

ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ІМ. А. КРИМСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
БІБЛІОТЕЧКА ЖУРНАЛУ “СХІДНИЙ СВІТ”

СХОДОЗНАВСТВО

33-34

КИЇВ – 2006

Затверджено до друку вченою радою Інституту сходознавства
ім. А. Кримського НАН України 22.06.2006 (протокол № 4)

Головний редактор
Л. В. Матвєєва, д.і.н.

Редакційна колегія:

О. І. Айбабін, д.і.н.; І. П. Білецька, д.ф.н., проф.; І. П. Бондаренко,
д.ф.н., проф.; О. Б. Бубенок, к.і.н.; В. А. Бушаков, д.ф.н.; О. Б. Головка,
к.і.н.; Я. Р. Дашкевич, д.і.н., проф.; В. О. Кіктенко, к.і.н.;
Л. О. Лещенко, д.і.н., проф.; О. Д. Огнєва, к.і.н.; В. С. Рибалкін,
д.ф.н., проф.; В. В. Седнєв, к.і.н., проф.; О. В. Сухобоков, д.і.н.;
К. М. Тищенко, д.ф.н., проф.; В. Б. Урусов, к.і.н.; О. О. Хамрай, к.ф.н.;
Б. П. Яценко, д.г.н., проф.

(Склад редколегії затверджено вченою радою
Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України 22.06.2006)

Відповідальний секретар
Д. А. Радівілов, к.і.н.

Комп'ютерна верстка
В. В. Приймаченко

Адреса редакції:
01001, Київ-1, вул. Грушевського, 4
Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України
к. 205, тел./факс 279-1593

Свідцтво про державну реєстрацію
КІ №272 від 23.02.1998 р.

e-mail:
instkrymsk@gala.net

ISSN 1682-671X

© Інститут сходознавства
ім. А. Кримського НАН України, 2006

ОМЕЛЯН ПРИЦАК
1919-2006

Колектив Інституту сходознавства ім. А. Кримського Національної академії наук України висловлює щирі співчуття у зв'язку зі смертю видатного, світової слави історика і сходознавця Омеляна Прицака, професора, фундатора Інституту українських студій в Гарварді, і разом з тим академіка Національної Академії наук України, почесного директора нашого інституту сходознавства. Для нас він, насамперед, є людиною, яка відродила сходознавчу науку в Україні після кількох десятиріч забуття в роки тоталітарного режиму. Він одним із перших відгукнувся на поклик своєї материнської землі після проголошення незалежності

України і зробив величезний внесок у розбудову української науки. За ініціативою Омеляна Прицака і завдяки його жертвній праці в рамках Академії було створено науково-дослідний інститут сходознавства, якому було надано ім'я його великого вчителя Агатангела Кримського. Протягом ряду років Омелян Прицак успішно керував нашим Інститутом. Крім того в Київському національному університеті за порадами Омеляна Прицака було створено Відділення сходознавства для підготовки молодих кадрів сходознавців. Знову став виходити знищений у 30-ті роки журнал

“Східний світ”, почесним головним редактором якого Омелян Пріцак є і по сьогодні, започатковано нову збірку наукових статей “Сходознавство”, видання ряду наукових серій.

Для всіх нас Омелян Пріцак був зразком працелюбності, вимогливості, наукового сумління. Він був доброю і чуйною людиною, понад усе любив свою матірню землю – Україну. Його ім’я назавжди залишиться серед великих імен української науки.

Колектив Інституту сходознавства ім. А. Кримського

ВПЛИВ ІСЛАМУ НА РОЗВИТОК РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕЧІЙ НІРГУН БГАКТІ І САГУН БГАКТІ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ПІВНІЧНІЙ ІНДІЇ

Ботвінкін Ю. В.

Релігійно-філософський рух *бгакті*, що став надзвичайно популярним у Північній Індії в XIV–XVII століттях, розвивався під впливом кількох потужних чинників, одним з яких було встановлення в Індії мусульманського панування. Очевидно, що північно-індійський рух *бгакті* мусульманського періоду відрізнявся від класичного індійського *бгакті* попередніх епох. Вчення Бгавадгіти про *бгакті*, скероване на досягнення людиною усвідомлення власної божественності шляхом “розчинення” власної суті в Божестві [Бгавадгіта 1994, 184], набуває деяких нових рис у мусульманській Індії, і твори таких середньовічних поетів-*бгактів*, як Кабір чи Тулсі Дас, суттєво відрізняються від творів їх попередників – Джаядеви чи Від’япаті [Subramanian 1996, 20–45]. Ця різниця – перш за все у новому баченні ролі людини, яка вже розглядається не як земне втілення Божественного, а як “божий раб”, що наближає це вчення до християнства й ісламу. Дана стаття висвітлює ідеологічні елементи *бгакті*, успадковані цим вченням від ісламу, і вказує на їх розходження з *бгакті* доісламського періоду.

Про *бгакті* в середньовічній Північній Індії писало багато індійських дослідників. Серед них Нагendra, Субраманіан, Хемрадж Міна, Міра Кханна та ін. В радянській індології проблемі досліджували такі індологи, як Сазанова, Ваніна, Суворова, Глушкова, Цветков, Серебряков. Здебільшого ці вчені розглядають *бгакті* як цілісний феномен, не вдаючись у походження окремих його елементів і не відмежовуючи ісламські нашарування від давньоіндуської суті *бгакті*. В Україні дана тема ще не досліджувалася. В час, коли в Україні зростає інтерес до релігійно-філософських вчень зі Сходу, висвітлення суті і розвитку руху *бгакті* може допомогти багатьом людям у їх духовному пошуку, а розгляд синтезу індо-мусульманських ідей цього вчення стане прикладом поєднання духовних цінностей різних релігій як шляху до мирного співіснування їх носіїв.

Вплив ісламу на *бгакті* розглядається на прикладі вчення кількох шкіл *ніргун* (“неперсоніфікованого”) і *сагун* (“персоніфікованого”)

бгакті Північної Індії XIV–XVIII століть – *сантів*, *Рама-бгактів* і *Крішна-бгактів*.

У філософії *сантів* ісламська догма про єдиність, безформність і безіменність Бога гармонійно поєдналася з давніми індуськими практиками духовного самовдосконалення і надала їм нової якості та нового емоційного забарвлення.

Засновником філософської школи *сантів* і також найвідомішим поетом-*сантом* вважається Кабір Дас (1440–1518). Саме ім'я цього духовного лідера і поета є свідченням прийняття і поєднання ним у житті і творчості двох духовних традицій. Мусульманин за походженням, він мав мусульманське ім'я Кабір, а будучи послідовником вчення *бгакті*, він додав до імені індуську частину Дас ("раб"), яка символізувала його відданість єдиному для всіх конфесій Богу. Він належав до духовних учнів Рамананди: особи, яку вважають засновником *бгакті* в Північній Індії як релігійно-філософського вчення [Dr. Nagendra 1994, 58].

Головним, засадничим у переконаннях Кабір Даса, як і інших *бгактів*, було те, що Бога можна пізнати лише через любов, а не через егоїстичне зосередження на досягненні власної досконалості. "Він тому книжне знання прирівняв до незнання, адже від такого знання зростає самолюбство, яке віддаляє людину від Бога. Саме тому Кабір Дас наголошував, що праведник не той, хто постійно вивчає шастри, навіть не прагнучи бодай щось аналізувати, керуючись власним душевним сприйняттям. Справжній праведник – той, хто плекає справжні почуття у власній душі і простою, небагатослівною любов'ю наближається до Бога" [Hemraj Meena 1983, 157].

Тому показовими для поетичної спадщини Кабір Даса є такі двовірші:

Pothi parhi-parhi jag mya pandit bhay na koy

Dhai akhar prem ka parhe so pandit hoy [Hemraj Meena 1983, 157].

Всі книги світу вивчивши, не станеш мудрим ти,

Любові кілька літер прочитай – і ти мудрець!

(тут і далі переклад автора).

Ткач за професією, Кабір Дас належав до прогресивних особистостей своєї доби. Відроджуючи давнє уявлення про наявність душі у всього створеного, він проповідував віру в єдиного

Бога, який перебуває одночасно в усіх живих істотах, у всій природі. Виходячи з того, що Бог усюди, Кабір Дас, а за ним і його однодумці, не вважають, що храм – це постійне місцеперебування Бога. Кінцевою метою людського буття він вважав єднання з Божеством. Відступництво Кабір Даса від ортодоксії виявилось в тому, що він проголосив істинним шляхом до спасіння любов до Бога. Ні високе походження людини, ні заслуги минулого життя, ні теологічні знання, доступні лише брахманам, ні різноманітні обряди, ні аскетизм не спроможні, на його думку, допомогти людині сягнути Бога. Релігійно-філософські погляди Кабір Даса, які відбили загальний зріст індивідуальної свідомості міських прошарків Північної Індії XV ст., були виплекані ідеєю принципово ворожою середньовічному світогляду – ідеєю про особисту участь кожного у визначенні своєї долі. З головного положення вчення Кабір Дасам – “все живе – священне” – неминуче виникала думка про рівність людей перед Богом. Поет твердив, що всі люди створені з одного матеріалу – тобто, вони рівні по крові. Не визнаючи соціальних і релігійних відмінностей, він виступав проти кастової системи і закликав до єднання індусів і мусульман. Таким чином, у рамках самої релігії народжувалося якісно нове світосприйняття про самототожну цінність людини: людина цінна як людина, а не як представник якоїсь соціальної чи конфесійної групи. Іншими словами, це вчення містило в собі вимогу свободи людській особистості [Алаев 1968, 300].

Бог для Кабір Даса – не просто абстрактний Абсолют, для зближення з яким людині слід підносити рівень своєї свідомості. Бог – об’єкт істинної любові. У багатьох творах поета Бог зображається як Коханий людської душі. Ці концептуальні моменти суттєво зближують вчення Кабір Даса з вченням *суфізму* та *сагун бгакті*. Емоції та настрої, виражені у віршах Кабір Даса, подекуди нагадують емоції і настрої світської інтимної лірики з тією лише різницею, що об’єкт кохання у Кабір Даса – Абсолют. Роздумуючи над цим планом творчості Кабір Даса, індійський літературознавець Шамбгунатх Пандей зауважує: “Хоча Кабір описує ту радість пізнання Божественного, що ґрунтується на філософських засадах общини *натхів*, тобто на засадах *хатха-йоги*, медитації та шляху до знання через досвід – усе-таки в його творчості найбільш привертає увагу саме вираження самовідданої любові – *бгакті*... В його відданості Богу головне місце посідає любов. Ця любов у своєму найвищому прояві виглядає напрочуд

природно” [Pandey 1978, 47]. Підтвердженням цієї тези є такі рядки “божественної інтимної лірики” Кабір Даса:

Mandir mahin bhay ajiyara

Le suti apna piya pyara [Pandey 1978, 47].

Мій храм світла дивного сповнивсь:

Коханий мій мешкає в нім.

Яскравим прикладом злиття індуських і мусульманських релігійних символів у творчості Кабіра є те, що поет у звертанні до Бога використовує як вішнуйтські імена – Рама, Говінда, Кешава, Мурарі (останні три є епітетами бога Крішні), та імена, перейняті з індуської філософської школи Веданта – Ніракар (Безформний), Ніргун (Без’якісний), Анант (Вічний), Брахман (Вічний Дух), Атман (Вселенська Душа), так і мусульманські – Аллах, Худа, Рагім, Емір, Пір. Вішнуйтські імена Бога, характерні для *сангун бгакті*, набувають у Кабіра і його послідовників іншого значення. Те, що у *сантів* розуміється під іменами Рами і Крішні, – це безформний Дух, об’єкт зосередження почуттів і думок шукача істини.

Навіть про смерть Кабіра існує легенда, що поєднує собою віруючих обох конфесій. Згідно з нею, по смерті поета, його учні, індуси і мусульмани, затіяли сварку з приводу того, хто з них і за яким обрядом має ховати учителя. Поки йшла суперечка, Бог дивним чином забрав тіло Кабіра на небо, залишивши учням лише два покривала. Одне з них було символічно спалено індусами на поховальному багатті, а інше закопане в землю мусульманами.

Отже, ще до релігійної реформи імператора Акбара в кінці XVI ст. простий ткач і поет з Бенареса Кабір Дас уже синтезував у своєму вченні і своїй поезії духовні цінності двох надзвичайно несхожих релігій – індуїзму й ісламу.

Ідеї Кабіра після його смерті продовжували жити в трьох релігійно-філософських общинах: двох філософських школах *сантів* “Кабір-пантх” і “Даду-пантх” і в новонародженій релігії *сикхізму*, в священну книгу якої Адігрантх увійшли деякі вірші Кабіра [Алаев 1968, 301].

Також показовою у плані індо-мусульманського філософського синтезу є поетичний спадок *санта* Раджаба (1567–1689). Повне його ім’я – Раджаб Алі Хан. Ім’я, як бачимо, знову мусульманське, і це ще раз підтверджує той важливий факт, що вчення *бгакті* приваблювало представників обох віросповідань.

*Bari buddhi mahay uday safari sabad saman
Ih prakar bani bibidh samujhay sadhu sujan
Nirmal pibay prem ras pal pal pause pran
Jan rajjab chakya rahay sadhu sant sujan* [Nagendra 1994, 112].

*Немає меж для мудрості, і ціль одна в усіх мандрівок,
Різняться лиш слова, це розуміє мудрий.
Він н'є нектар любові ніжний, душа весь час радіє –
Наснажитись усім цим Раджаб, бо відданий він сант.*

Слова Раджаба про “єдину ціль у всіх мандрівок” і про те, що “різняться лиш слова”, виразно передають ставлення поета до міжрелігійних суперечок і непорозумінь і ще раз підтверджують, що головним для справжнього *бгакта* було піднятися над усіма конфесійними відмінностями і поєднати в собі головні духовні цінності, не переймаючися догмами.

Не уникло ісламського впливу і вчення *сагун бгакті*, головним у якому було вшанування Божества в образах вішнуїтських богів Рамі і Крішні. Ця, здавалося б, чисто індуська традиція в часи мусульманського правління набула деяких рис, не притаманних давньоіндуським витокам *сагун бгакті*, і стосувалося це не форм поклоніння, які через персоніфікацію Бога ніяк не могли узгоджуватися з ісламом, а дещо нового бачення місця і ролі людини по відношенню до Бога. На відміну від давньоіндуських зразків релігійної поезії, багато послідовників *сагун-бгакті* мусульманської доби розглядали людину як Божого раба і грішника, а не як найвищий прояв божественного творіння. Мотиви релігійної категоричності, а також самобичувальні мотиви дивним чином з'являються в поетичних присвятах Рамі і Крішні, божествам, до яких індуська традиція ніколи не ставилася як до суворих карателів за гріхи і ревнителів власного культу.

Найвідомішим поетом течії *Рама-бгакті* є Тулсі Дас (1532–1623). Відданість Рамі, виражену в його віршах, можна охарактеризувати скоріше за все як відданість підлеглого своєму цареві чи раба своєму панові. Ця відданість, як і належить, є дуже ревною і навіть дещо фанатичною. Поет вважає, що його ставлення до Рамі – єдино правильне, а всіх, хто не відчуває глибокої відданості до Бога, слід вважати грішниками і цуратися їх:

*Jake priya na ram vaydevi
So chanriye koti bayri sam*

Jadhyari param sanehi [Subramanian 1996, 45].

*Хто не шанує Раму й Сіту,
Того відкинь, немов то вороги, –
Хай би вони були й найближчі друзі.*

Тулсі Дас наголошує, що відданість Рамі – це обов'язок кожного. В даному випадку любов не виникає звичайним шляхом, через чуттєве сприйняття людиною об'єкта любові; людину ставлять перед тим фактом, що вона мусить любити Бога: підхід, характерний для ісламу й християнства. В поезії Тулсі Даса часто фігурує з точки зору класичного індуїзму таке несумісне з *бгакті* слово “повинен”:

*Nate neh ram ke maniyat
Suhrud susevya jahan laun
Anjan kaha ankhi jegi phuthay
Bahu tak kahaun kahan laun
Tulsi so sab bhanti
Paramhit puja pran me pyaro
Jason hoi sheh rampad
Eto mato hamaro* [Subramanian 1996, 45].

*До Рами почуття плекати має кожен
Любові сповнене й глибокої шаноби,
Всі інші почуття повинні щезнуть геть.
Для Тулсі Даса Рама – повен благодаті
І всякої пошани гідний, Він – дорожчий над життя,
І над життя дорожчий кожен той,
Хто служить Рамі щирою любов'ю,
У цьому віра наша.*

Іноді в звертанні Тулсі Даса до Бога з'являються такі нехарактерні для класичного індуїзму елементи, як самоприниження, визнання власного безсилля і гріховності, дякування Богу за все – як за “милість, даровану жебракові” тощо:

*Tu dayalu din haun tu dani haun bhikhari
Haun prasiddha pataki tu pap punj hari
Nath tu anath ko anath kaun moco
Brahma to haun jiv tu hay thakur haun cero
Tat matu guru-sakha tu sab bidhi hitu mero*

*Tohim mohim nate anek manyayi jo bhavay
Jyom tyom tulsı krupalu caran saran pavay
He nath to dinom par daya karne vala
Hay to may din hu* [Subramanian 1996, 45].

*Ти добрий – я нікчемний, Ти милосердний – я жебрак,
Я з грішників останній, Ти – хто долає всі гріхи,
Ти пан – я сирота, хто є такий, як я?
Ніхто гріхом не знищений, як я,
Ніхто не може знищить гріх, як Ти,
Ти – Вищий Абсолют, а я – проста душа,
Ти – мій господар, я – слуга лиш Твій,
Тривкий зв'язок між мною і Тобою,
Ти – все, що відчуває Тулсі Дас.
О Милосердний! Біля ніг Твоїх хай буде мій притулок.
О Господи! Якщо Ти той, хто милує нещасних, –
Знай: нещасний я!*

Але в деяких творах Тулсі Даса спостерігаються й інші настрої, за своєю суттю співвідносні з настроями *Крішна-бгакті*. Тут зникають мотиви самоприниження, натомість з'являється чисте, сповнене щирої любові милування божественним подружжям – Рамою і Сітою. Здається, що в якісь миті замість змученого самобичуванням подвижника Тулсі Даса з'являється новий Тулсі Дас – романтик і естет, для душі якого образи Рами і Сіти стають відрадою, а не символом, що нагадує людині про її гріховність:

*Naynan me siyaram basoji mere
Janak nandini jagadvandini
Raghunayak ghanasyam
Kanak mandap tale patnasingasan
Jugal murti abhiram
Saryu tire ayadhyaganagari
Citrakut nijagham
Tulsi das prabhu ki chavi nirakat
Lajat koti satakam* [Subramanian 1996, 47].

*Хай Сіта й Рама оживуть в моїх очах,
Дочка Джанаки, Всесвіту окраса,
І Рама, тьмавий, наче хмара дощова.
На золотому ганку, на троні з діамантів*

*Велично так вместилися ця пара.
Живуть вони в Айодг'ї, у столиці,
Та справжнє їх мешкання – у моєму серці.
Мільйони, Красою сяючи навколо,
Господь мій засоромить здатен.
Кам – богів кохання.*

Таке своєрідне поєднання милування й любові зі страхом і каяттям у творчості Тулсі Даса схоже на зміну настроїв самого поета, а може, просто є узагальненим відображенням певної стадії пошуку компромісу між різними релігійними вченнями, на який було скероване все вчення *бгакті*.

Вчення *Крішна-бгакті* за своєю суттю було більш близьким до давнього індуїзму і мало своє коріння ще в домусульманській добі, але й тут ми спостерігаємо певне відображення нової епохи. Велику популярність у традиції *Крішна-бгакті* здобула поетеса Міра Баї (1498–1547), яка вважала себе нареченою Крішні і присвятила йому не лише всі свої твори, але й усе своє життя. Неабиякий інтерес становить уже історія життя цієї поетеси. Змалку вона перейнялася ідеями *бгакті* і самовіддана любов до Крішні стала суттю її життя. Овдовівши замолоду, вона наперекір своїй рідні відмовилася виконувати давній індуський обряд самоспалення вдови після смерті чоловіка, покинула свій дім і вирушила в паломницькі мандри по священних місцевостях крішнаїзму, складаючи на честь Крішні хвалебні пісні, суттю яких було почуття закоханої в Крішну жінки. Деякі з цих пісень популярні серед населення Північної Індії до наших днів.

Відаючись Богу, поетеса забуває про всі свої мирські зв'язки з людьми, навіть про родинні:

*Tat mat bandhu bhrat apna na koi
Chand dai kul ko kan ka karega he koi
Asuvan jal sinci sinci prem bel boi
Dasi mira prabhu lagan lagi ab mohin
Mtre to giridhar gopal dusro na koi* [Subramanian 1996, 78].

*Нема у мене матері, ні батька,
Ні родичів немає, ні братів,
Порвала я сімейні пута, що ж тут вдієш?
Слізьми своїми про кохання мовлю.*

*Закохана у Господа раба. Тепер він мій,
Гопала мій. І більш ніхто.*

Ці рядки засвідчують, що, як і поезія Тулсі Даса, творчість Міри Баї не уникнула впливу панівної на той час в Індії культури мусульманських завоювників з притаманним їй підходом до спілкування людини з Богом. Яскраве підтвердження цьому – елемент самоприниження поетеси при звертанні до Бога. Міра Баї називає себе “рабою”, яка закохана в свого “пана”.

У вченні *сантів* ідея Бога як безформного Абсолюту, який не можна передавати в образах земних втілень, як і мотиви самоприниження людини у філософії *сагун бгакті*, – яскраве свідчення того, що в цей час у середовищі духовних шукачів Північної Індії відбувся складний синтез ісламських постулатів, давніх індуських практик самовдосконалення і єднання з Абсолютом і свіжої хвилі релігійно-філософських ідей з Південної Індії – вчення *бгакті*, яке саме по собі теж було складним синтезом духовних цінностей різних вчень. Ісламський вплив на *бгакті* – це історично зумовлене явище, і оцінювати його як позитивне чи негативне можуть лише шукачі духовної істини згідно зі своїми релігійними переконаннями. Для історії це лише черговий приклад взаємовпливу різних культур і світоглядів, позитивним наслідком якого є зростання порозуміння між людьми.

ЛІТЕРАТУРА

Алаев Л. Б. **История Индии в средние века.** Москва, 1968.

Бхагавадгита. Перевод Б. Л. Смирнова. Санкт-Петербург, 1994.

Сазанова Н. М. **Нет жизни без Кришны.** Москва, 1992.

Цветков Ю. В. **Тулсидас.** Москва, 1987.

Bhagvan Sri Rajnis. Krisna: sadhna rahit siddhi. Dilli, 1998.

Dr. Nagendra. Hindi sahitya ka itihās. Dilli, 1994.

Falconar A. F. I. Sufi Literature and the Journey to Immortality. Delhi, 1991.

Hemraj Mina, Mira Khanna. Hindi kavya sangrah. Agra, 1983.

Sambhunath Pandey. Hindi kavya sangrah. Dilli, 1978.

Subramanian V. K. Sacred Songs of India. Delhi, 1996.

ДОТИКИ ІВАНА ФРАНКА ТА АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО В ЦАРИНІ ОРІЄНТАЛІСТИКИ

Василюк О. Д.

Добрістосунки Агатангела Кримського з Іваном Франком тривалий час плідно розвивалися ще й тому, що вони, як письменники та учені, незмінно виявляли зацікавленість літературою з царини орієнталістики, прагнули донести художнє слово з теренів Сходу до українського читача мовою Тараса Шевченка. Завдяки саме старанням А. Кримського-перекладача українці мали можливість познайомитися з надбанням арабських, перських та турецьких поетів. Більше того, немало їхніх творів з'являлося друком українською мовою взагалі вперше серед європейських літератур [Кочубей 1971, 94–95].

Початковій публікації у львівських часописах “Народ”, “Житє і слово”, “Літературно-науковий вісник” перекладених Кримським низки турецьких народних пісень, поезій Сааді, Гафіза, Хайяма, Джалаледдіна, Сенаї, Мігрі Хатун, уривків з масштабної поеми Фірдоусі “Шах-наме” значною мірою сприяв І. Франко. Ця ж віршована епопея 1896 р. в серії Франкової “Літературно-наукової бібліотеки” вийшла окремим доповненим виданням, що правда, подеколи зміст деяких витягів у ньому передано прозою. Саме І. Франко у листі від 29 листопада 1890 р. запропонував ще студентові Лазаревського інституту східних мов А. Кримському взятися за переклад поеми “Шах-наме” українською мовою, оскільки вважав, що в тій поемі Фірдоусі “велика сила такого чисто людського елемента, котрий ніколи не устаріє”. На погляд Франка, “антологія найкращих” уривків з цього твору, “от так на том в 15-20 листів друку, була б дуже гарним здобутком для нашої переводної літератури...” [Франко 1986а, 263].

Звичайно, Кримський мав достатньо підстав видрукувати у ювілейному збірнику на честь 25-літньої подвижницької праці Франка кілька перекладених ним поезій із віршованого набутку Сходу. Як-то: з ідилії Ліванських гір – з “Пісні пісень” – “Всякі пахощі там дишуть...”, із збірки доісламських чи староісламських арабських пісень “Хамаса” – “Душа летить у рідний край...”, з арабського народного роману про Антару, твору, згідно з приміткою автора публікації, “місцями прозаїчного, місцями віршована-

ного” – “То не жінка – чистий ангел”. Ці поезії з мусульманських обширів поряд з іншими, донесеними Кримським до українців їхньою рідною мовою, в означеному ювілейному альманасі оприлюднено вперше, а тільки-но названі увійшли згодом до першої книжки його “Пальмового гілля” (Львів, 1901).

У листі від 8 серпня 1898 р. до молодого, але вже знаного орієнталіста Франко цілком схвально відгукнувся про вміщені у згаданому збірнику поезії, надіслані зі Сходу “дорогим другом”: “Дуже інтересні Ваші переклади з арабів у “Привіті”. Й запрошував до подальшої плідної творчої співпраці у царині літературної орієнталістики: “Давайте таких речей якнайбільше!” [Франко 1986б, 110].

А ще Кримський, який тоді перебував у науковому відрядженні на мусульманських теренах (1896-1898 рр.), звернувся до Франка зі словами, котрі супроводжували вірші: “З тої далекої гарячої Сирії, з тої сторони високих гордовитих пальм, широколистих бананів і ароматних миртів, лаврів та померанців, нехай до Тебе донесеться і мій голос на Твоє свято. Нехай він летить до Тебе на північ, за чотири синіх моря, і зіллється з голосами мільйонів Твоїх прихильників, що кличуть до Тебе із щирого серця:

Слава Тобі, наш Іване Франку!

Слава Тобі, великий руський письменниче!

Слава Тобі, великий руський патріоте!

Слава Тобі, великий слов'янине!” [Привіт д-ру Івану Франку... 1898, 124–129].

Іван Франко й сам багато трудився у царині літературно-художньої орієнталістики – перекладав українською мовою твори письменників Сходу, використовував для своїх поем їхні теми, сюжети. Так, у книзі “Поеми” (Львів, 1899) він запропонував “нашій громаді” низку поетичних творів із східної тематики. У “Передмові” автор спочатку сказав коротко про два перші з них. Витяг зі “старовавілонської космогонічної епопеї”, котра була складена приблизно за 2000 років до Різдва Христового, подано “по змозі” у “вірному і дослівному перекладі”. Для “заповнення люк”, тобто прогалин у змісті, український поет додавав “деякі уступи”.

Опублікований у томі уривок із прадавнього вавілонського епосу про одного з національних витязів названо “Істар”. Таке ж

ім'я і головної героїні твору – богині, ранішньої зірниці. За словами автора перекладу, текст оригіналу означеної поеми знайдено 1873 р. на кількох глиняних шматках в руїнах палацу ассирійського царя. Франко користувався німецьким і французьким перекладами стародавнього тексту [Франко 1976б, 7, 10].

Друга поема, представлена у книзі Франком, “Сатні і Табубу” – “віршований переклад” лише частини єгипетського оповідання про царевича, зачудованого вродою багатой дівчини, котра врешті-решт виявилася не благородною, а навіть досить жорстокою. Як вважав поет, оригінал твору з'явився за кілька століть до нового літочислення. За словами Франка в уже згаданій “Передмові”, він від себе додав тільки пару рядків у кінці названої поеми. Працюючи над нею, поет спирався на два французькі переклади [Франко 1976б, 7–8, 24].

У тому ж вступному слові Франко висловився і про вік літературних джерел опублікованих українською мовою “вириків” із цих поем. Поет вважав, що вони “належать до найстарших продуктів людського слова і людської творчості, які дійшли до наших днів” [Франко 1976б, 7].

Та особливо зацікавлює “Передмова” Франка до власної поеми “Мойсей”, котра визнана найвидатнішою серед його творів даного жанру. Автор зауважує, що дослідники поеми шукали її джерел, але впевнено визначити їх не змогли. Тому самому автору треба було внести ясність: “Моя поема основана майже вся на біблійних темах...” Далі поет уточнив, що основною з них він зробив “смерть Мойсея як пророка, не призаного своїм народом”. Ще зазначив: “Ся тема в такій формі не біблійна, а моя власна, хоч і основана на біблійнім оповіданні. Із біблійних книг Старого завіту про смерть Мойсея оповідає лиш одна книга так званого П'ятикнижжя...” [Франко 1976б, 201].

У просторому вступі Франко розглядає, як ті чи інші епізоди із життя Мойсея чи його головних супротивників серед ізраїльтян – Авірона й Датана – витлумачуються у біблійному тексті та в поемі. Її автор акцентує увагу й на тому, що залишив “на боці” притчу про терен, укладену в уста Мойсея у III розділі твору, бо не зміг знайти її оригінального тексту. Стосовно згаданої притчі поет наголошує: “Вона міститься в одній із старозавітних книг, та я переробив її досить свobodно і додав до неї виклад (розд. IV), на мою думку, гідний Мойсея і відповідний до хвили, в якій він опo-

відає дітям Ізраїлю сю притчу” [Франко 1976б, 210]. Поет уважав за потрібне сказати і про те, що в епізоді про Оріона (розділ XVI) він “покористувався також грецькою міфологією”. На його погляд “міф про Оріона, зрештою, не чужий також єгипетській та єврейській традиції” [Франко 1976б, 210].

Для правдивого відображення поетичними засобами краєвидів Палестини Франко старанно ознайомився з окремими витягами “вступної студії Едварда Райса до його огляду старозавітних писань про історію Ізраїлю” [Франко 1976б, 207]. До речі, в “Передмові” ці “уступи” подаються у перекладі українською мовою [Франко 1976б, 207–210].

Перша публікація даної поеми відбулася у Львові 1905 р. як окрема книжка. Там же вийшло її друге видання (1913 р.) з певним удосконаленням тексту та зі згаданою “Передмовою”. Згодом теж побачила світ у Києві (1916 р.), але без участі автора, і була спотворена царською цензурою. Цей твір Франка з’явився друком також польською мовою (Львів, 1914) і російською (Відень, 1917) – для полонених, що її знали. Переклади авторизував І. Франко. До обох видань подано і його вступні статті. Український поет, зокрема, зазначав, що не може передбачити, як прийме “русская публика” його поему, але йому все-таки здавалося, що “она будет нелишней и привнесет кое-что новое в течение русской поэзии” [Франко 1976б, 368].

Досить цікаві Франкові міркування стосовно того, що віршований твір, оснований на поширених у світі фабульних мотивах, набуває національних ознак тієї літератури, поет котрої над ним працював. Тому автор класичного “Мойсея” вважав, що “кроме исторического и психологического интереса, поэма имеет и символическое значение, а как произведение украинца не лишена также и национальной окраски, неизбежной всегда, когда международный сюжет проходит сквозь призму индивидуального темперамента и обогащается при этом живыми впечатлениями и картинами его личного воображения” [Франко 1976б, 367].

Мимоволі виникає запитання: коли Франко вперше міг ознайомитися із сюжетом зі Сходу, котрий першим використав у своїй творчості? Мабуть ще тоді, коли був учнем IV класу Дрогобицької гімназії (найімовірніше, 1872 р. – *О. В.*), з уст неписьменного галичанина Жука. У названого “передміщанина” в одне із свят зібралися з передміської околиці юнаки та дівчата,

які й дня до школи не ходили, слухали розповідь господаря помешкання про “Казоємові сапоги” і “реготали”. Франко, котрому йшов тоді 16-й рік, також був серед них. Оте чужоземне слово згодом наштовхувало його на здогадку, що оповідач, напевне, почув популярний серед арабів сюжет від російських вояків, які 1849 р. направлялися до Угорщини та “стояли постоем” і в хаті Жука [Франко 1976а, 295–296].

У рецензії ж Кримського на Франкову поему “Абу-Касимові капці” на її початку лише стверджується, що тема цього твору – “арабська”. Але з якого джерела український поет її запозичив, не з’ясовано. Тільки між іншим, побіжно сказано, що 1850 р. в “Сыне отечества” з’явився російський виклад згаданої казки, котрий, як зазначив рецензент, “мало кому, зрештою, звісний” [Кримський 1972, 456]. Та Франко запевнив, що тих “переповідок” він “не бачив ніколи” [Франко 1976а, 295].

У тому ж розборі названої поеми Кримському все-таки здалося, що Франко користувався, певне, німецьким перекладом [Кримський 1972, 456]. А трохи раніше у листі до Франка від 28 березня 1896 р. Кримський також допускав, що “оригінал “Абу-Каземових капців” був, мабуть, німецький”, і хотів тільки дізнатися: “А який саме?” [Кримський 1973, 235].

Нарешті, у передмові до третьої львівської публікації своєї згаданої поеми (1902 р.) Франко відповів із цього приводу. Та спочатку він достовірно засвідчив, коли і де вперше почув з уст неписьменного галичанина сюжетну канву “Абу-Касимових капців”, що, як йому видалося, “певно, буде несподіванкою для шановного арабіста”, тобто для Кримського. А згодом, за словами Франка, 1894 р. у Відні в антикварній книгарні він придбав німецьке зібрання арабських казок під заголовком “Tausend und ein Tag...” (“Тисяча і один день”), яке побачило світ 1835 р. У ньому налічувалося 11 “не зовсім малих томиків”. Ця збірка “була, як сказано в титулі, зліплена зі східних оповідань, поперероблюваних на французьке ще в XVIII віці”. В одній із книг тієї збірки, у томі четвертому, Франко й “віднайшов свого старого знайомого “Казоєма”.

Зважаючи на те, що дане зібрання стало бібліографічною рідкістю, Франко оприлюднив “се оповідання” – “Історія пари пантофлів” – у “дослівнім перекладі і з іменами власними в тій формі, яку в своїй рецензії признав хибною д. Кримський” [Франко

1976а, 295, 296, 296–299], тобто, приміром, ім'я головного персонажа у ньому – “Казем”.

Як засвідчував сам Франко – це підтверджується датою, коли поет вперше почув розповідь про “Казомові сапоги”, – він “довгі літа... не стрічався з сею казкою, та й не до казок було” [Франко, 1976а, 296]. Тут варто коротко пригадати кілька фактів із життя поета, викладених у критико-біографічному нарисі А. Кримського “Доктор Іван Франко. Огляд його двадцятип'ятилітньої письменницької діяльності”. Навчаючись у Львівському університеті з 1875 р., І. Франко вельми плідно працював і в різних жанрах літератури. Зокрема, опублікував повість “Петрії й Довбушуки”, низку оповідань гострого соціального змісту, в т. ч. й із добре знаного бориславського циклу, багато поезій. Серед них – “Наймит”, також соціального спрямування, з надією, що і цей трудівник “закутий”, “пригноблений”, “побідить” та оратиме свою, а не чужу ниву. Отже, Франко остаточно, як і його друзі, перейшов “до українства” [Кримський 1972, 504, 505].

Раптом 12 червня 1877 р. Франка, що прагнув “широкої освіти і поступу” й у котрого “під впливом Драгоманова... виробився більше-менше суцільний демократичний світогляд”, разом із групою товаришів посадили до тюрми “з підозріння, що вони належать до потайного товариства” [Кримський 1972, 499, 502, 505].

Важко було Франкові після виходу із в'язниці. Багато хто від нього відсахнувся, аби уникнути усяких неприємностей. Після цього ще двічі Франка кидали за ґрати. Але молодий поет, прозаїк, публіцист не здавався, не полишав власну творчість. Не втратив і гумору, що виразно доводить його праця над втіленням сюжету арабської казки у викінчену українську поему.

Порівнюючи “Історію пари пантофлів”, надруковану Франком у своєму перекладі, із його ж поемою “Абу-Касимові капці”, вміщеною поряд, пересвідчуєшся, що український автор не дотримувався старанно фабульної канви першооснови. Якщо в опублікованій Франком східній оповіді лише зазначено, що в Казомових пантофлях “багдадськими полатайками” “підшови були попідбивані грубими цвяхами”, то в поемі даний факт відображено значно опукліше. Мовиться, що “шевці багдадські... ті капці чудернацькі латали вже з десять літ”:

Десять раз підшови клали,

До старих нові шпиляли,
Щоб міцніші були.

Абу-Касим наостанку
Цвяхів густо сам набив,
Та й то цвяхів з головками,
Мов цибулі з часниками...

Якщо в “Історії...” про каблуки “капцюганів” і не згадується, то в поемі читаємо:

І обцаси тож незгірші:
Мов копита щонайширші,
Отакий лишали слід... [Франко 1976а, 296, 301].

Звичайно, не кожний епізод, викладений у “Історії пари пантофлів”, так само витлумачується в українській поемі. Наприклад, в одному з них ідеться про те, як суддя, вийшовши з купальні до передпокою, не побачив на місці свої “новісінькі папучі”. Зате знайшлися відомі всьому місту “капциська”. Слуги побігли за Абу-Каземом, “ухопити його з поличним” і повели до лазні. Франко по-своєму подав кінцівку цього епізоду відповідно до характеру головного персонажа східної оповіді, вип’ятивши такі риси його вдачі, як кричуща скупість і неабияке поривання до збагачення. В українській поемі слуги, наближаючись до знаної багдадцями особи, покликали:

“Дядьку Касим, Аллах з вами!
А там в лазні пан за вами,
Пан якийсь знатний питав.
Конче хоче вас пізнати.
Се, мабуть, купець багатий,
Бо нас двох по вас післав”.

Абу-Касим здивувався,
Веселенький поспішався,
Думав добрий зиск найти...

Але в обох випадках суддя наказав відправити Абу-Казема – Абу-Касима до в’язниці. Лише солідний грошовий викуп урятував “неборака” від тюремних мурів [Франко 1976а, 297, 308, 309].

“Справжня арабська казка” стала темою ще однієї Франкової поеми – “Коваль Бассім”. За твердженням її автора в “Передньому слові” до українського твору, його першооснова 1892 р. була видана в Лейдені разом із перекладом французькою мовою. В скороченому варіанті казка друкувалася тією ж мовою в одній із книжок ще у XVIII столітті. А вже у перекладі німецькою вона була вміщена у згаданому збірнику “Tausend und ein Tag...”, звідки, як відомо, Франко взяв сюжет для своєї поеми “Абу-Каземові капці” (перша публікація – львівський журнал “Дзвінок”, 1895). За порадою Кримського, поданою в його “дуже довгій” рецензії на поему (журнал “Зоря”, 1896, числа 19 і 20), Франко остаточно прийняв назву “Абу-Касимові капці” від часу видання поеми у новій редакції (Львів, 1902). А в щойно названій німецькій книжковій серії казка про коваля Бассіма опублікована вже у томі XIII, що з’явився друком 1836 р.

Оскільки нова поема Франка мала вийти окремою книжкою, у жовтні 1900 р. він звернувся з листом до Кримського. У ньому поет задав про “інтересний розбір” Кримським “Абу-Касимових капців”, виклав і своє прохання: “Я подумав собі, чи не попросити б Вас написати коротеньку передмову до моєї поеми”.

Якою хотів бачити вступну статтю Франко? Поет сказав ясно: щоб вона була наповнена і просвітницьким змістом, тобто аби докладніше ознайомила українців із певними особливостями арабського літературного процесу, народної словесної творчості. Автор листа і нової поеми розмірковував: “Не мені говорити Вам, що би мало бути в тій передмові, та я уявляю собі, що слід би в ній для нашої публіки розповісти коротко й популярно про початок арабських повістей, про великі цикли казок і новел, що ввійшли з часом у склад “Тисяча одної ночі” і “Тисяча одного дня”, і спеціально, що Вам звісно про історію новели про Бассіма... Мені дуже було б любо, якби Ви знайшли час і спромогу зробити таку передмову” [Франко 1986б, 158–159]. Франкові довелося висловити жаль, що через нездужання Кримському не вдалося сповнити своєї обіцянки. Однак поет не втрачав надії, що згодом пощастить “пустити в світ” одне з видань “Бассіма” з передмовою, що “вияснить ліпше його походження і значення в літературі” [Франко 1976б, 90].

У листі з Москви (27 березня 1901 р.) до відомого українського фольклориста В. Гнатюка Кримський наголошував, що охоче напи-

сав би згадану передмову, але текст поеми одержав “лиш до 80-ої сторінки”. Тому просив: якщо передмова ще потрібна, якнайшвидше сповістити його про це і прислати “цілого Басіма”. Кримський запевняв, що візьметься писати її “заразсінько”, і завважував: невдовзі “тут зачинається одлига, танутимуть сніги” і, як відомо “з досвіду минулих літ”, він може заслабнути на цілий місяць і не зможе творчо працювати [Дзьобан, Полотнюк 1971, 131].

Перша публікація “Коваля Бассіма” (без епілогу) була здійснена протягом 1900 р. у тридцяти одному номері львівської тижневої газети “Свобода” (1897–1918). У “Пролозі” Франко запрошував послухати його казку про Бассіма, запевняючи:

Я її не виссав з пальця,
А як чув, так вам даю.

Та, балакуючи з вами,
Не арабськими словами,
А по-свому розкладу:
Де розширю, де вкорочу,
Дещо з власного приточу,
Щоби вийшло до ладу [Франко, 1976б, 91].

До першодруку поеми додавалася авторська “Примітка до казки про Коваля Бассіма”, де йшлося про одного з провідних персонажів твору, через свавільні примхи якого Бассіму випало немало натерпітися біди, бо змушений був надто часто міняти місця роботи та професійні заняття. З тієї Франкової “Примітки...” читачі дізнавалися, що Гарун ар-Рашид (763–809), котрий у поемі діє під своїм іменем, був п’ятим арабським халіфом з династії Аббасидів. Читачі довідувалися і про те, що арабські халіфи мали необмежену владу в житті світському й церковному, в судочинстві, були законодавцями. Тільки-но конкретно названий володар 23 роки панував над “величезною державою”, а арабські співці його усіяко величали. Проте історики, як запевняє автор “Примітки...”, доказували, що халіф був примхливим, заздрисним, самолюбним деспотом (наводяться приклади). За Франком, “сам незгірший поет – удержував при своїм дворі і щедро обдаровував” письменників, поетів, котрі “зробили його героєм багатьох казок і поем”. Одну з них, “може, найкращу”, український поет узявся “переповісти нашою мовою” [Франко 1976б, 356–357].

Окремою книжкою поема І. Франка “Коваль Бессім” вперше вийшла 1901 р. з повними текстовими правками, “Переднім словом” та з підзаголовком “Арабська казка” в Українсько-руській видавничій спілці.

До якого висновку приводять наведені в даній розвідці факти з літературної праці знаних українців? Насамперед, що Іван Франко – редактор низки львівських часописів, досвідчений поет та дослідник світового літературного процесу, і молодий Агатангел Кримський, який згодом стане одним із найавторитетніших учених-сходознавців, наприкінці XIX століття своїми перекладами, літературознавчими студіями закладали надійну основу української орієнталістики.

ЛІТЕРАТУРА

Дзьобан О., Полотнюк Я. Листи А. Ю. Кримського до В. М. Гнатюка // Жовтень. – 1971. – №1.

Кочубей Ю. Агатангел Кримський // Всесвіт. – 1971. – №1.

Кримський А. Твори в п'яти томах. – К., 1972. – Т. 2.

Кримський А. Твори в п'яти томах. – К., 1973. – Т. 5. – Кн. 1.

Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності. – Львів, 1898.

Франко Іван. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1976а. – Т. 4.

Франко Іван. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1976б. – Т. 5.

Франко Іван. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1986а. – Т. 49.

Франко Іван. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1986б. – Т. 50.

СТУДЕНТСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ ЯК ПРОЯВ ГРОМАДЯНСЬКОГО КОНФЛІКТУ В РЕСПУБЛІЦІ ІНДОНЕЗІЯ (друга половина 90-х рр. XX ст.)

Галушка-Адайкін А. Р.

Метою даної статті є відтворення історичних процесів в Індонезії, пов'язаних із діяльністю студентських рухів, що була спрямована на демократизацію суспільства; відтворення картини розвитку країни за часів правління Сухарто та у постсухартівський період.

Перші прояви студентських рухів в Індонезії мали місце ще за часів Нідерландського панування в Індонезійському архіпелазі. У 1908 році було засновано декілька просвітницьких організацій, керованих індонезійською інтелігенцією та ватажками студентських спілок. Найбільш відомою організацією була “Budi Utomo”, що мала на меті відновлення традицій індонезійської культури та просвітницьку діяльність в районах із низьким рівнем грамотності.

Пізніше ці організації із суто просвітницьких трансформувалися в організації, що стали осередком опору нідерландському пануванню в Індонезії. У 1928 році було створено “Sumpah Pemuda” (“Молодіжна клятва”). Ця організація зробила неабиякий внесок у справу самоусвідомлення індонезійської нації: були окреслені території, що повинні були ввійти до складу незалежної Індонезії, визначена мова, що об'єднувала б численні етноси Індонезії.

Під час японської окупації Індонезії у 1942–1945 рр. студентство створювало партизанські загони (здебільшого на острові Ява), які згодом підтримали національний рух визволення й заклали підвалини для проголошення незалежності у 1945 році.

На сьогоднішній день Республіка Індонезія є однією з найбільш прогресуючих країн світу: Індонезія – засновник та член АСЕАН, експортер нафти та газу, центр міжнародного туризму, країна, що володіє великими природними та людськими ресурсами.

Проте суспільно-політичні й політико-правові процеси, що відбувалися в країні протягом останніх 60 років від часів проголошення Індонезією незалежності 17 серпня 1945 року, не дозволяють констатувати достатній рівень демократизації індонезійського суспільства й свідчать про необхідність змін у Конституції Республіки Індонезія (Undang-Undang Dasar, UUD) відповідно до тенденцій розвитку суспільства в країні.

Конституція 1945 року вже пройшла випробовування протягом чотирьох етапів історії незалежної Індонезії: етапів Незалежності (Kemerdekaan, 1945–1959 pp.), Керованої Демократії (Demokrasi Terpimpin, 1959–1966 pp.), Нового Порядку (Orde Baru, 1966–1998 pp.) та Реформації (Reformasi, від 1998 p.) [Ricklefs, 2001].

Перші два періоди в історії Республіки Індонезія асоціюються з постаттю Сукарно, батька індонезійської революції, першого президента країни. Під час періоду Незалежності Основний закон країни був неодноразово змінений (1947, 1950 pp.), але після президентського декрету від 5 липня 1959 Конституція 1945 року знову була проголошена єдиним Вищим законом в Індонезії [Hatta Mohammad, 1966]. Незважаючи на загальний демократизм положень Конституції, суспільно-політичне життя в країні розвивалося зовсім іншим шляхом. Були заборонені партії, політичні програми яких не відповідали центральному курсу, впроваджена жорстка цензура, відбувалися затримання опозиційних політиків. Ці явища були свідченням того, що Індонезія тільки-но стала на шлях демократизації суспільства, і вплив колоніального минулого у ній був достатньо відчутним. Під кінець свого правління Сукарно виголосив промову, яка отримала назву “Jas Merah” (дослівно: “Червоний піджак” – акронім від “Jangan sekali-sekali melupakan sejarah” – “Ніколи не слід забувати історію”). У цій промові перший президент Індонезії застеріг народ Індонезії від небезпеки створення авторитарного режиму в країні у найближчий час [Mahfud, 1999].

З приходом до влади Сухарто у 1966 році, суспільство отримало надію на те, що ситуація в країні зміниться на краще. Старі ідеали змінювалися на нові, по всій країні відбувалися демонстрації проти свавілля комуністичної партії під час правління Сукарно. Було проголошено гасло: “Послідовно повернемося до Конституції 45”. У 1968 році був виданий декрет № 1 (UU No. 1/1968) про перехід економіки Індонезії на ринкові засади. Разом із цим у країні запроваджувалися й інші реформи. Передусім, реформа політична, що забороняла будь-яку несанкціоновану політичну діяльність, обмежувала кількість політичних партій до трьох. Уряд спробував спрямувати енергію різних соціальних прошарків на розбудову суспільства в рамках створених спеціально для цього спілок або корпорацій: SPSI (Serikat Pekerja Seluruh Indonesia – Спілка робітників та працівників Індонезії), PGRI (Persatuan Guru Republic Indonesia – Спілка вчителів Індонезії), PWI (Persatuan Wartawan

Seluruh Indonesia – Спілка журналістів Індонезії), MUI (Majelis Ulama Indonesia – Вища ісламська рада), KNPI (Komite Nasional Pemuda Indonesia – Національний комітет молоді Індонезії, створений для контролю над студентством) та інших. Над усіма ними стояла коаліція ABG (збройні сили Індонезії, адміністративні установи та правляча партія GOLKAR), керована Сухарто, часи правління якого стали називати періодом “Нового Порядку” [Suharto, 1995].

У 1970 році уряд Сухарто спробував провести Загальноіндонезійський конгрес студентів у місті Богор. У той же час Міністерство внутрішніх справ Індонезії розпочало реалізацію плану із створення організації, котра підпорядковувала б собі всі студентські рухи – так звану NUS – National Union Student, тоді як більшість студентства воліла створення незалежних студентських урядів у кожному вузі Індонезії.

Репресії, що проводилися правлячим режимом, корупція, непотизм призвели до того, що народ почав виражати своє незадоволення ситуацією в країні. Народний опір авторитаризму очолило студентство як найбільш рухлива та демократично налаштована сила в країні.

Першим серйозним проявом студентського невдоволення стали події 1977 року, що отримали назву Malari (Malapetaka Lima Belas Januari – Катастрофа 15 січня). Студенти пікетували місце будівництва розважального парку Прекрасна Міні-Індонезія (Taman Indonesia Mini Indah), що повинен був будуватися під патронатом дружини Сухарто. Десятки студентів були заарештовані, виключені з університетів та інститутів, позбавлені можливості кар’єрного росту [Ricklefs, 2001].

Наступні заворушення відбулися у 1977–1978 роках, після того як Сухарто знову висунув свою кандидатуру на посаду президента Індонезії. У відповідь на акції протесту Сухарто та його уряд проголосили концепцію NKK / BKK (Normalisasi Kehidupan Kampus / Badan Koordinasi Kemahasiswaan – Нормалізація студентського життя / Координаційна рада студентства). Ця концепція мала на меті створення гнучкої системи нагляду за студентством та дозволяла студентам самостійно вирішувати тільки ті питання які пов’язані з освітнім процесом. Були заборонені будь-які студентські угруповання та спілки. Процес деполітизації студентства продовжувався декілька років і, як вважалося, був успішним, бо протягом 80-х – першої половини 90-х в Індонезії не

відбулося жодного заворушення, пов'язаного із студентським рухом [Reid, 1979].

1996 року сталися події, що свідчили про поглиблення кризових тенденцій в індонезійському суспільстві. Протягом першої половини 1990-х років Демократична партія Індонезії (Partai Demokratik Indonesia), очолювана Мегаваті Сукарнопутрі, перетворилася на серйозну загрозу для сухартівської партії GOLKAR. За результатами загальноіндонезійських парламентських виборів 2003 року загальна кількість голосів, що була віддана за партію GOLKAR, у порівнянні з попередніми виборами знизилася на 5,1 %, у той час як Демократична партія отримала на 4 % більше, ніж на минулих виборах. 27 червня 1996 року штаб Демократичної партії був атакований невідомими бойовиками. Як твердили представники Демократичної партії, цей напад був ініційований режимом Сухарто. У наступні два дні по всій Джакарті пройшли масові демонстрації на підтримку опозиції. Відповідно до даних Міжнародної комісії із захисту прав людини, під час цих заворушень загинуло 5 осіб, 149 отримали поранення, доля 74 демонстрантів залишилася невизначеною. У нападі на штаб-квартиру Демократичної партії уряд звинуватив невеличкі студентські організації лівого крила, що діяли в промислових центрах на островах Ява та Суматра. Найбільшою серед них була організація, яка ще на початку 1996 року задекларувала себе як Народна демократична партія (Partai Rakyat Demokratik). Лідер цієї партії Мухтар Пакпахан був заарештований, а сама партія була проголошена урядом поза законом як така, що мала на меті відновлення комунізму в Індонезії. Проти Народної демократичної партії виступили також студентські партії та угруповання ісламського толку – молодіжне крило Загальноіндонезійського ісламського руху Мухаммадія, Асоціація ісламських студентів (Himpunan Mahasiswa Indonesia) та Рада ісламських теологів Індонезії (Majelis Ulama Indonesia) [Honna, 1999].

На початку 1998 року генерал Віранто був призначений головнокомандуючим Збройними силами Індонезії, а генерал-лейтенант та водночас зять Сухарто Прабово Субіанто обійняв посаду командуючого військами спецпризначення. Напередодні березневої сесії Парламенту Індонезії, на якій планувалося чергове переобрання Сухарто, міжнародні інформаційні агентства розповсюдили відомості про викрадення та вбивство 20 активістів студентського руху. За твердженнями інформаційного агентства,

відповідальними за цю операцію був генерал-лейтенант Прабово [Ricklefs, 2001].

Реформи, що впроваджувалися в Індонезії протягом тридцяти років, призвели до того, що країна опинилася у глибокій економічній кризі. Суспільство потерпало від корупції, авторитаризм остаточно знищив опозицію та незалежну пресу. Економічна криза в Азії 1998 року призвела до знецінення національної грошової одиниці Індонезії – рупії – за одну ніч курс національної валюти впав до 11.000 рупій за 1 долар США. Кількість безробітних сягнула найвищого рівня за весь час існування Республіки Індонезія. За порадою Міжнародного валютного фонду президент Сухарто припинив субсидування товарів першої необхідності задля стабілізації економіки та вгамування інфляції. Виникли проблеми з продуктами нафтогазового комплексу, хоча Індонезія входила до групи найбільших експортерів нафти у світі. Під тиском МВФ уряд підняв ціни на електроенергію та нафтопродукти – ціна умовної одиниці пального піднялася на 71%, а ціни на транспорт зросли на 65,51% [Budiman, 1999].

Народні заворушення почалися через кілька годин після оголошення нових тарифів на пальне та проїзд у міському і міжпровінційному транспорті. Наймасштабніші заворушення відбулися в столиці провінції Північна Суматра – місті Медан. Натовп, обурений промовою Президента, почав трошити майно тих, хто вважався винним в економічній кризі, що охопила країну. Найбільше постраждало китайське населення країни. Від середньовіччя китайці мешкали на островах архіпелагу й завжди відрізнялися від місцевого малайського населення заможністю з огляду на традиційну зайнятість у торгівлі та лихварстві. Це, звісно, викликало незадоволення та заздрощі з боку некитайського населення, зайнятого, здебільшого, у примітивному сільськогосподарському виробництві. Вороже ставлення до китайського населення, підсилене наслідками неврожаю і повені, вилилося у погроми китайських крамниць, складів, приватних будівель. Проте антикитайські виступи були доволі спорадичними, незважаючи на загалом негативне ставлення до китайців, і не мали масового характеру.

Антикитайські виступи поклали початок хвилі заворушень по всій Індонезії, рушійною силою яких було студентство. У відповідь на акції протесту командувач Збройних сил та поліції

Індонезії генерал Віранто запевнив, що будь-який опір існуючому урядові буде зведений нанівець [I Ketut Wirawan, 1999].

Кризова ситуація у внутрішньополітичному житті країни спричинила ескалацію локальних конфліктів на території Індонезії. На півночі острова Суматра, в регіоні Ачех, відновилися бойові дії між підрозділами Збройних сил Індонезії та бойовиками Руху за незалежність Ачеху. На Східному Тиморі активізувалися члени Фретеліну – організації, що протягом 23 років після деколонізації регіону виборювала незалежність Східного Тимору. Антиурядові повстання вибухнули на Західному Папуа (інша назва провінції – Іріан Джайя). Вони мали економічне підґрунтя: великі запаси корисних копалин (у тому числі золото, нафта) видобувалися західними компаніями за ліцензією уряду без будь-яких відрахувань до бюджету регіону. На острові Калімантан спалахнув міжплемінний конфлікт між даяками та мадурцями. Економічна та політична нестабільність стала причиною розгортання міжконфесійних конфліктів у Посо та Амбоні.

Студентство остаточно стало у конфронтацію до уряду: під час заворушень студенти використовували саморобну зброю та “коктейлі Молотова”. Жертви були як з боку студентства, так і з боку поліції та військових. На початку травня 1998 року в Університеті Судірман міста Пурвокерто, що у Центральній Яві, сталося заворушення, під час якого 65 студентів отримали поранення різних ступенів тяжкості. У місті Соло (Центральна Ява) після атаки студентського натовпу на патрулі було поранено 43 поліцейських. В Ріау, що на Суматрі, десятеро студентів загинули, шістьох було ув’язнено, але уряд був вимушений їх випустити на волю, після того як 8000 студентів пікетували мерію міста [Marbun, 2001].

Хвиля студентських заворушень досягла свого апогею після загибелі 6 студентів під час мирної демонстрації в Університеті Трісакті у місті Джакарта 12 травня 1998 року. В результаті цієї події стан загальної фрустрації, в якій перебували народні маси Індонезії, змінився на обурення діями існуючого уряду. Похорон загиблих студентів перетворився на демонстрацію проти режиму Сухарто. Опозиційні лідери Абдуррахман Вахід та Мегаваті Сукарнопутрі, донька першого президента Індонезії Сукарно, закликали до реальних змін у країні [Ricklefs, 2001].

Масові заворушення відбувалися по всій території Індонезії. Найбільшої ескалації народні виступи проти уряду Сухарто

набули в Джакарті та Суракарті. Підприємства, що належали родинам Сухарто та Чуконг, руйнувалися по всій країні. Філії Центральноазійського банку, власником якого був зять Сухарто Лієм Сіу Ліонг, були пограбовані та підпалені. Під час народних заворушень тільки в Джакарті загинуло більше 1000 осіб. Міжнародні організації та підприємства евакуювали весь персонал та їхні родини.

Побачивши, що військовий апарат не здатний згасити хвилю заворушень, Сухарто спробував стримати революційні настрої в суспільстві політико-економічними методами. Він заявив про відміну підвищення цін на пальне та електроенергію, незважаючи на загрозу з боку Міжнародного валютного фонду про припинення фінансової допомоги Республіці Індонезія. У політичному плані Сухарто запропонував суспільству “реформацію”, тобто реформування системи державного апарату. Однак Союз ісламської інтелігенції Індонезії (Ikatan Cendekiawan Muslim Indonesia) заявив, що ця пропозиція Сухарто не є актуальною та є спробою виграти час.

Навіть колишні прибічники Сухарто стали на бік опозиційного руху. Екс-міністр Сісвоно Юдохусодо в інтерв'ю газеті “The Jakarta Post” заявив, що реформи в Індонезії повинні торкатися усіх щаблів владних структур: від найнижчих до Президента [The Fall of Reformation, 1998].

У той самий час на території кампусу Педагогічного інституту Джакарти студентський натовп підпалив монументи Сухарто, звинувачуючи уряд у репресіях 70-х років, убивстві більш ніж півтора мільйона людей на початку становлення режиму Нового Порядку (1965–1966 рр.) та під час конфліктів на Східному Тиморі (1975–1999 рр.) і в Танджун Пріоку (1984 р.).

Із початком заворушень у країні Сухарто повернувся із самміту в Єгипті до Індонезії. Стало зрозуміло, що армія та члени його партії GOLKAR більше не підтримують Сухарто та згодні на обрання нового президента Індонезії.

У травні 1998 року відбулися події, що відкрили новий етап в історії сучасної Індонезії. Хвиля бурхливих студентських повстань і демонстрацій проти Сухарто та його оточення, незадоволення політичним курсом уряду та корупцією, дії потужної опозиції на чолі з авторитетними лідерами – Абдурахманом Вахідом (обраний на посаду президента у 1999 році), лідером мусульман-

ського руху Мухаммадія (Muhammadiah) Амйеном Раїсом, донькою Сукарно Мегаваті Сукарнопутрі та видатним політичним діячем Нурчолиш Маджідем – призвели до того, що 21 травня Сухарто зрікся влади.

Влада перейшла до віце-президента Хабібі (BJ Habibie), перед яким повстало складне завдання – вирішити нагальні проблеми внутрішньополітичного життя країни.

23 травня 1998 р. активісти студентського руху під захистом підрозділів Збройних сил Індонезії залишили будинок Парламенту. Натоп, що зібрався навколо будинку Парламенту, привітав їх як національних героїв.

Саме діяльність студентських спілок у 1996–1998 рр. є початком періоду Реформації в Індонезії. Народні заворушення проти авторитаризму, рушійною силою яких було студентство, призвели до падіння режиму Сухарто.

Навіть за часів президентства Мегаваті Сукарнопутрі (2000–2004 рр.) та Сусіло Бамбанг Юдойоно (обраний у вересні 2004 року), незважаючи на позитивні зміни в процесі демократизації країни, політична активність студентських організацій та спілок залишалася високою.

ЛІТЕРАТУРА

Aditjondro, George Junus. *Is Oil Thicker than Blood?* – USA: Nova Science Publisher, 1999.

Ahmad, Bahar. *Biografi kiai politik: Abdurrahman Wahid.* – Jakarta: Penerbit Bina Utama, 1999.

Ali, Fachry. *Esai politik tentang Habibie: iptek dan transformasi kekuasaan.* – Jakarta: Balai Pustaka, 1999.

Budiman, Arief. *Reformasi: Crisis and Change in Indonesia.* – Clayton, Australia: Monash Asia Institut, 1999.

Hatta, Mohammad. *Demokrasi Kita.* – Jakarta: Pustaka Antara, PT, 1966.

Honna, Jun. *Military Ideology in Response to Democratic Pressure During the Late Suharto Era: political and institutional contexts.* – Jakarta: Gramedia, 1999.

I Ketut Wirawan. *Makalah seminar.* – Illionis, 1999. – P. 12–15

Jenkins, David. *Suharto and His Generals: Indonesian military politics, 1975–1983.* – Ithaca: Cornell Modern Indonesian Project Monograph Series, № 64, 1984.

Mahfud, M. D. Pergulatan politik dan hukum di Indonesia. – Jakarta: Cara media, 1999.

Marbun, Rico. Episode perlawanan tanpa henti. – Jayakarta: PT, 2001.

Reid, Anthony. The New Order. – London: Oxford University Press, 1979.

Ricklefs, M. C. A History of Modern Indonesia Since 1200. – US: Stanford University Press, 2001.

Suharto. Pikiran, ucapan dan tindakan saya. – Jakarta: Penerbitan Gramedia, 1995.

The Fall of Reformation // The Jakarta Post, 17 May 1998, p. 1, 4.
Perlawanan mulai bergerak // Kompas, 8 May, p. 2–3.

ЛАЙЛИВІ СЛОВА НА ПОЗНАЧЕННЯ НЕРОЗУМНОСТІ В СУЧАСНІЙ ЯПОНСЬКІЙ МОВІ

Городній С. М.

Baka – це одне з найперших або, можливо, єдине лайливе слово, з яким знайомиться іноземець, що вивчає японську мову. В японсько-англійському словнику видавництва “Кенкюся” декілька колонок присвячується перекладу та поясненням цього слова. Один із варіантів перекладу: “давні старомодні вікторіанські шкарпетки”. Насправді ж, якщо це слово вимовляється зневажливо чи гнівно, то воно набуває значення, яке описово можна передати як “ти, лайно собаче” та “ти, вражий сину”.

У 1993 році програма, трансльована телекомпанією “Асахі”, дослідила всенародне вживання слова **baka** та його синоніма **aho** й була дуже популярною. Згодом, книжка, в основі якої лежало журналістське дослідження, набула ще більшої популярності. Згідно з фундаментальним дослідженням Осаму Мацумото “Zen-ko-ku **Ahō Baka** Bunpu-kō” (“Поширення слів **baka** та **aho** на теренах Японії”), слова японської мови, що стосуються ідіотизму чи недорікуваті, можна поділити на дві великі групи: групу **baka** в східній Японії (включно з Токіо), на о. Кюсю та на далекому заході Японії та групу **aho** в Нагоя та регіоні Кансай (включно з Осакою та Кіото). У діалектах також існує багато розмовних варіантів цих двох лексем: **honji-nashi** в Тохоку, **dara** в Хоку ріку та Сан-ін. Ці діалектизми й до сьогодні вживаються в розмовній мові в даних місцевостях. Проте **baka**, **aho** – основні лайливі слова в Японії, **baka** – старіше з них. Згідно з Мацумото, обидва ці слова походять із давньокитайської мови, і навіть стандартні словники японської мови пропонують невірне пояснення етимології цих слів. У відомих лінгвістів немає одностайної думки щодо цього питання [Anne Kasschau 1995, 14].

Baka, **manuke** (тупа сідниця), **omae no kāchan debeso** (твоя мама товста, дослівно: у неї великий пупок) – це типова образа, якою користуються діти, коли хочуть образити когось із своїх однолітків. Як бачимо, слово **baka** використовується різними віковими і соціальними прошарками японського суспільства. Японська мова взагалі відбиває структуру японського суспільства, в ній збереглися навіть деякі архаїчні форми, що використовувалися декілька століть тому. В сучасній японській мові все ще

зберігається поділ лексики, граматичних форм, певних зворотів на ті, що можуть використовуватися лише чоловіками або лише жінками, й ті, що можуть вживатися лише певними соціальними чи віковими групами. Лексика зниженого стилю також не є винятком. Більше того, однокореневі лайливі слова можуть інколи набирати навіть пестливого, співчутливого значення, а інколи можуть бути настільки образливими, що їх вживання може призвести до непередбачуваних результатів.

Коли **bakka**, **baka ne** або **baka da ne** вимовляються співчутливо, вони виражають сильне переживання – “але ж і вляпався ти, дурнику”. **O-baka-san** набуває приблизно однакового значення з попередніми лексемами, якщо вживається щодо людини. У цьому слові префікс **o-** є зменшувально-пестливим, а суфікс **san** виражає шанобливе ставлення. Інвертована форма слова **baka (kaba)** також використовується з певним співчуттям.

Дещо грубішим еквівалентом слова **baka** є лексема **baka yarō**, яка дуже рідко використовується жінками і яку можна перекласти як “олух”, “гальмо”. Саме по собі слово **yarō** означає “хлопець”, “юнак”, “пацан”. З метою емпатизації значення цієї лексеми посилюється й продовжується звучання звука [r]. Про вплив цього слова на японців красномовно свідчить той факт, що у 1953 році Парламент був змушений розпуститися з тієї лише причини, що тогочасний прем’єр-міністр Сігеру Йосіда використав це слово під час головної сесії Палати представників [Anne Kasschau 1995, 16]. Слово **baka tare** є діалектним варіантом **baka yarō**, що використовується в Кансайському регіоні.

Kusobaka є найгрубішим словом серед однокорінних із **baka** і використовується лише чоловіками. Ця лексема може вживатися лише при надзвичайних обставинах, адже корінь **kuso** в цьому слові означає “лайно”. Корінь **kuso** може також приєднуватися до слів **babā** та **jiji**, а утворені слова **kusobabā** та **kusojiji** є зневажливими відповідниками слів **babā** та **jiji** на позначення старих людей жіночої та чоловічої статі відповідно. Ці лексеми використовуються, коли хочуть сказати про дійсно дуже відразливу стару особу. Причому слова **babā** та **jiji** є стилістично абсолютно нейтральними.

Проте жінки нарівні з чоловіками можуть використовувати **bakarashii** та **bakakusai**, коли вважають, що щось є недолугим, нікчемним і викликає негативні емоції. Наприклад: **sonna bakarashii koto wa dekimasen** – “я не можу зробити таку дурість”. **Sonna bakana**

можна перекласти як “що за дурня”; цей вислів використовується скоріше як вигук чи то неприємного здивування, чи то легкого осуду й невдоволення. Суфікс **rashii** використовується для утворення прикметників, що мають значення “схожий на”, “подібний до”, як, наприклад, у слові **memeshii** (жіночний) або **kawairashii** (милий, привабливий). **Kusai** означає “смердючий”. Таким чином, **bakakusai** дослівно означає “смердючий дурістю”, проте найкращим літературним відповідником цієї лексеми, на нашу думку, буде “пришелепуватий”. Дуже схожим до **bakarahii** є **bakamitai**. Ці два слова часто використовують у повсякденних розмовах.

Bakabakashii – дещо емоційна форма **bakarashii**, яка часто використовується як зачин в **rakugo** – традиційній японській комічній оповіді. Типовий початок **rakugo** – **maido bakabakashii hanashi deshite**, що означає: “як завжди, дуренька оповідка”.

Якщо до **baka** додати **ni suru**, усе словосполучення набуває значення “мати когось за дурня”, “глузувати”, “кепкувати”. Якщо хтось відчуває, що його мають за дурня, його реплікою буде вираз: **baka ni suruna** – “не май мене за дурня”. У свою чергу, вираз **kobaka ni suru** означає “зневажати когось”, причому префікс **ko-** означає “маленький”, “малесенький”.

Схожа іронія присутня в слові **usu-baka**. Корінь **usui** означає “слабкий”, “негустий” (наприклад, про каву або чай) і надає значення недовершеності, слабкості дії чи якості. Проте у сполученні з **baka** цей корінь надає всьому слову досить незвичного значення – **usubaka** означає “йолоп”, “бовдур”, а **usura-baka** має ще сильніше значення й рівнозначне **ōbaka** – у цьому слові префікс **ō** записується ієрогліфом “великий”.

Префікси **usui-** та **ko-** можуть додаватися до інших прикметників для досягнення схожого ефекту. Наприклад, **usugitanai** або **kogitanai** означає “надзвичайно брудний”.

Baka також використовується у якості префіксу, наприклад, у словах **bakashōjiki**, **bakateinei**, **bakawarai**. Кожна з цих лексем має значення “занадто”, “дуже”: “дуже чесний”, “занадто ввічливий”, “конячий регіт” відповідно. У сучасній Японії, де все надзвичайно дороге, лексема **bakayasu** (**yasu** походить від прикметника **yasui** – “дешевий”) стала досить популярною й використовується для позначення чогось підозріло й абсурдно дешевого.

Додаванням до слова **baka** частки **ni** утворюється прислівник, що має значення “надзвичайно”, “дуже”, “здуріти можна”.

Наприклад, вислів **kyō wa bakani samui ne** українською мовою звучатиме так: “Але ж і холодно сьогодні, аж очі киснуть, правда?” А словосполучення **bakayōki** означає “дурнувата погода” (**yōki** – “погода”). Цікавим є вираз **baka ni tsukeru kusuri wa nai** (**tsukeru** означає “використовувати”, “застосовувати”; **kusuri** – “ліки”), український відповідник якого – “як у голові пусто, лікар не допоможе”; “голови нема – вважай: каліка”.

Іменник **bakauke** та його дієслівна форма **bakauke suru** (**ukeru** означає “мати успіх серед публіки”) вживаються для позначення чогось надзвичайно популярного серед читацької або глядацької аудиторії – наприклад, телевізійної програми. **Baka hitotsu oboe** – часто вживаний вираз, який можна перекласти як “дурень завжди про одне говорить”. Іншими словами: **baka shika shiranai to baka ni sareru** (якщо “дурень” – це єдине слово, яке ти знаєш, люди подумують, що дурень – це ти).

Ahō (дурень, ідіот, гальмо, вся) або частіше вживане **aho** – найпоширеніший синонім слова **baka**, особливо в регіоні Кансай, для мешканців якого м’яке звучання цього слова приємніше, ніж вибухове звучання **baka**. Можна сказати **sonna aho na** замість **sonna baka na**, щоб висловити свою думку про щось як про дивне й недолуге. Наприклад, **ahokusai** або **ahokusa** позначають щось надзвичайно смердюче. Проте зі словом **aho** не можна використовувати префікси **ko-** та **usu-**.

Ahojikara (**chikara** – “фізична сила”; в даному випадку відбувається одзвінчення **ch→j**) використовується частіше, ніж **bakajikara**, й означає феноменальну силу або феноменально сильну людину. Допускається заміна **bakajikara** на **kusijikara**.

Слово **aho** має два варіанти: **ahodara** та **ahondara**. Обидва слова є складними й дещо сильнішими за **aho**.

Антоніми слів **aho** та **baka** теж регіонально варіативні. Наприклад, жителі Токіо й прилеглих префектур говорять **rikō mono** (розумна людина), в той час як жителі Осаки для позначення того самого поняття вживають **kashikoi** та **kashikoi hito**. Жителі Токіо похвалять дитину словами **o-rikō-san** або **ii ko ne**, а мешканці Осаки та інших префектур Кансаю зроблять це за допомогою слів **kashikoi ne** або **eekoya**.

Є чимало інших синонімів **aho** та **baka**, які можна використовувати на позначення психологічних відхилень або фізичних вад особи. Проте, їхнє використання не настільки поширене, як вико-

ристання **aho** та **baka**, оскільки вони є, певною мірою, описовими й стосуються більше особливих, а не загальних якостей.

Наприклад, слово **saitei** означає “найнижчий”, “найгірший”, “найпідліший”, “найдурніший”. **Saitei-na yatsu** (або **yarō**) можна перекласти так, “він лайнюк”. Це словосполучення може також застосовуватися й щодо неживих речей чи явищ, навіть щодо власних вражень. Наприклад, **saitei na koto** означає “гидота”, “могила”. Якщо ж на запитання про враження від фільму чи концерту японець відповідає **saitei da**, це означає, що нічого, окрім відрази, у нього даний захід не викликав.

З іншого боку, **teinō** означає “дурний”, “твердочолий” й використовується лише для позначення якостей особи, як, наприклад, у **kare wa teinō da** або **mattaku teinō na yatsu da** – “він повний дурень”.

Nōtarin означає “дурень”, “бовдур” (**nō** означає “мозок”; **tarin** – скорочення від дієслова **tarinai** – “не достає”, “не вистачає”). Ця лексема ніколи не використовується як прикметник і вживається лише щодо особи, як, наприклад, у вислові **aitsu wa nōtarin da** – “він повний бовдур”. **Hakuchi** (ідіот) має однакове значення з **nōtarin**, але оскільки це слово визнане дискримінаційним, вживати його необхідно з великою обережністю.

Manuke – ще один синонім слова **baka**. Нижнє читання ієрогліфа, яким записується перша частина цього складного слова, – **aida**. В даному випадку воно означає паузу між па або ритмами традиційної японської музики або театру. **Nuke** походить від дієслова **nukeru**, що означає “пропускати”, “невистачати”. **Manuke**, таким чином, означає людину, якій не вистачає почуття міри в своїх діях. Еквівалентним перекладом цього слова буде лексема “дурень”, “бовдур”. Таким чином, вислови **kare wa manuke**, **kare wa manuke na yatsu**, **kare wa nukete iru** означають: “він дурень”.

Hema та **doji** – дуже близькі синоніми **manuke**. Проте обидва ці слова можна перекласти як “груба помилка”, “дурня”, “фуфло”. **Doji** – це скорочена форма іменника **doshikujiri**, який, у свою чергу, походить від дієслова **shikujiru** (провалюватися або робити помилку, зазнавати невдачі) та підсилювальної частки **do**. Вважається, що лексема **hema** утворена двома словами – **heta** (невмілий, незграбний) та **manuke**; **hecho** – її грубіший варіант. Отже, для того, щоб сказати, що він або вона зробили грубу помилку чи дурницю, японці використовують слова **hema**, **manuke** або **baka**, **doji**. Якщо ж ці іменники стають дієсловами, то вирази **kare wa**

hema wo shita або **kare wa doji wo funda** можна перекласти так: “він прогнав (загнув)”.

У деяких інших країнах люди часто називають дурнів або впертих людей віслюками. Японія не є винятком – у японській мові є слово **tonma**, що має два значення – “віслюк” (у значенні “свійська тварина”) та “дурень”, “бовдур”, “гальмо”. Слово **tonma** може бути як іменником, так і прикметником. Корінь **ma** в цій лексемі записується ієрогліфом, що означає “кінь”. Таким чином, **tonma dakara muri wa nai** можна перекласти так: “він дурень, тому не дивно, що він скочив у таку халепу”.

Ton-chiki та **ton-chin-kan** – два жартівливі синоніми слова **tonma**. **Ton chiki** (дурень) використовується лише щодо людей, у той час як **ton-chin-kan** (абсурдний, незрозумілий, дурний, невідповідний, неврівноважений) може застосовуватися і щодо істот або речей. Складова частина **ton** в останньому слові походить від **ton-ten-kan** – звуку молотків двох ковалів, які вдаряють ними напару. **Chin** означає дисгармонію, асинхронізм. Таким чином, слово **ton-chin-kan** означає щось негармонійне й асинхронне. Обидві ці лексеми вживаються як чоловіками, так і жінками.

Наступним словом, що за своїм значенням близьке до **baka**, є **noroma** – воно походить від **noroi** й означає “гальмо”, “одоробало”, “мурло”. Знову ж таки, це слово може вживатися і як іменник (**aitsu wa baka de noroma** – “він дурень і гальмо”), і як прикметник (**noroma no hito** – “повільна людина”). Вислів **norono-ro suru na** (варіант **norono-ro shinaide** використовується жінками) перекладається: “не телися”.

Guzu-guzu – це ономатопоетичний варіант слова **noroma**. Проте ця лексема має й додаткове значення – “нерішучий”. Таким чином, наказ **guzu-guzu suru na** (або **shinaide**) означає: “давай швидше”, “не гальмуй”. Частина двоскладового редукованого слова **guzu-guzu** може використовуватися і як іменник, повністю замінюючи й набираючи значення слова **noroma**. Наприклад, **kare wa guzu da** означає: “він гальмо (одоробало)”. Для підсилення значення “одоробало” до **guzu** можна додати **noroma**: **kare wa guzu de noroma**. Найгрубішим і, так би мовити, найсленговішим варіантом є лексема **guzura**.

Слова **otanchin** та **anpontan** – дуже близькі синоніми слів **baka**, **manuke** та **tonma**, проте їхнє звучання викликає більше гуморис-

тичні та розмовно-побутові асоціації. Обидва ці слова можуть використовуватися окремо або у словосполученнях на кшталт **ano otanchin** (той стецько). Для підсилення значення цього слова його треба вимовляти з подовженням звуку [t]: **ottanchin**.

Сильнішими за значенням синонімами слова **otanchin** є лексеми **otanko-nasu** та **boke-nasu**. **Nasu** означає “баклажан”, а **boke** – скорочення від дієслова **hokeru/bokeru**, що означає “дурнішати”, “тупіти”. При вживанні ці два слова граматично оформлюються так само, як і **otanchin**. Коли ж ці лексеми вживаються жінками, до них додаються частки **yo** та **ne**.

Іншим словом, в якому, як і в слові **baka**, можна спостерігати роль вибухового [в], є **bon-kura** (бовдур, баран, пусте місце). Ця лексема походить з мови японської мафії **yakuza**. **Bon** – таця, на якій представники кримінального світу грають у кість. **Kura** походить від прикметника **kurai** – “темний”, “невідомий”, “незнаний”. Таким чином, **bon-kura** означає азартного гравця, який не розбирається в азартних іграх, хоч це і є його професією. Із часом ця лексема набрала значення “бездарна людина”, “пусте місце”, а потім – “дурень”, “бовдур”.

Схожим на **bon-kura**, але набагато сильнішим за нього є слово **dekunobō**, українським перекладом якого може бути “одоробало”, “гальмо”. Його вживають на позначення надзвичайно повільної, вайлуватої людини, що майже не реагує на зовнішні подразники. **Deku** – це дерев’яна іграшка або цуценья, **bō** – зменшувально-пестливий синонім слова “чоловік”. Отже, **ano hito wa dekunobo** означає: “той чоловік (та людина) – одоробало”.

Pā – найкраще слово для того, щоб поставити когось на місце, навіть, певною мірою, принизити когось. Якщо ж це односкладове двоморне слово використовується одночасно з жестом відкритою долонею біля чола мовця, то воно сприймається як недвозначне звинувачення в нікчемності.

Слово **dame** – “поганий” – напевно, відоме більшості людей, які вивчають японську мову. У цього слова є декілька цікавих форм, що застосовуються в повсякденних діалогах. Наприклад, форма **dame oyaji** (поганий батько) популярніша й витонченіша, ніж, здавалося б, вірна з точки зору граматики **dame na oyaji**. Це пояснюється тим, що свого часу в Японії був популярним комікс **Dame Oyaji**, головним героєм якого був безпорадний батько-невдаха. За аналогією з **dame oyaji** вживаються словосполучення

dame otoko (бездарний чоловік), **dame onna** (бездарна жінка) та **dame ningen** (бездарна людина).

Dame – термін із гри у японські шахи **go**, в якій гравці захищають простір навколо своїх фігур. Дошка для гри в **go** розкреслена на клітинки, які називаються **me** – “око”. В більшості випадків, коли гра закінчена, на межі “територій” двох гравців залишається пустий простір, пуста, нічия “територія”, яка називається **muda-na me** – “пуста клітинка”. Ці клітинки разом і називаються **dame**. В сучасній японській мові слово **dame** використовують не лише у вузькоспеціалізованому контексті, а й взагалі на позначення чогось некорисного, неможливого, поганого. Наприклад, **dame-na musuko** (**musuko** – “син”) – скарга, яку дуже часто можна почути, коли батьки говорять про свого неслухняного сина. Вислів **deki ga warui ko** схожий за значенням – так говорять про незграбну, несамостійну дитину, у якої нічого не виходить. **Deki sokonai** – дуже грубий вираз, який українською можна перекласти як “невдаха”, “бездар”. Фраза **kono tokei wa dame desu** означає: “цей годинник несправний, не працює” або, залежно від контексту, – “цей годинник не буде працювати”, “цей годинник – фуфло”. Іншим цікавим висловом зі словом **dame** є вислів **naite mo dame da** – “хоч плач, все одно нічого не виходить”, “нічого доброго, нема надії”. Багатозначність лексики й надзвичайно великий кількісний склад словника – одна з особливостей японської мови. Слово **dame** є яскравим прикладом полісемантичності японської лексики. Так, коли мати-японка говорить своїй дитині: **dame desu**, – це означає: “не можна”, а вимовлене з наголосом і підсилене інтонаційно, це словосполучення може означати: “припини негайно”. Коли ж на прохання щось зробити прозвучить відповідь **dame desu**, це означатиме, що той, хто так відповів, нічим не зможе допомогти. Така відповідь звучить дуже несподівано, навіть певною мірою різко й неввічливо. Більш поширеним і ввічливим словом для відмови є прикметник **muzukashii** (наприклад: **sore wa muzukashii desune**), що буквально означає “важкий”, “складний”, або **kibishii** (наприклад, **sore wa kibishii desune**) – “суворий”, “строгий”.

Схожою за значенням на слово **dame** у значенні “безпорадний ледар” є лексема **guutara**. **Guutara oyaji** може повністю замінити словосполучення **dame oyaji** й означатиме “ледачий батько”.

Словосполучення **ikare ponchi**, проте, на даний час вважається трошки застарілим і схоже за значенням на **dame otoko/onna**.

Дієслово **ikareru** означає “бути зламаним, несправним” (наприклад, **kono tokei wa ikareteiru** – “цей годинник несправний”). У даному випадку це дієслово синонімічне слову **dame** – “втратити глузд”, “поводити себе як дурень”, а також “захоплюватися кимось, чимось”. Наприклад, фраза **kanojyo ni ikareru** означає “бути без тями від неї”. **Ponchi** – це змінене **bonchi**, що на кансайському діалекті означає “молодий хлопець”. **Ikare** – скорочення від форми минулого часу **ikareta** дієслова **ikareru**. Слово **ikare ponchi** стало популярним у післявоєнній Японії, коли традиційне мислення японців зазнавало радикальних змін. Саме тоді з’явилося багато **ikare ponchi** – молодих людей, які не знали, як пристосуватися до нового, післявоєнного ладу.

Форма минулого часу **ikareta** дієслова **ikareru** вживається й сьогодні. Часто його значення синонімічне слову **baka**. Як, наприклад, у фразі **kare wa ikareteiru** – “він поводить себе як стецько”.

Подібно до багатьох європейських мов, у японській мові антропоніми (жіночі або чоловічі імена) можуть набувати несподіваних, часом навіть комічних значень, наприклад: **Yotarō**, **Santarō**, **Futarō**, **Tōshiro**.

Слово **Yotarō** на перший погляд звучить як звичайне чоловіче ім’я, але з часом це ім’я набуло іншого значення. **Yotarō** – популярний герой **rakugo** – японських комічних оповідок. **Yotarō** завжди з’являється в цих оповідках як невинний, простакуватий дурник, основне завдання якого – розважати публіку. Таким чином, слово **Yotarō** стало терміном для позначення молодого **baka manuke** (дурня або бовдура).

Yota banashi (**hanashi** – “розмова”, в даному випадку глухе [h] одзвінчується до дзвінкого [b]) та **yotamono** походять від **yotaro**. **Yota banashi** – це “нонсенс”, “пустопорожня балаканина”; **yotamono** – “мафіозі”, “бандюк”. Отже, **yota banashi shinaide** перекладається: “не пашекуй”, а **kare wa yotamon(o) da** означає: “він бандюк”. **Yotakō** має таке саме значення, проте звучить значно зневажливіше щодо представників кримінального світу, ніж **yotamon**.

На перший погляд, **Santarō** також звучить як звичайне чоловіче ім’я. Дослівний переклад цього імені – “третій син”. Але в ширшому своєму значенні ця лексема сприймається як “дурник”. Згідно з однією з гіпотез вона набула такого значення тому, що в Японії вважається, що перший та третій сини в сім’ї розумово трохи відсталі, в той час як другий син, найчастіше, розумний.

Fuutarō означає несерйозну, легковажну, вітряну (ієрогліф **fuu** означає “вітер”) особу, яка не займається нічим серйозним, не приносить аніякої користі суспільству. Сучасний варіант цього слова – **puutarō**.

Свого часу **Tōshirō** було поширеним у Японії чоловічим ім'ям. Проте зараз це слово вживається у значенні “непрофесіонал”, “любитель”, “аматор”. Особливо часто це слово вживається щодо митців та представників інших спеціальностей, оскільки, якщо переставити порядок складів у слові **shirōto** (аматор, непрофесіонал), вийде слово **tōshirō**. Такий спосіб словотвору зустрічається в японській мові дуже часто. Записане іншим ієрогліфом, слово **shiro** означає “білий”, “чистий”, “незайманий”. Антонім **shiro** – **kuro** (основне значення – “чорний”) – залежно від ієрогліфа, яким воно записується, може набирати значення довершеності або загадковості. Гра слів дозволяє повною мірою скористатися з цих омонімів. Так, повним антонімом слова **shirōto** є **kurōto**, що означає “професіонал у якійсь галузі”, “майстер якоїсь справи”, “повія” або “хостес у барі”. Цікавим є ще один приклад вживання слів **shiro** та **kuro**. Наприклад, якщо звинувачений виявляється невинним у здійсненні якогось злочину, його називають **shiro**, а якщо визнається винним, то його називають **kuro**. Так, фразу **aitsu wa shiro da to omou** можна перекласти так: “я думаю, що хлопчина невинний”.

Причина того, що значення лексеми **shirōto** перейшло на **tōshirō** насправді досить проста. Японці, зокрема представники декласованих, асоціальних, кримінальних груп або представники торговців чи будь-яких інших організованих груп населення, які займаються певним ремеслом, переставляють порядок складів у словах для створення своєї таємної мови (арго). Слово **tōshirō** дуже часто використовується у фразах типу **aitsu wa hontou ni tōshirō da** (він повний профан). Підсилення значення слова **shirōto** досягається додаванням до нього емпатичного префікса **do-** (**doshirōto**) – в такому разі слово набирає дуже зневажливого відтінку й українською мовою може перекладатися як “ламер”.

Загалом, як ми побачили на прикладі слова **baka** та його синонімів, сленгова лексика японської мови характеризується багатою синонімією, а члени синонімічних рядів можуть мати різне емоційне забарвлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Anne Kasschau, Susumu Eguchi. Using Japanese Slang. – Tokyo: Tuttle Publishing, 1995.
2. 広辞苑. 東京1998 第二版.
3. 日本語語源辞典。米川明彦。東京1998.
4. 若者言葉辞典。米川明彦。大橋信夫。東京。1997.
5. 新語俗語辞典。飛田。大橋信夫。東京。1997.

СТАТУС ЕТНІЧНИХ ІРГЕННИХ ЕЛЕМЕНТІВ У СИСТЕМІ ОРГАНІЗАЦІЇ МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОЇ ФЕОДАЛЬНО-КОЧОВОЇ ДЕРЖАВИ

Заплотинський Г. С.

Вирішення проблеми чіткого співвідношення різних елементів у структурі армії Чингізхана є дискусійним і ця дискусія має глибоке коріння. Існували різноманітні теорії, концепції, авторські версії, кожна з яких намагалася узагальнити як існуючий на той час джерельний матеріал, так і пануючі методологічні розробки. Для початку визначимо висвітлення цієї проблеми в основних джерелах. Починаючи з середніх віків, автори хронік неодноразово згадують про різноманітність племінного складу різних підрозділів Чингізханової армії. При описанні розподілу спадку між синами Рашид-ад-Дін вказує, кому відходять які народи¹. Він визначає, що першочергове значення в системі держави Чингізхана мав саме поділ на тисячі, адже протягом усієї хроніки автор вказує на перевагу власне військового поділу нової армії, підкреслюючи зверхнє становище нової аристократії перед родовою. І цю зверхність надавала, в першу чергу, близькість до самого Чингізхана та його прямих нащадків².

Інші середньовічні хроністи, що описували утворення Монгольської імперії, приділяли цьому питанню ще меншого значення. Як невідомий автор “Монгол-ул нігуча тобчіан” (“Таємної історії”), так і Лубсан Данзана, автор офіційної монгольської історії “Алтан тобчі” (“Золотий літопис”), часто згадують різноманітні монгольські народи, проте практично не вказують, яке становище вони займали після входження до нової політичної структури – армії-держави Чингізхана³. В них етнічний фактор ніяким чином не протиставляється військовому, але і не виступає як основа нового ладу. Він визначається лише як певний попередник нової, десятичної системи організації народу, котрий і зникає по мірі становлення Монгольської держави. І вже за перших спадкоємців Чингізхана етнічні особливості старовинних монгольських народів остаточно знівельовуються. Більш того, в “Таємній історії” зазначена майже точна дата падіння родового ладу в монгольському степу – він гине разом із поразкою і смертю Джамухи, останнього реального суперника Чингізхана в Монголії. Після знищення Джамухи, як твердить автор “Таємної історії”, всі монгольські уруки остаточно розчини-

лися в середовищі переможців, втративши свої родові особливості⁴. А подальше включення до складу армії немонгольських, в першу чергу тюркських елементів, повністю знищило всі залишки старого, іргенного устрою. Тепер монголи мали не стільки зберігати свої родові особливості на протигагу колишнім сусідам, а втримувати власне монгольські традиції і порядки, які зазнавали впливу з боку більш державницьки розвинутих народів, в першу чергу з боку підкореного Китаю та середньоазійських та іранських мусульман. Хоча “Таємна історія” прямо не вказує на напругу між монгольськими порядками Чингізхана і нововведеннями періоду Удегея, проте ряд авторів, зокрема Л. Гумільов, наголошують на цьому підтексті твору, прив’язуючи його до протистояння між Аріг-Бугою та Хубілаєм⁵.

“Золотий літопис”, автор якого у 17 ст. певною мірою використовував “Таємну історію” і праці Рашид-ад-Діна, мало звертає увагу на процес остаточної заміни родового устрою степу на військово-десятинний. Переказуючи історію створення Чингізханової держави, автор згадує різноманітні племена монголів, проте, як і в “Таємній історії”, тут племена представлені, в першу чергу, через своїх правителів та представників, що в певний час підтримували Темучіна або його ворогів⁶. Причому практично ніде не вказується ні кількість воїнів, що служили названій особі, ні їхній статус у племені: все плем’я, більшість чи незначна частина. “Золотий літопис” робить акцент на прогресивній ролі Чингізхана і його найближчих сподвижників – нойонів, у справі створення єдиного монгольського народу, єдиної держави, в якій панує справжня справедливість. І тому автор неодноразово наголошує на тій обставині, що всі, хто не хотів увійти до складу нової держави добровільно, з часом були повністю знищені або стали рабами⁷. І в цьому полягає велика державницька мудрість Чингізхана, який знайшов дієвий засіб проти родового сепаратизму. Фактично ідеалом державного устрою в степу проголошується, в першу чергу, особиста гвардія Чингізхана, яку він створював з найкращих представників різних племен, і які пов’язані між собою лише службою правителю.

В подальшому ця проблема в хроніках майже не піднімалася. Лише на рубежі 19–20 ст., коли європейська, і, передусім, російська історична наука почала досліджувати монгольську проблематику, з’явилися нові концепції побудови Чингізханової держави. Одним із перших цю проблему детально досліджував академік

Б. Я. Владімірцев. У своїй фундаментальній праці “Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм” він висловлює власну концепцію формування держави Чингізхана, беручи за основу васальну залежність родових вождів, що змушені були визнавати її в результаті невдалих воєн⁸. Так виникла теорія аристократичного фундаменту нової держави. Пізніше ця теорія набула поширення в історіографії і була підтримана цілим рядом дослідників, зокрема В. В. Бартольд, який переніс її і на держави, що виникли на терені Монгольської імперії 13–14 ст. у Середній Азії⁹. Отже, вони дотримувалися поглядів на Монгольську державу 13 ст. як на конгломерат різних монгольських племен, яких утримувала як цілісність, в першу чергу, васальна залежність родових вождів від Чингізхана, а армію навколо них формувала стара родова приналежність до певного іргену. Не відкидаючи наявності в армії і служивого елементу, Б. Владімірцев вважав його тимчасовим явищем, характерним лише для раннього етапу існування нової системи, а саме до 1204 року, коли Темучін був остаточно визнаний правителем монголів¹⁰.

Іншої точки зору дотримувався С. А. Козін. На основі аналізу різноманітних монгольських джерел, передусім епосів, до яких він зараховував і “Таємну історію”, він зробив висновок, що основу нової держави складали не родові аристократи, що включали до її складу своїх підлеглих, а так звані в монгольських переказах “уту дури-йиуун”, в китайському перекладі “бай шень”, тобто “білотілі” або, в трактуванні П. Кафарова, “люди довгої волі”¹¹. Відповідно до його концепції етнічна приналежність у системі нової держави практично не враховувалася, за винятком певних моментів, коли на перший план виступала особиста неприязнь Чингізхана до того чи іншого народу, і тоді він відмовлявся приймати їх до своєї армії¹². А в цілому армія Чингізхана являла собою той етноформуючий інститут, що з різноманітних монгольських племен створив цілісну монгольську народність. Тому зі створенням гвардії, до якої і увійшли перші прибічники Темучіна та найбільш вірні його воїни, етнічний чинник практично зник, повністю витіснений служивими елементами¹³.

Офіційна радянська історіографія представляла цей процес як поступову феодалізацію служивого елементу, що в ранній період до 1204 року існував як альтернатива родо-феодалізму, а з часом повністю злився з ним, створивши так званий “кочовий феодализм”¹⁴. Отже, пануючою залишалася концепція Б. Владімірцева,

правда з деякими видозмінами, запропонованими С. Козіним. Але саме той фактор, що феодалізація монгольської верхівки проходила досить швидкими темпами, підкреслив значущість власне родової приналежності у середовищі монгольської аристократії та побудові держави¹⁵.

Паралельно з встановленою в офіційній історіографії думкою в 60-х роках починає розвиватися так звана альтернативна історична концепція, автором якої був Л. Гумільов. Він, аналізуючи утворення Монгольської держави Чингізханом, на підтвердження своєї авторської концепції пасіонарності усіяко наголошував саме на пріоритеті служивого елементу. Його представники, наділені більшою пасіонарністю, не лише заклали основи нової військово-політичної системи, а й визначали її розвиток протягом найближчих століть. У Л. Гумільова фактор родової приналежності військової аристократії враховувався лише в тому випадку, коли виникала потреба пояснити причини зростання пасіонарності саме в тому, а не іншому середовищі¹⁶. Проте за кількістю опрацьованих джерел роботи Л. Гумільова посідають одне з перших місць в історіографії проблеми.

Певну увагу приділяли цій проблемі дослідники другої половини 20 ст., а саме Г. Федоров-Давидов, С. Плетньова та Т. Скриннікова. Кожен із них, певною мірою розділяючи погляди попередників, особливо Б. Владімірцева, склав свою точку зору на це питання, причому якщо Г. Федоров-Давидов¹⁷ та С. Плетньова¹⁸ більше схилилися до тверджень Б. Владімірцева, Т. Скриннікова в своїй статті “Сакральная легитимация власти в Монгольской империи” – до теорії С. Козіна¹⁹.

Отже, ми бачимо, що ця проблема, не дивлячись на значний історичний час існування, ще не висвітлена остаточно.

Так, аналізуючи, в першу чергу, середньовічні джерела, ми бачимо, що саме родовий устрій мав пріоритетне становище в монгольському суспільстві на рубежі 12–13 ст. Проте зі змінами, які несла в собі діяльність Чингізхана як творця держави та політика, стара система починає ламатися. Фактично, діяльність Темучіна привела до прискорення процесів розпаду родоплемінного ладу, які розпочалися в монгольському суспільстві у 12 ст., коли формуються перші протодержавні утворення: союз племен Есугей-бахадур²⁰, союз керайтських племен²¹, найманський союз²² та ін. Всі вони являли собою форму еволюційного розвитку “військової демократії”, коли племінна приналежність мала найвище значення²³. Виділення

“золотого роду” правителів, до якого відносились у своїх народів Торгул керайтський, Таян-хан найманський та Есугей-бахадур борджигітський, мало першочергове значення у формуванні державності монголів. І нестійкий характер племінних союзів, що зникли після смерті правителя, як це було з улусом Есугея, ще раз показував низький суспільний рівень монгольських племен. За ним вони були нездатні збудувати державу – рівноцінний суб’єкт міжнародних відносин поруч із державами чурчженів та тангутів, на традиційних засадах. Ці спроби придушувалися як сусідами – татарами, меркітами, Цзинською адміністрацією, так і внутрішнім сепаратизмом племінних вождів, що неодноразово проявлялося і в більш пізній час – коли йшла боротьба між Чингізханом та Джамухом²⁴. Спроби втримати свою незалежність найчастіше приводили до того, що монгольські народи неодноразово потрапляли під удари своїх більш організованих сусідів.

Фактор загальномонгольського “золотого роду” не міг сформуватися через наведені вище причини, і це зумовило неможливість утворення єдиної легітимної влади мирним шляхом, через еволюцію соціальних процесів. Так, усі спроби попередників Чингізхана об’єднати монгольський народ при збереженні родоплемінних особливостей і елементів самоврядування завершилися невдало.

Іншим шляхом пішов Темучін. Втративши основу батькового улусу, він протягом короткого часу зумів зібрати навколо себе значну силу – орду, яка формувалася за принципом “примусової добровільності” – або ти вступаєш до нової армії, або ти ворог і підлягаєш знищенню. При цьому визнавалися як вступи в індивідуальному порядку (більшість перших нойонів Темучіна: Чимбай, Чілаун та ін.²⁵, що з часом стали його найближчими особами), так і у формі вступу курінями²⁶, та навіть цілими іргенами. Але останній варіант, особливо на ранньому етапі, за даними джерел не прослідковується. Він притаманний лише тим народам, що включилися до нової держави після 1206 року, і, найчастіше, просто були підкорені силою²⁷. При цьому вони досить швидкими темпами асимілювалися в монгольську орду, в першу чергу через включення до вже існуючих військово-політичних одиниць, як-от сотні, тисячі, тьми²⁸.

Отже, для вирішення поставленого питання – про статус етнічних елементів у системі організації монголо-татарської феодально-кочової держави – потрібно розглядати період до 1206 року, тобто до

Великого курултаю, на якому були проголошені і затверджені основні принципи існування нової держави²⁹. Адже після нього система внутрішньодержавної організації вже не змінювалася. Принаймні, жодне з відомих нам джерел не вказує на ревізію Чингізханом та його прямими нащадками нової державної системи.

Першим за хронологією і значенням у побудові Темучіном власної держави став фактор “козацтва”. Існування в Монголії незалежних, не пов’язаних з родовим устроєм людей стало першоосновою утворення держави Чингізхана. Вони були першою і, можна сказати, головною опорою на початку його боротьби за першість у Монголії. Йдучи всупереч родовому монгольському ладу, представленому кераїтським Ван-ханом, найманським Тая-ханом та рядом інших, дрібніших вождів, Темучін шукав опору, в першу чергу, в середовищі маргінальних елементів тогочасного суспільства. Рашид-ад-Дін неодноразово згадує про особливості зростання Темучінового війська: приєднання до нового хана відщепенців із різних родів, які з тієї чи іншої причини втратили можливість жити за старими звичаями. Такими були Тогоріл тайджутський³⁰, Джедай мангутський, Улуг-бахадур джурьятський³¹, Генду-чине з племені чінос³² та ряд інших. Автор згадує племінну приналежність кожного з них і вказує на причини, які спонукали того чи іншого вождя перейти на службу до Темучіна. Переважна більшість цих причин стосується внутрішнього протистояння в середині роду, війни між братами чи іншими родичами, яка і змушувала переможеного звертатися до Чингізхана. Всі вони з часом стають аристократією нового порядку, отримують високі звання і посади в системі нової імперії. Рашид-ад-Дін часто відносить цих “перебіжчиків” до пануючого прошарку старих племен. Але це можна пояснити, розглянувши опис соціального становища в момент написання літопису (14 ст.). Всі їхні нащадки займали важливе місце в державній системі Золотої Орди, Юаньської імперії чи царства Ільханів, і, запозичивши аристократичні традиції Хорезму, Персії та Китаю, намагалися вести свій родовід від якогось родового вождя, а не від звичайного розбійника, як частіше всього і було. Підтвердженням цього є неодноразові згадки про переходи одного і того ж племені під владу Темучіна кілька разів, причому кожен раз на чолі з іншим вождем. І на останок сповіщається про повне знищення цього непокірного племені Чингізхановою армією, хоча воно вже давно мало служити йому.

Прикладом даного факту є входження до нової держави племені мангутів, про яке згадується неодноразово. Так, ще під час війни з конгуратами Куїлдар-сечен з роду мангутів на чолі своїх родичів керував ударною силою Чингізхана і загинув у бою. Далі згадується молодший брат із мангутів, який, посварившись із старшими, був змушений зі своїми родичами переховуватися у Чингізхана³³. Також описується діяння Джедай-нойона, також з роду мангут, рабами якого стали його родичі³⁴. І, нарешті, зазначається, що більша частина роду була знищена. Як для одного іргену, то забагато вождів і вищих аристократів, щоб усі вони були справжніми, тим паче якщо згадати і Удут-Бурдута, вождя союзу урутів, мангутів і нірунів, розбитих Темучіном та Тугай-Кулака³⁵. Найімовірніше, справжніми аристократами були лише Удут-Бурдут та один із неназваних братів, а інші були звичайними відщепенцями, прообразом козаків. Не маючи підтримки в своєму племені, вони змушені були шукати допомогу у правителя нового порядку, який мало звертав увагу на їхню родову приналежність.

Приклад мангутів є не єдиним. Процес приєднання інших племен описується подібним чином. Кожне з них і самостійно приєднувалося через чергового вождя, і неодноразово було підкорено силою. Все це свідчить про тогочасну неоднорідність племінного ладу монголів, про існування в їхньому середовищі вільного елемента, що не був пов'язаний із загальноплемінним життям і якнайменше був зацікавлений у збереженні існуючого статусу. Вони і кочували в інших місцях, про що свідчить різниця в часі між їхнім вступом на службу до Чингізхана та підкоренням основного складу племені. Об'єднуючись у збройні ватаги, “козаки”, або “байшень”, становили той фактор нестабільності, який тримав у напрузі все тогочасне монгольське суспільство. І, власне, сама держава Темучіна, особливо на ранній стадії її існування, – це ніщо інше, як велика козацька ватага. Звичайно, тюркській термін “козак” до них у цей період не вживається. Л. М. Гумільов називає їх пасіонаріями або людьми з високим рівнем політичної і військової активності³⁶. Проте найчастіше використовується поняття “люди довгої волі”, яким і означали незалежних від власного племені кочовиків тогочасного монгольського суспільства. Але по суті відмінність між “людьми довгої волі” і “козаками” лише лінгвістична.

Темучін не був єдиним тогочасним вождем, що для досягнення

влади використовував “людей довгої волі”, простіше говорячи – напівкримінальний маргінальний прошарок монголів. Найвідоміший опонент Темучіна у боротьбі за владу, Джамуха-сечен, так само використовував опозиційні прошарки населення для встановлення власного правління³⁷. Не маючи традиційної легітимності, і Темучін, і Джамуха були змушені обґрунтовувати своє лідерство лише методами сили. А двох переможців одночасно бути не може. Не особисті образи, а розуміння саме цього і привело до розриву і збройного протистояння двох вождів. Твердження, що лідер може бути лише один, – ось ключове поняття всієї боротьби між системою багатьох лідерів родоплемінного ладу і системою одного, могутнього і харизматичного, потрібного новій, вільній “аристократії”, яка відійшла від свого іргену. В цій боротьбі переконливу перемогу отримала саме надплемінна організація, яку представляв Чингізхан. Загравання Джамухи з племінними вождями хоч і зробили з нього популярного епічного героя, “ідеального лицаря”, проте підірвали його авторитет у середовищі “відщепенців”, наслідком чого стала його поразка³⁸.

Подальша необхідність легітимації захопленої влади привела до визнання пріоритету загальнодержавних зв'язків над родовими. На зміну поняття “ірген”, як форми родової соціальної організації, приходять поняття “улус”, під яким розуміють поняття моноетнічної держави, окремого народу³⁹. Родова приналежність остаточно замінюється військовою організацією. Для монголів це стало початком нової епохи державності. І, відповідно, докорінно змінилася вся система державного життя: утвердилася єдина релігія, з'явилася нова державна ієрархія, нові титули і звання – всі вони напряму вказують на своє походження: “багатур”, “сечен”, “мерген”, “бохе” – і всі вони виражають одну з необхідних вільному воїнові ознак: мудрість, силу, влучну стрільбу⁴⁰. На відміну від родових, пов'язаних із тотемічними уявленнями прізвиськ-титулів (“чинос” – вовк⁴¹) чи похідних від майнового становища (“кирул-тук” – скупий, заздрисний⁴²), нові титули вихваляли саме особисті риси воїнів, кожному з яких можна було сформувати в собі самому.

Так відбувається поступове одержавлення інституту “козацтва” в монгольському середовищі. Лідери відщепенців отримують легальну владу над частинами іргенів, інколи над власними, але найчастіше – взагалі над абсолютно сторонніми⁴³. Так саме значення іргену втрачає свій початковий зміст. Недаремно Рашид-ад-Дін

наголошує на знищенні того чи іншого племені. Це “знищення” відбулося, але не в буквальному розумінні цього слова, а в переносному. Плем’я зникало як соціальна організація, воно повністю втрачало своє політичне значення, поступово “покозачуючись”, зберігаючи свою назву лише як анахронізм, отримуючи замість цього нову сотенну, тисячну або теменну приналежність. А верховна влада серед всього цього різноманіття належала лише роду Чингізидів. Але навіть одержавлення козацтва Чингізханом не знищило ті риси, які визначали можливість функціонування цього інституту. І тому фактор козацтва неодноразово відроджувався в Монгольській імперії та її державах-спадкоємцях, значною мірою вплинув на формування державності різних кочових народів, про що буде сказано нижче.

Розглянемо також інші чинники, що визначили подальше співвідношення служивого – козацького, в родового – етнічного елементів у новій державі. Досить показним для цього є приклад мангутів, як одного з близьких до борджигінів монгольських племен⁴⁴. Практично, при аналізі становища цього племені ми можемо прослідкувати як всі основні етапи становлення держави Чингізхана, так і шляхи входження до його армії різних племен. Адже мангути були представлені як у племінному союзі Єсугей-бахадура⁴⁵, так і в пізніший період у складі армій Темучіна⁴⁶ і Джамухи⁴⁷. А це вказує на ті процеси, які відбувалися в середовищі цього народу в другій половині 12 століття. Вище, на основі аналізу джерел, було визначено, що процес входження мангутського іргену в нову політичну систему був неоднорідним.

Так, на підставі кровної близькості з борджигінами та приналежності мангутів до союзу Єсугей-бахадура автори середньовічних хронік, в першу чергу Рашид-ад-Дін, вважають, що мангути мали пряму залежність від роду Чингізхана⁴⁸, і, відповідно, їхня правова приналежність до нової держави була заздалегідь визначена. Відновивши історичну справедливість, яка полягала в поверненні колишніх підданих батька, Темучін надав більшої структурованості старій системі племінних союзів. Відмінності полягали лише в зміні правлячої верхівки. Так, на зміну правлячому роду Удуг-Бурдуга, до якого входив Тугай-Кулакай, прийшов рід Джедай-нойона – так само легітимного правителя, представника правлячого роду, тільки його молодшої гілки⁴⁹. Але таку тезу можна визнати лише частково. Зміна правлячого роду відбулася, але вона супроводжувалася

значними змінами в середовищі іргену. Адже і сам Рашид-ад-Дін неодноразово вказував на відсутність централізації серед мангутів в орді Темучіна – наявність Куїлдар-нойона пряме тому свідчення, як і передача в спадкове володіння його вдові та нащадкам частини мангутів⁵⁰. Цей статус зберігся і після остаточного утвердження в Монголії нового порядку, хоча більш природним було б об'єднання мангутів під владою одного правителя, чи то Джедай-нойона, чи нащадка Куїлдара, тим більше – з урахуванням вірності мангутів Темучіну навіть у найважчі для нього часи, на що неодноразово вказують усі джерела⁵¹. Процес об'єднання мангутів не відбувається і в подальшому. Більше того, автори вказують на різний статус представників іргену у новій державі. Ті, що підтримували Куїлдара та входили до улусу його нащадків, мали привілейоване становище, у той час як ті, що перейшли під владу Джедая, розглядаються як військовополонені, і передача їх Джедаю трактується як своєрідне покарання за опір Чингізхану⁵². Мангути перестають бути окремим народом, вони примусово розчиняються в середовищі монгольських туменів. У подальшому племінна назва “мангути” в державі Чингізхана практично не зустрічається, зберігаючись лише як визначення родової приналежності того чи іншого воєначальника. У другій половині 13 ст. навіть ареал поширення етноніма “мангут” переміщується на захід – спочатку в Улус Джучі, а пізніше (після 16 ст.) і в Мевераннахр⁵³.

Із цього можна зробити висновок, що іргенні стосунки в новій державі були переважно знищені, а їм на зміну остаточно прийшли військово-адміністративні. Схожий приклад ми спостерігаємо і у інших племен. Ті курені та нойони, що воювали на стороні Темучіна до 1204 року, отримали значно вищий статус – частина їх увійшла до гвардії, а частина – до тисяч, які становили орду Великого хана і корінний монгольський юрт. Це забезпечувало їм, по-перше, можливість участі у переможних походах, які проводив хан, і, найголовніше, збереження традиційного ареалу кочів'їв⁵⁴. У той же час ірген та уруки, які до останнього боролися проти Чингізхана, але не були знищені, свої назви зберегли. Перейшовши у підпорядкування менш значним та менш вдалим лідерам – головним чином, старшим синам Чингізхана, якщо не з самого початку⁵⁵, то в ході подальших війн⁵⁶, – вони змушені були власними силами забезпечувати свій статус у новій системі, орієнтуючись на ті процеси, які мали покращити їхнє становище. В подальшому такі іргени

найчастіше згадуються у складі армій Хубілая, Хулагу, Ногая – тобто тих Чингізидів, які намагалися змінити існуючу систему держави, підлаштувати її під себе⁵⁷ або, взагалі, створити власний, незалежний улус⁵⁸. Це ми бачимо, проаналізувавши наведені Рашид-ад-Діном відомості про подальшу долю більшості чингізханової аристократії. Адже при описові армії Аріг-буги, якого можна вважати останнім борцем за класичну систему та порядки Чингізхана, старі племінні назви практично не згадуються, і це дає можливість припустити, що вони переважно втратили свій старий етнізм, максимально розчинившись у новій системі⁵⁹.

Так, порівнявши тисячі перших прибічників Чингізхана з тисячами нових, ми бачимо, що старше покоління отримало у свій улус вже сформовані соціальні структури – іргени, на основі яких будувалися нові тисячі. Вони становили ту сталу структуру кочового феодалізму, на яку посиляється академік Б. Я. Владімірцев, визначаючи її основою монгольського державного устрою⁶⁰. Але кожен з іргенів був поділений між різними тисячами, щоб не допустити відновлення іргенного сепаратизму, характерного для кінця 12 – початку 13 ст. З подальшим зростанням сил Орди, особливо після 1206 року, коли почалися загарбницькі походи в сусідні країни, нові тисячі, очолювані вже молодшим поколінням, стали формуватися переважно з немонгольських народів під керівництвом монгольських офіцерів, і тут розпорошеність різних етносів по тисячам була значно сильнішою⁶¹. Це було здійснено з метою повної асиміляції новозавойованих підлеглих в орді. Так, на відміну від власне монголів, вони втрачали не лише незалежність і самоврядування, а й етнізм, визначаючись за етнізмом тисячника. До того часу, поки власне монгольський елемент переважав у тому чи іншому підрозділі, зберігалася закладена Чингізханом система, а як тільки більшість здобували немонгольські племена, відбувався політичний злам, що з часом і привів до розпаду імперії. Адже ці нові народи не були жорстоко пов'язані “Ясою”⁶². Але не можна вважати цей процес залежним лише від етнічного складу орди. Свою роль відіграла і зміна поколінь, коли на місце сподвижників Чингізхана прийшли їхні внуки, майбутнє яких на пряму залежало не від Великого хана, а від власного улусу, що складався часто повністю з немонгольських елементів. Так сталося в Китаї, де до влади прийшла монгольська династія Хубілая, котра у військовому відношенні спирала-

ся переважно на китайців⁶³, в Улусі Джучієвому, де переважало половецьке населення⁶⁴, та в інших регіонах, що з часом добилися незалежності. Процеси творення орди з різноплемінного населення, започатковані Чингізханом, збереглися значно довше, аніж його система родових тисяч. До неї неодноразово зверталися як його нащадки, так і інші представники монгольської аристократії.

Отже, розглянувши процес устрою монгольської орди Чингізхана, ми можемо виділити такі його похідні, що визначають роль як етнічного, так і служивого елементу в новій державі.

Основним пережитком служивої форми державного устрою у монголів після 1206 року стає особиста гвардія Чингізхана – гол⁶⁵. До неї входили найкращі воїни з різних племен, в першу чергу прямі нащадки перших сподвижників Темучіна. Це дало можливість більшості радянських істориків говорити про аристократичний характер гвардії, яка стала своєрідною військовою академією для майбутніх воєначальників. У ній абсолютно не враховувалася родова приналежність воїна чи офіцера⁶⁶. Так, першим тисячником стає Чаган, прийомний син Чингізхана, якому було віддано пріоритет перед братами та рідними дітьми хана. Спираючись на “Алтан тобчі”, ми бачимо, що гвардія стає для Чингізхана найкращою опорою саме проти всіх проявів родового сепаратизму⁶⁷. І той факт, що жодне з джерел не вказує на племінну приналежність воїнів гвардії, ще раз підкреслює, що вона складалася, особливо на ранньому етапі, з відщепенців, які повністю втратили свою родову приналежність. Саме гвардія стає тим зразком, який Чингізхан намагався впровадити на рівні усієї держави, коли служивий елемент повністю заміняє будь яку іншу форму об’єднання людей. Він намагався максимально скоротити соціальний устрій суспільства, звівши його до схеми: сім’я – військовий підрозділ – Великий хан⁶⁸. І якщо на рівні гвардії йому це вдалося, то для державного устрою довелося використовувати більш складну систему взаємовідносин, яка мала передбачати принаймні ще одну ланку – начальник загону, що стає феодалом⁶⁹.

Необхідність швидкого устрою державної системи змусила Чингізхана використати вже сформовані соціальні інститути для формування нових внутрішніх взаємовідносин в орді. Він змушений був враховувати інтереси не лише своїх найближчих прибічників, які становили основу служилої аристократії, а й інтереси певної частини родових старійшин, що разом зі своїми народами

перейшли на його сторону. Правда, більшість із них з часом залишила Чингіза, перейшовши на сторону його суперника Джамухи⁷⁰, і разом із ним зазнала поразки, проте деякі її представники, такі як Куїлдар-сечен, Кехтей-нойон та інші, до кінця зберігали вірність хану. І вони, і їхні нащадки претендували на певну владу в новій державі, хоч і бачили її джерело в ханській милості⁷¹. Окрім того, Чингізхан не міг повністю відкинути всі традиції, що існували в монгольському суспільстві, і змушений був рахуватися з тими представниками родової знаті, що в свій час стали відщепенцями і служили йому незалежно від уруку – таких, як Субедай-бахадур, Джедай-нойон та інші⁷². Отже, Чингізханом було створено ряд тисяч, що комплектувалися з представників одного уруку. Вони повністю перейшли під дію військово-політичної системи, втратили свою навіть номінальну незалежність, проте, на відміну від гвардії, в більшості випадків зберегли свій етнізм, свої традиції та внутрішню систему відносин між простолюдинами – карачу, та благородними – сайн хувун⁷³. Оскільки моноіргенних тисяч найбільше було в безпосередньому підпорядкуванні самого Чингізхана, а після його смерті – в підпорядкуванні Толюя, улус якого охоплював корінні монгольські землі, система поєднання родового та служивого прижилася лише в Монголії. Там після розпаду Монгольської імперії з припиненням завоювальницьких походів вона перетворилася на феодално-родовий устрій, в якому шість великих племен зберегли свою самоідентифікацію, втративши при цьому всі ознаки служилої залежності між ханом, вождем і підлеглими⁷⁴.

Третій шлях формування тисяч виявився найбільш стійким та життєздатним. Він базувався на максимальній перевазі служилої залежності аристократії від хана, але при встановленні системи субвасалітету⁷⁵. Так, підрозділи формувалися з усіх бажаючих, причому без внутрішньої асиміляції, як це було в гвардії. Тисячі формувалися за змішаним принципом, коли до них включалися не окремі індивіди чи окремі уруки, як в першому та другому випадках, а всі бажаючі, незалежно від кількості. В їх середовищі зберігалися і родові вожді, що займали керівні посади нижчого рангу, і одночасно існувала можливість особистої кар'єри на основі служивої системи. В таких тисячах, які відійшли головним чином до дітей Чингізхана, сформувалася власна система підпорядкування, яка включала фактор Чингізіда – легітимного, сакрального правителя, який є запорукою успіху і виступає як посередник між воїнами і Великим ханом⁷⁶.

Всі офіцери мали подвійне підпорядкування – особисто Чингізиду та легітимно Великому хану⁷⁷. Окрім того, ці загони, що постійно перебували на передовій, зіткнулися з проблемою великої текучості кадрів, коли на зміну загиблим воїнам приходили інші, часто з нещодавно завойованих народів, які привносили свої звичаї, традиції порядки. Хоча всі вони, певною мірою, асимільовувалися в нових підрозділах, їх наявність практично повністю знищувала родові пережитки власне монгольських племен. І з часом етнічний склад тисячі чи тумену повністю змінювався, коли корінних монголів у ньому вже не залишалося, але зберігалася назва того іргену, який переважав під час формування підрозділу. В таких улусах закріплювалася васальна залежність офіцерів нижчого рангу від старших, перетворюючись в основу нового устрою і замінюючи собою васальну залежність від хана. Нойон з часом стає не просто військовим правителем, а, через систему гаремів, кровно пов'язаним зі своїми підлеглими, що обумовлює формування нової аристократії.

Таким чином, розглянувши проблему формування соціально-етнічної структури монгольської держави Чингізхана, можна зробити такі висновки:

- Першооснову військово-політичного і соціального устрою Орди Чингізхана склали вільні, позаобщинні елементи Монголії, котрі втратили реальну приналежність до традиційних іргенів. Опора на них Чингізхана з подальшим врахуванням інтересів “козацької” аристократії при закріпленні основ держави обумовила втрату іргенами своєї етновизначальної функції.

- Співвідношення етнічного і служивого елементів в армії Чингізхана на пряму залежало від історичного періоду її існування: в часи формування, під час боротьби за владу в Монголії, від Великого курултаю до припинення внутрішніх воєн, у загарбницьких походах на сусідів, під час широкомасштабних завойовницьких походів. Співвідношення змінювалося за такою схемою: до завершення війни у Монголії переважав служивий елемент, а з початком активної зовнішньої політики мали місце тенденції до зростання власне етнічних елементів за рахунок входження в армію немонгольських елементів і залучення їх до історичних іргенних назв.

- Поява нових засад формування військової та державної аристократії нової імперії обумовила необхідність ідеологічної легітимації влади тими особами, що до 1206 року не мали реальних підстав до верховенства як над своїми родичами,

так і над представниками інших іргенів. Таку підставу зумовило проголошення сакральності влади Чингізхана, і надання їм легітимності владі своїх ставлеників. Збереження іргенного імені щодо нових нойонів було зумовлено необхідністю певного компромісу з традиціями аратів та тієї частки родової знаті, котра добровільно визнала верховенство Темучіна.

• Збереження старих іргенних назв відбулося в новій соціально-політичній структурі завдяки двом факторам: через включення великих сегментів старих іргенів до нових військових підрозділів і подальшу асиміляцію позаіргенної меншості.

¹ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. Пер. с персидского А. А. Семенова. – М.–Л. АН СССР, 1952. – С. 266–277.

² Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. – С. 169, 185; Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. Пер. с персидского О. Смирновой. – М.–Л. АН СССР, 1952. – С. 124, 178.

³ Tajna historia mongołów. Anonimowa kronika mongolska z XIII w. Warszawa, 1989. – С. 163–164.; Лубсан Данзан. Алан Тобчи (Золотое сказание). Пер. Шастиной Н. П. – М., Наука. 1973. – С. 218.

⁴ Tajna historia mongołów. Anonimowa kronika mongolska z XIII w. – С. 151–152.

⁵ Татаро-монголы в Азии и Европе. Сборник статей. Изд. 2. – М. Наука, 1977. – С. 500.

⁶ Лубсан Данзан. Алан Тобчи. – С. 97, 99, 104, 112.

⁷ Лубсан Данзан. Алан Тобчи. – С. 225.

⁸ Владимирцев Б. Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – Л. Изд. АН СССР, 1934. – С. 63.

⁹ Бартольд В. В. История Туркестана / Сочинения. Т. 2.1. – М. Изд. Восточной литературы, 1963. – С. 137, 149.

¹⁰ Владимирцев Б. Я. Общественный строй монголов. – С. 97, 106.

¹¹ Козин С. А. Эпос монгольских народов. – М.–Л. 1-я типогр. Изд. АН СССР, 1948. – С. 101.

¹² Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. – С. 178.

¹³ Кычанов Е. И. Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир: Чингисхан. Личность и эпоха. – М., Восточная литература, 1995. – С. 135.

¹⁴ Владимирцев Б. Я. Общественный строй монголов. – С. 109.

¹⁵ Якубовский Ю., Греков Б. Золотая орда и ее падение. – М.–Л. Изд. АН СССР, 1950. – С. 118, 207.

¹⁶ Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь. – М. АСТ, 2003. – С. 455.

- ¹⁷ Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй кочевников в средневековую эпоху // Вопросы истории. 1976. №8. – С. 39.
- ¹⁸ Плетнева С. А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М. Наука, 1982. – С. 95.
- ¹⁹ Скрынникова Т. Сакральная легитимация власти в Монгольской империи // Східний світ. 2000. №2. – С. 163.
- ²⁰ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. – С. 50.
- ²¹ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. – С. 108.
- ²² Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. – С. 118.
- ²³ Плетнева С. А. Кочевники средневековья – С. 18.
- ²⁴ *Tajna historia mongolów*. Anonimowa kronika mongolska z XIII w.– С. 109.
- ²⁵ *Tajna historia mongolów*. Anonimowa kronika mongolska z XIII w.– С. 59.
- ²⁶ Лубсан Данзан. Алан Тобчи. – С. 99.
- ²⁷ *Tajna historia mongolów*. Anonimowa kronika mongolska z XIII w.– С. 170; Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. – С. 181–195.
- ²⁸ Кычанов Е. И. Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир: Чингисхан. Личность и эпоха. – С. 135.
- ²⁹ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. – С. 150.
- ³⁰ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. – С. 182.
- ³¹ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. – С. 182.
- ³² Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. – С. 184.
- ³³ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. – С. 184.
- ³⁴ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. – С. 185.
- ³⁵ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. – С. 184.
- ³⁶ Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь – С. 427.
- ³⁷ Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов – С. 85.
- ³⁸ Татаро-монголы в Азии и Европе – С. 495.
- ³⁹ Владимирцев Б. Я. Общественный строй монголов – С. 97.
- ⁴⁰ Скрынникова Т. Сакральная легитимация власти в Монгольской империи – С. 162.
- ⁴¹ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. – С. 183.
- ⁴² Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. – С. 182.
- ⁴³ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. – С. 275, 277.
- ⁴⁴ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. – С. 78.
- ⁴⁵ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. – С. 184.
- ⁴⁶ *Tajna historia mongolów*. Anonimowa kronika mongolska z XIII w.– С. 77.
- ⁴⁷ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. – С. 132.
- ⁴⁸ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. – С. 184.

- ⁴⁹ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. – С. 185.
- ⁵⁰ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. – С. 272–273.
- ⁵¹ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. – С. 126; Лубсан Данзан. Алан Тобчи. – С. 104.
- ⁵² Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. – С. 185.
- ⁵³ Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. – М. Изд. Восточной литературы, 2002. – С. 52–53.
- ⁵⁴ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. – С. 266.
- ⁵⁵ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. – С. 274–277.
- ⁵⁶ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. – С. 199; *Tajna historia mongołów. Anonimowa kronika mongolska z XIII w.* – С. 206; Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История завоевателя мира. – М. Магистр-пресс, 2004. – С. 431.
- ⁵⁷ Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу. – С. 110, 316–317.
- ⁵⁸ Веселовский Н. И. Хан из темников Золотой Орды. Ногай и его время. – Петроград, 1922. – С. 54.
- ⁵⁹ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 2. – С. 122.
- ⁶⁰ Владимирцев Б. Я. Общественный строй монголов. – С. 97.
- ⁶¹ Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История завоевателя мира. – С. 61.
- ⁶² Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История завоевателя мира. – С. 24.
- ⁶³ Татаро-монголы в Азии и Европе. – С. 311.
- ⁶⁴ Тизенгаузен Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. Извлечение из сочинений арабских. – СПб., 1884. – С. 235.
- ⁶⁵ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. – С. 266.
- ⁶⁶ Владимирцев Б. Я. Общественный строй монголов. – С. 91.
- ⁶⁷ Лубсан Данзан. Алан Тобчи. – С. 217.
- ⁶⁸ Лубсан Данзан. Алан Тобчи. – С. 218.
- ⁶⁹ Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История завоевателя мира. – С. 23.
- ⁷⁰ Кычанов Е. И. Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир: Чингисхан. Личность и эпоха. – С. 84.
- ⁷¹ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. – С. 178.
- ⁷² Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. – С. 185.
- ⁷³ Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй кочевников в средневековую эпоху. – С. 48.
- ⁷⁴ Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу. – К. Либідь, 1997. – С. 112.
- ⁷⁵ Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История завоевателя мира. – С. 23.
- ⁷⁶ Скрынникова Т. Сакральная легитимация власти в Монгольской империи. – С. 171.
- ⁷⁷ Владимирцев Б. Я. Общественный строй монголов. – С. 104.

СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ КИТАЮ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ ТА ГЛОБАЛЬНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ: ПРОБЛЕМА ЗАПОЗИЧЕННЯ ДОСВІДУ УКРАЇНОЮ

Кінцар І. А.

На сьогоднішній момент проблема запозичення досвіду КНР Україною в сфері соціального захисту населення на тлі економічних перетворень, що відбуваються в обох країнах, і глобальних інтеграційних процесів знаходиться на периферії дослідницького інтересу. Автором не було знайдено жодного дослідження, присвяченого даній темі. На наш погляд, ця байдужість досить помилкова. І Україна, і КНР наприкінці ХХ – початку ХХІ століть зіткнулися з такими серйозними викликами, як необхідність корінних економічних перетворень, що торкаються самої соціальної структури суспільства, і світові глобальні інтеграційні процеси, що впливають на формування майбутнього світоустрою.

Початок 90-х років ХХ століття Китай зустрів, вступаючи в другий етап проведення економічних реформ. Відповідно до задуму «архітектора» грандіозних перетворень в економічному житті країни Ден Сяопіна, перетворення повинні відбуватися у три етапи (т. зв. «стратегія трьох кроків»): «...Перший крок означає досягнення протягом 80-х років подвоєння цього показника (валового національного продукту. – І. К.); другий крок – до кінця століття домогтися нового подвоєння. Реалізація цієї мети повинна означати те, що ми вступили в епоху суспільства середнього статку – «сяокан», тобто бідний Китай перетворили на Китай середнього статку. Найважливішою нашою метою залишається все-таки третій крок, а саме – до 30–50-х років прийдешнього сторіччя домогтися чотириразового збільшення, для того щоб у загальному і цілому на кожну людину приходилося чотири тисячі американських доларів. У результаті цього кроку Китай досягає рівня середньорозвинутих країн. Таке наше нескориме прагнення» [Дэн Сяопин 1993, 226]. Це «нескориме прагнення» привело до того, що до 1991 року китайський народ успішно виконав задачі першого і перейшов до рішення задач другого етапів.

Початок 90-х характеризується дуже високими темпами економічного розвитку країни. У 1993 році ВВП склав 3 138 млрд. юанів, протягом 1979–1993 рр. середньорічний ріст ВВП

дорівнював 9,3 %. У 1993 році обсяг зовнішніх інвестицій склав 122,7 млрд. доларів США, причому, у порівнянні з 1992 роком ця цифра виросла на 76,7 %. Важливою складовою політики Китаю в зовнішньоторговельній економічній сфері на даному етапі було створення спільних підприємств і будівництво власних підприємств, якими, як правило, були підприємства дочірніх компаній великих китайських транснаціональних корпорацій. Їхня кількість у 1993 році склала 4497 підприємств у більш ніж 120 країнах світу [Китай 2000, 46–47].

Таким чином, успішне закінчення до 1991 року першого етапу економічних реформ стало наслідком напруженої праці 1,3-мільярдної країни.

Усі ці успіхи дозволили Китаю задуматися про його більш масштабне входження в систему міжнародних політичних і економічних відносин.

Вступаючи в XXI століття, Китай реалізовує політику відвертості світовим глобалізаційним процесам як у політичній, так і в економічній сферах. В економічній сфері найбільш показовою подією, яка підтверджує цю думку, є вступ Китаю у Всесвітню торгову організацію (ВТО) 11 грудня 2001 року. Китай став 143 членом цієї організації, переборовши нелегкий шлях довжиною у 14 років. При вступі у ВТО Китаєм почали виконуватися вимоги по зниженню митних тарифів і скасуванню будь-яких бар'єрів, що стримують двосторонні потоки товарів і капіталу. У довгостроковій перспективі ця політика повинна позитивно вплинути на добробут китайського суспільства, однак найближчим часом, зокрема, у зв'язку із передбачуваною в рамках ВТО реструктуризацією держпідприємств, модернізацією сільського господарства існує ряд труднощів для окремих людей і груп населення.

Усі ці масштабні трансформаційні процеси так чи інакше торкнулися кожного китайця, незалежно від рівня його доходів. Особливо важко довелося малозабезпеченим прошаркам населення. Урядові КНР довелося вирішувати нелегку проблему забезпечення своїх громадян захистом від цих економічних потрясінь.

Щоб запобігти можливому масовому соціальному невдоволенню майбутніми негативними наслідками глобалізаційних процесів з боку населення Китаю, керівництво КНР почало розробляти і поетапно втілювати в життя нову систему соціального захисту населення, що дозволяє пом'якшити соціальну напруженість.

Перші спроби створити в країні міцну систему соціального забезпечення Китай зробив ще в 50-ті роки, коли в країні почався процес індустріалізації.

Створення нової системи можна вважати продовженням цієї роботи, але з урахуванням участі Китаю у світовому глобалізаційному процесі. Головним напрямом нинішньої системи соціального забезпечення потрібно вважати реформування вже існуючих форм соціального забезпечення – таких, як страхування, пенсійне забезпечення, медичне страхування і страхування по безробіттю. Нова система враховує інтереси як міського, так і сільського населення і включає чотири рівні соціального захисту. Перший рівень – соціальна допомога – найнижчий рівень у системі соціального захисту. 1 жовтня 1999 року в силу вступило «Положення про гарантований прожитковий мінімум міського населення». Згідно з цим положенням, соціальна допомога надається тільки малозабезпеченим верствам населення, щоб гарантувати їм мінімальне життєве споживання. Критерієм для її надання є т. зв. «прожитковий мінімум», що становить 250 юанів (за даними на 2004 рік). Таким чином, сім'ї, у яких середньомісячний прибуток на одного члена сім'ї менше 250 юанів, вважаються бідними і мають право на надання їм соціальної допомоги. До початку 2004 року чисельність осіб, що підпадають під гарантійний прожитковий мінімум, склала 22 мільйони 468 тисяч чоловік, фактично включивши всіх городян, що задовольняють умови даного Положення [Ван Мэнкуй 2005, 160].

Другий рівень являє собою соціальне страхування. У це поняття входять страхування ризику при народженні дитини, старості, хворобі, інвалідності, втраті працездатності, безробітті, смерті, тобто передбачені всі можливі ризики і страхові випадки для населення. У будь-якому з цих випадків державою повинні бути забезпечені основні життєві витрати.

Третій рівень являє собою вищий рівень соціального захисту, що виражається й у його назві – «соціальний добробут». Його призначення полягає в тому, щоб частково або повністю покрити витрати на освіту, житло тощо. Фактично він являє собою додатковий прибуток, що сприяє підвищенню життєвого рівня працівника та його сім'ї. На подібне соціальне забезпечення мають право як міське, так і сільське населення.

Що стосується четвертого рівня, то він являє собою специфічний рівень соціального захисту, оскільки стосується лише

однієї категорії населення – військовослужбовців і їхніх утриманців. Ці пільги полягають у наданні різноманітних знижок, пайків військовослужбовцям і членам їхніх сімей та забезпеченні зайнятості військовослужбовців після демобілізації.

У Китаї на етапі його інтеграції у світову спільноту головним елементом системи соціального забезпечення є пенсійне страхування. Китайська модель пенсійного страхування донедавна являла собою систему трьох рівнів, у якій перший, обов'язковий розподільний рівень, доповнюється другим рівнем, заснованим на накопичувальному фінансуванні, і третім – добровільним накопичувальним рівнем. При цьому розподільний рівень забезпечують відрахування підприємств із фондів заробітної платні, накопичувальний рівень – відрахування підприємств на особисті рахунки своїх працівників і, нарешті, добровільні відрахування самих працівників. Гроші розташовуються, таким чином, на двох видах рахунків: загальному «соціальному рахунку» й індивідуальних рахунках. Однак зараз ця система уніфікується, оскільки великим її недоліком є надмірна децентралізація. Уніфікації зазнає сама система пенсійного забезпечення, стандарти розмірів пенсій і використання пенсійних фондів. З метою захисту активного населення від негативних наслідків глобалізаційних процесів пенсії будуть надаватися всім категоріям робітників і службовців, навіть тим, які працюють на державних неприбуткових та приватних підприємствах.

Для того, щоб система додаткового пенсійного страхування, так званих “індивідуальних рахунків”, набула більшого поширення, необхідна наявність таких передумов, як дотримання принципів добровільності, стабільність господарської діяльності підприємств, сприятливий інвестиційний клімат тощо.

Медичне страхування становить іще одну важливу складову системи соціального забезпечення. До кінця 1999 року у всіх містах Китаю були сформовані програми медичного обслуговування, засновані на накопичувальних внесках населення. З цією метою роботодавці відраховують 6 % від сукупної зарплатні своїх робітників, а співробітники – 2 % своєї зарплатні. Всі внески робітників і службовців і 30 % внесків роботодавців розташовуються на індивідуальних рахунках, а решта – на загальних «соціальних рахунках».

Кошти з індивідуальних рахунків використовуються для покриття незначних медичних витрат, в основному – для амбула-

торного лікування, а кошти із загальних «соціальних рахунків» – для оплати госпіталізації.

Подібні превентивні й охоронні заходи дозволяють урядові Китаю знизити рівень соціальної напруженості в суспільстві й відповісти на неминучі виклики глобалізації. Китайський досвід у сфері соціального захисту міг би стати прикладом для перетворень у даній сфері в Україні, тому що і КНР, і Україна мають статус країн, що розвиваються, країн, де відбуваються глибокі соціальні й економічні перетворення.

Багато українських політиків могли на практиці ознайомитися з цією системою в дії під час своїх візитів до КНР. Так, приміром, з 11 по 18 серпня 1999 року за запрошенням Китайського інституту народної дипломатії в КНР перебувала Уповноважена Верховної Ради України із прав людини Н. І. Карпачова. За пропозицією Тимчасового Повіреного П. Султанського вона відвідала провінцію Юннань і Тибет (м. Куньмін і Лхаса) [Міжпарламентські... 1999, 31]. Під час візиту Н. І. Карпачова змогла ознайомитися з досягненнями КНР у сфері соціального захисту своїх громадян (у тому числі національних меншин) від економічних і соціальних ризиків.

В Україні існує інститут регулярних парламентських слухань з питань розвитку українсько-китайських відносин, що проводяться Комітетом ВР України по іноземних справах. Коло проблем, розглянутих на подібних слуханнях, досить велике. У центрі уваги перебувають питання взаємного вивчення досвіду в області координації і регулювання взаємодії виконавчих і законодавчих органів влади України і Китаю [Марциновский 2000, 3]. У зв'язку з цим слід зазначити, що у Верховній Раді України існує Програма співробітництва з китайськими законодавцями. У даній Програмі досить істотне місце займають питання, пов'язані із здійсненням законодавчої політики в сфері соціального захисту населення. Однак, і донині дана програма, на жаль, не оформлена відповідною угодою, що унеможливує її функціонування на рівні офіційного законодавчого документа.

Підсумовуючи усе вищесказане, можна відзначити, що і в українській, і в китайській системах соціального захисту населення є свої плюси і мінуси, пов'язані із специфікою історичного розвитку кожної з країн, особливостями національного менталітету, а також нюансами політичного й економічного розвитку. Успіхи КНР, які на сьогодні загальноновизнані, є результатом державної превентивної політики, що проводилася китайським урядом з метою

запобігання соціальному невдоволенню і конфліктам за допомогою заходів соціального захисту населення. Україна ж так і не домоглася задоволення запитів своїх громадян щодо гарантій соціального забезпечення і стабільності. Для того, щоб оживити зацікавленість України в справі вивчення китайського досвіду, авторові представляється необхідним:

1. Створити на рівні Міністерства праці і соціальної політики України і відповідного китайського відомства спільну робочу комісію з питань удосконалення форм і методів соціального захисту населення обох країн від соціальних і економічних ризиків. Створити при міністерствах інформаційно-аналітичні центри для координації спільних проєктів у даній сфері.

2. Визначити однією з найважливіших складових у роботі міжпарламентської групи «Україна–Китай» розвиток взаємодії по удосконаленню політики соціального захисту населення України з урахуванням розробок і досвіду КНР у даній сфері.

3. Розробити законодавчу базу взаємного соціального захисту українців, що проживають на території КНР, і китайців, що проживають на території України, з відповідним механізмом реалізації даних законопроєктів на практиці.

Заходи, запропоновані автором, ні в якій мірі не претендують на всеосяжність вирішення проблеми взаємодії двох країн у сфері соціального захисту, однак можуть бути початковим етапом активізації спільних зусиль у даній сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ван Мэнкуй. **Экономика Китая**. – Пекин: Межконтинентальное издательство Китая, 2005. – 193 с.
2. Дэн Сяопин. **Избранные произведения: Т. 3.** – Пекин: Жэньминь чубаньше, 1993. – 226 с.
3. Китай: факты и цифры. – Пекин: Синьсин, 2000. С. 46–47.
4. Лановик Б. Д., Лазарович М. В., Чайковский В. Ф. **Економічна історія**. – К.: Вікар, 2000. – 300 с.
5. Марциновский А. Поход на Китай // **Голос України**. – 2000. № 222. – С. 3.
6. Міжпарламентські зв'язки (3 березня – 8 грудня 1999 року). – Управління державного архіву МЗС України. – Спр. 75 (117), оп. КНР, 1999. – 35 с.
7. Програма “Україна–2010”. – К.: Вид-во УАДУ, 1999. – 200 с.

ЗРОСТАННЯ МОРСЬКОЇ МОГУТНОСТІ ІНДІЇ: БЕЗПЕКОВІ ТА ГЕОПОЛІТИЧНІ ВИМІРИ

Кобзаренко А. М.

У контексті дослідження проблем міжнародної безпеки задекларована тема, *безпекові та геополітичні виміри зростання морської могутності Індії на сучасному етапі*, може розглядатися як частина ширшого комплексу проблем безпеки в Індійському океані, що протягом 1970–1980-х рр. традиційно викремлювався радянськими [Лебедева 1991] та індійськими [Каушик 1976; Банерджи 1988] дослідниками в якості цілком самостійного предмета дослідження. Зміна характеру міжнародних відносин в регіональних системах, що географічно тяжіють до Індійського океану, а саме – припинення протистояння наддержав у цьому регіоні і зникнення з політичної риторики міжнародних організацій, Руху Неприєднання та ООН вимог створення тут без'ядерної зони, визначили деактуалізацію формулювання „безпека Індійського океану” в сучасних міжнародних та безпекових дослідженнях і дали підстави говорити про існування менших, але більш інтегрованих комплексів безпеки.

У загальному вигляді дослідження проблем безпеки в Індійському океані може здійснюватися в рамках двох підходів – розгляду усіх країн, що прилягають до Індійського океану, як „регіону Індійського океану” або ж розгляду проблем безпеки окремих країн, що знаходяться на узбережжі Індійського океану, в контексті безпеки усталених регіонів, що виділяються в рамках сучасних теорій систем міжнародних відносин. На підставі викладених нижче міркувань автор схиляється до другого підходу.

На сучасному етапі достатніх підстав говорити про існування системи безпеки в Індійському океані немає, оскільки не існує достатньо потужних чинників, що об'єднували б проблеми безпеки окремих держав цього „регіону”. Тому в рамках сучасних безпекових досліджень доречно говорити про існування традиційних комплексів безпеки (Африканський Ріг, Перська затока, Південна Азія, Південно-Східна Азія), які до певної міри зближує чинник американської військової присутності на Індійському океані та в Азії. В рамках кожного із таких комплексів проблема безпеки морських кордонів та балансу сил морських держав є важливим елементом регіональної системи безпеки, а тому заслуговує

на окреме вивчення. Дана стаття є спробою аналізу проблем безпеки морських кордонів та ролі морської могутності у забезпеченні національної безпеки ключової держави Південної Азії – Індії. У контексті дослідження проблем безпеки Південної та Південно-Східної Азії і, в першу чергу, Індії, що все активніше заявляє про себе як велика регіональна морська держава, дедалі більшої ваги набувають питання нарощування морських озброєнь державами цих регіонів, а також проблеми, пов'язані з існуванням територіальних спорів у морських акваторіях. Разом із тим, необхідно зазначити, що ряд дослідників не поділяють окресленого вище підходу, заснованого на аналізі регіональних безпекових взаємодій, і досліджують безпекову проблематику зовнішньої політики Індії у традиційному контексті безпеки Індійського океану [Лебедева 2003; Singh K. R. 1997; Chandra, Arunachalam, Suryanarayan 1993].

Дана стаття має на меті окреслити основні чинники та перспективи зростання морської могутності Індії на сучасному етапі і визначити місце Індії в співвідношенні сил регіональних та поза-регіональних держав на Індійському океані. В якості методологічної основи аналізу обрано неореалістичний підхід, що дозволяє найповнішою мірою дослідити безпекові та геополітичні аспекти регіональних систем міжнародних відносин (в якості морської держави Індія виступає саме як регіональна держава) з позиції аналізу політики окремої держави. Як окремі методи застосовуються аналіз інтересів та мотивацій держав та геополітичний аналіз як інтерпретація дій держави на політичній арені з точки зору просторового виміру інтересів цієї держави.

Через наявність в Індії протяжної (понад 6 тис. км) берегової лінії і острівних володінь (Андаманські, Нікобарські та Лаккадивські острови), географічну закритість Південної Азії (природні межі регіону проходять по високогірних районах, відповідно зв'язки із зовнішнім світом здійснюються переважно морем) та існування територіальних спорів на морі у відносинах із Бангладеш (щодо о. Талпаті) та Пакистаном (проблема делімітації морського кордону, що є частиною спору довкола Качського Ранну) проблеми безпеки морських кордонів та морської торгівлі (97% зовнішньоторговельного обігу Індії здійснюється через морські перевезення [Roy-Chaudhury 1997, 197]) традиційно посідають важливе місце в індійській зовнішній та безпековій політиці. Вже в перші роки існування Республіки

Індія прем'єр-міністром держави Дж. Неру було визначено важливість безпеки морських кордонів та територіальних вод держави: „Щоб досягти безпеки на суші, необхідно забезпечити перевагу на морі”. Разом із тим, внаслідок розвитку конфліктів із Пакистаном та КНР, що відбувалися майже виключно на суші і тому потребували посиленої уваги до армії, у 1940–1980-х рр. у розвитку збройних сил Індії відбувся ухил у бік пріоритетного розвитку сухопутних військ за рахунок нехтування потребами флоту. Одночасно, основний акцент зовнішньої та безпекової політики країни було спрямовано на створення противаги загрозам у континентальній Азії. Ряд індійських дослідників вказують на катастрофічні наслідки такої політики для становлення Делі як великої держави [Kanwal 2000, 1601] – в сучасних умовах, здобувши ядерну зброю і засоби її доставки і володіючи потужним економічним потенціалом, Індія часто нездатна забезпечити присутність своїх інтересів у стратегічно важливих для своєї зовнішньої політики регіонах, оскільки не володіє достатньо потужним флотом і не має розгалуженої структури зв'язків між власними військово-морськими силами та ВМС інших держав.

На сучасному етапі позиція Індії щодо проблем безпеки на морі змінюється – як на теоретичному, так і на політичному рівні їм приділяється значно більше уваги, ніж це було, скажімо, у 1980-х рр. Цьому можна дати пояснення – головними чинниками, що визначають підвищення ваги морської безпеки та морської могутності Індії протягом останнього десятиліття є: 1) швидкий економічний розвиток країни, що дозволяє безболісно збільшувати витрати на оборону і здійснювати модернізацію збройних сил; 2) здобуття ядерної зброї і кількаразової переваги над Пакистаном у звичайних, передусім сухопутних озброєннях, що дозволяє говорити про відносну безпеку Індії у разі можливого військового конфлікту з Ісламабадом і, відповідно, вивільнює ресурси для випереджального розвитку морських озброєнь, у тому числі й носіїв ядерної зброї, які гарантуватимуть мобільність та невразливість індійського ядерного потенціалу; 3) присутність на Індійському океані значних військово-морських сил поза-регіональних держав – США, Франції, Великобританії, а також проникнення в район океану китайської військової присутності, що все разом становить загрозу національній безпеці та інтересам Індії, а тому потребує адекватної відповіді; 4) активний

розвиток торгівлі з державами Азії в рамках політики „орієнтації на Схід”, що тягне за собою швидкий розвиток морських перевезень між Індією та країнами Південно-Східної та Північно-Східної Азії і, відповідно, ставить питання про безпеку таких перевезень; 5) активний розвиток морської могутності сусідніми щодо Республіки Індія державами – передовсім Пакистаном та Китаєм, у дещо меншій мірі – острівними державами Південно-Східної Азії, що провокує Індію до кроків, спрямованих на збереження чинного статус-кво на Індійському океані; 6) зростання ваги енергетичної безпеки Індії в структурі невійськових аспектів безпеки держави, що в підсумку створює потребу організації безпеки майбутніх трубопроводів та сучасних танкерних перевезень; 7) прагнення Індії до отримання статусу великої держави, що передбачає вихід індійської зовнішньої політики за рамки регіону Південної Азії, у тому числі за рахунок забезпечення присутності у суміжних регіонах.

Початок активізації безпекової політики Індії на морі слід пов’язувати з діяльністю уряду Р. Ганді у 1984–1989 рр., що розпочав масштабну програму з модернізації військово-морських сил країни, яка стала вагомою складовою комплексу політичних та економічних реформ, ініційованих урядом і спрямованих на перетворення Індії на сучасну, економічно потужну і впливову в політичному відношенні державу. Головними кроками програми модернізації ВМС стали намагання отримати нові сучасні військові кораблі та початок модернізації військово-морських баз. За підсумками однорічних переговорів із СРСР у 1988 році Індія отримала в оренду перший атомний підводний човен, що до 1991 року виконував роль тренувальної бази для індійських команд. 1987 року індійському військовому відомству вдалося придбати у Великобританії застарілий авіаносець, що отримав назву „Віраат” і став другим авіаносним кораблем індійського флоту. Одночасно було заявлено про наміри спорудження в Індії двох нових авіаносців, замовлення на конструювання яких було розміщено у Франції. Кроки уряду мали своїм наслідком зростання можливостей військово-морських сил Індії і створили передумови для зростання політичної та військової активності Делі в регіоні Південної Азії. Зокрема, 1987 року військово-морські сили взяли активну участь у миротворчій операції індійських військ на півночі Шрі-Ланки, а 1988 повністю забезпечили здійснення опе-

рації „Кактус”, спрямованої на повернення до влади скинутого уряду Мальдивів.

На початку 1990-х рр. внаслідок радикальних перетворень у внутрішньополітичному та економічному становищі Республіки Індія та змін у світовій системі міжнародних відносин позиції Делі на Індійському океані суттєво ослабли. В результаті недостатнього фінансування було суттєво обмежено програму модернізації ВМС, водночас зростання присутності США, Великобританії та Франції на Індійському океані і повне згорання радянської військової присутності у цьому регіоні призвели до зміни статусу Індії як морської держави. Якщо попередньо, в умовах взаємного стримування США та СРСР з баз та стоянок в районі Індійського океану, Індія мала відносну свободу дій і у відносинах із меншими державами могла займати позицію сили, оскільки не була об'єктом уваги з боку флотів жодної з наддержав, то в умовах війни у Перській затоці і переміщення значних американських сил вона опинилася у становищі другорядної морської держави, основна увага якої мала зосереджуватися на захисті власних кордонів, а не на забезпеченні присутності в регіоні в цілому.

У геополітичних умовах 1990-х рр. Індія опинилася в оточенні військово-морських баз США, на яких для контролю за ситуацією в районі Перської затоки було зосереджено значні сили: створену на початку 1980-х рр. військово-морську та військово-повітряну базу на о. Дієго-Гарсія (центральна частина Індійського океану) США доповнили розміщенням значних сил у Кувейті, Омані, Бахреїні, Саудівській Аравії та на Аравійському морі (північно-західна частина Індійського океану), водночас після ліквідації баз США на Філіппінах значні сили Тихоокеанського командування було переміщено до Сингапуру (східна частина Індійського океану), що перетворився на одну з найбільших стоянок військових кораблів США. Таким чином було суттєво обмежено вплив Індії на найважливіші шляхи сполучення країни зі світом – позарегіональною наддержавою контролювався доступ Індії до головного джерела енергоносіїв, яким для Делі до війни у Перській затоці був Ірак, та вихід до основних шляхів торговельних перевезень – до Європи через Аравійське і Червоне море та до Азійсько-Тихоокеанського регіону через Малаккську протоку. Таким стан справ є і на сучасному етапі.

Обмеженість власних ресурсів та намагання підтримувати безконфліктні відносини зі США не дають Індії можливості відкрито декларувати свої безпекові інтереси в районі Індійського океану і примушують до застосування у своїй політиці в Південній Азії та суміжних регіонах, прилеглих до Індійського океану, асиметричного підходу, спрямованого на вирівнювання статусів із більш потужними позарегіональними державами за рахунок розвитку відносин у сфері безпеки з малими та середніми державами та регіональними організаціями. Розвиток системи політичних та економічних відносин та встановлення контактів у безпековій сфері і, передусім, у питанні морських озброєнь із сусідніми державами Південно-Східної Азії доповнюється в політиці Індії поступовим нарощуванням потужності ВМС і розвитком відповідної інфраструктури.

З геополітичної точки зору, Делі виявляється обмеженим у своїй політиці на Індійському океані чинником конфліктності у відносинах із Пакистаном та негативним сприйняттям Індії мусульманськими країнами Близького Сходу. Тому основний акцент інтересів Індії на морі спрямовано у бік Південно-Східної Азії (Бенгальської затоки та Андаманського моря). Тут виник досить унікальний комплекс безпекових взаємодій. З одного боку, Індія традиційно сприймається державами Південно-Східної Азії як зовнішній силовий чинник, що із формуванням нового міжнародного морського режиму та активізацією зовнішньої політики Індії несподівано з'явився як потенційна загроза регіональній безпеці — після введення 200-мильних виключних економічних зон Індія з Андаманськими островами, розміщеними за тисячі кілометрів від основної території держави, проте у безпосередній близькості від Таїланду, Індонезії, Сингапуру, Малайзії та М'янми, двома авіаносцями (у той час як до середини 1990-х навіть КНР не мала жодного) та намірами спорудження бази ВМС на о. Великий Нікобар сприймається державами АСЕАН як велика регіональна морська держава, що, імовірно, може прагнути посилення свого впливу у регіоні і реалізації переваги у морських озброєннях. З іншого боку, держави АСЕАН вбачають в Індії можливу протидію китайському впливу в регіоні, оскільки політика КНР усе ще розглядається ними як основне джерело загроз (як наслідок конфлікту щодо Парацельських островів та островів Спратлі).

Специфічний статус Індії у Південно-Східній Азії дозволяє їй здійснювати достатньо гнучку політику щодо держав цього

регіону, що максимально забезпечує національні інтереси Делі. Сприяє цьому і відносно слабкий інтерес зовнішньої політики США як до Південної Азії (хоча з початком військової операції в Афганістані ситуація дещо змінилася), так і до регіону АСЕАН, що дає Індії можливість відігравати роль великої держави в обох регіонах. Оголошена на початку 1990-х рр. урядом П. В. Нарасімхи Рао політика „Орієнтації на Схід”, заснована на пріоритетності розвитку економічних відносин із країнами Східної Азії, у політичній та безпековій сферах мала своїм наслідком активізацію двосторонніх та багатосторонніх відносин із державами АСЕАН. Суттєвим компонентом цих відносин стала співпраця у сфері безпеки на морі – 1991 року було започатковано спільні військово-морські навчання з Індонезією та Малайзією, з 1993 року до програми навчань приєднався Сингапур, з 1996 року у спільних навчаннях на Андаманському морі у різних форматах активно бере участь Таїланд [Singh S. 2001, 204]. У 1993 році між Індією та Малайзією було підписано Меморандум про співробітництво в оборонній сфері, що став першим подібним документом, підписаним Делі з державою-членом АСЕАН (з рядом інших держав Індією було встановлено консультаційні механізми з питань безпеки, найефективнішим з яких є індійсько-таїландська спільна робоча група з питань безпеки, створена 2002 року [India–Thailand... 2003]). Одночасно відносини Індії з АСЕАН було піднято на якісно новий рівень – у 1993 році Індія отримала статус партнера по галузевому діалогу, у 1995 – повноправного партнера АСЕАН. 1996 року Індія стала учасником Регіонального Форуму АСЕАН (АРФ), структури, що об’єднує країни Південно-Східної Азії та ряд сусідніх держав і має на меті формування кооперативного середовища безпеки у регіоні.

Формально участь Індії у АРФ урівнює статуси Індії та КНР у Південно-Східній Азії, проте при врахуванні безпекового чинника і, зокрема, чинника безпеки на морі позиції Китаю виявляються значно сильнішими, оскільки між Пекіном та цілим рядом держав регіону АСЕАН існує латентний територіальний конфлікт у Південно-Китайському морі, що ставить АСЕАН у пряму залежність від китайської зовнішньої політики. Прихована індійсько-китайська взаємодія у регіоні Південно-Східної Азії реалізується через ряд локальних комплексів безпеки, учасниками яких виступають Делі, Пекін та одна з країн регіону. У найповніший

мірі протистояння інтересів Індії та КНР у безпековій сфері виявляється в структурі відносин Індії та М'янми – країни, що є основним провідником інтересів Китаю в Південно-Східній Азії.

Ослаблення індійсько-бірманських відносин у першій половині 1990-х рр., пов'язане із засудженням офіційним Делі військового перевороту 1988 року, створило передумови до зближення М'янми з КНР. У безпековому вимірі, що є предметом даного дослідження, це зближення виявилось у розвитку активної співпраці військових відомств Пекіна і Янгона і модернізації бірманської армії за фінансової та технічної допомоги Китаю. Протягом 1990-х рр. КНР було надано військової допомоги Бірмі на 1,4 млрд. доларів, переважно у формі постачання озброєнь (літаків, кораблів берегової охорони, легкої бронетехніки) та тренування військовослужбовців, причому основний наголос було зроблено саме на морських озброєннях [Vijai, 2002]. Одночасно обсяги імпорту озброєнь з Китаю склали близько 2 млрд. доларів [Ігнат'єв 2002, 54]. Завдяки китайській військовій допомозі ВМС М'янми постали як самостійний рід військ, а сам Янгон перетворився на суттєвий чинник балансу сил на Андаманському морі.

При аналізі мотивації політики КНР щодо М'янми необхідно враховувати два суттєві чинники – КНР зацікавлена в отриманні доступу до Індійського океану, оскільки її Тихоокеанське узбережжя заблоковане системою американських військових баз на Далекому Сході, натомість доступ до Індійського океану наближає Китай до стратегічно важливої Малаккської протоки, через яку здійснюється близько половини світових торговельних перевезень. Забезпечення військової присутності в одній із країн Південно-Східної Азії дозволить Пекіну розширити рамки співробітництва з АСЕАН і, таким чином, закріпити китайський вплив у регіоні, здобувши суттєвий важіль впливу на В'єтнам та Таїланд – основних противників проникнення КНР до регіону. Цілий ряд індійських дослідників вказують на розміщення китайських військових баз у М'янмі як на перспективну політику китайської політики у цій країні [Khoshla 1998, 1654]. Слід визнати, що для подібних тверджень є вагомі підстави: М'янма надала КНР право на використання у військових цілях ряду островів у Андаманському морі, на кількох з яких було встановлено апаратуру стеження за рухом суден. Розміщення такої апаратури на одному з островів (В. Коко) у безпосередній близькості від

Андаманських островів дозволяє контролювати військову активність Індії не лише у Андаманському морі та Бенгальській затоці, але й на суші, зокрема в Західній Бенгалії, де в Калькутті розміщено центр Східного командування ВМС Індії [Nanda 2002; Raprai 1998, 1335]. У середині 1990-х рр. КНР розпочала модернізацію дев'яти бірманських військово-морських баз, у тому числі в Сітуї, що знаходиться у безпосередній близькості від кордону з Бангладеш та території Індії [Kurupraswamy 2002], і профінансувала спорудження дороги з Юннані до Янгона, отримавши таким чином сухопутний доступ до Бенгальської затоки [Mak Joop Num 2001, 161]. Одночасно почастишали відвідання бірманських портів китайськими військовими суднами.

Формування неформального китайсько-бірманського військового союзу порушило баланс сил у трикутнику Делі–Янгон–Пекін і викликало суттєвий перегляд індійської безпекової політики у північно-східній частині Індійського океану. Після провалу силового тиску на Янгон початку 1990-х рр. Індія перейшла до гнучкої політики „конструктивного залучення”, орієнтованої на розвиток індійсько-бірманських економічних зв'язків, що мали стати противагою зв'язкам М'янми та КНР в оборонній сфері. За результатами здійснення такої політики Індія перетворилася на основний експортний ринок та важливого кредитора М'янми, одночасно ініціювавши ряд структур та проектів багатосторонньої співпраці за участю цієї країни (BIMST-EC, проект Ганг–Меконг, проект трансазійської магістралі, програма співпраці у форматі Індія–М'янма–Таїланд). Разом із тим, політика „конструктивного залучення” лише частково досягла своєї мети – Делі вдалося суттєво покращити клімат безпеки у Бенгальській затоці, усунувши конфронтацію з Янгоном, проте й на сучасному етапі військове керівництво М'янми визначає національну безпеку своєї країни виключно через підтримання тісних стосунків із КНР, у тому числі за рахунок збільшення китайської військової активності на Індійському океані. Обмеженість результатів політики залучення щодо М'янми, вочевидь, примушує Індію до пошуку альтернативних стратегій впливу на розвиток безпекової ситуації у Бенгальській затоці та на Андаманському морі. Найбільш очевидним заходом, спрямованим на стримування китайської активності у цій частині Індійського океану, є нарощування тут індійської військової присутності. Виявом тенденції до посилення

військової активності Делі в районі Андаманського моря стало створення у 2001 році окремого територіального Командування Андаманських та Нікобарських островів ВМС Індії з центром у Порт-Блері.

Зусилля індійської дипломатії у забезпеченні безпеки морських кордонів та виключних економічних зон країни дозволяють Делі підтримувати мінімальний рівень безпеки у відносинах із сусідніми державами і частково вирішити завдання представництва індійських інтересів у суміжних регіонах, передусім у Південно-Східній Азії, проте не можуть забезпечити реалізацію амбіційних планів перетворення Індії на велику морську державу. Основною проблемою індійської стратегії на Індійському океані залишається, незважаючи на збільшення морської могутності Індії, відсутність військового потенціалу, необхідного для вирішення масштабних завдань. На сьогоднішній день основну ударну силу ВМС Республіки Індія складають авіаносець „Віраат” (другий авіаносець було знято з озброєння у 1997 році) та три лінкори класу „Делі”, спущені на воду у 1997, 1999 та 2001 рр. Саме на ці кораблі покладено завдання підтримання статусу Індії як великої океанської держави. Решта надводного флоту Індії за своїм класом представлена середніми та малими кораблями, призначеними для захисту територіальних вод держави. Підводний флот Індії в останнє десятиліття переживає не найкращі свої часи – лише за останні сім років було знято з озброєння шість дизельних підводних човнів, водночас термін служби половини з сімнадцятьох діючих човнів підходить до завершення, що ставить Індію перед необхідністю придбання нових човнів за кордоном або початку власного їх виробництва.

На вирішення проблем переозброєння індійського флоту спрямовано масштабну програму модернізації ВМС, прийняту урядом у лютому 2002 року і розраховану на 30 років. Ця програма, зокрема, передбачає оновлення флоту шляхом придбання та побудови власних авіаносців та інших бойових надводних кораблів та розробку і виробництво нових моделей підводних човнів. Планується, що за підсумками реалізації програми Індія матиме три авіаносці, що могли б розгортатися у Бенгальській затоці та Аравійському морі на ротаційній основі. Одним із цих авіаносців має стати колишній російський „Адмірал Горшков”, контракт щодо якого було остаточно підписано Росією та Індією у січні

2004 року [The Hindu, January 21, 2004]. Другим, вірогідно, повинен стати новий корабель, спроектований в Італії та закладений у Кочіні на початку цього року [The Hindu, March 20, 2005]. Очікується, що перший з нових авіаносців буде повністю переобладнано до 2014 року, а другий спущено на воду після 2010. В якості найбільш пріоритетного напрямку розвитку ВМС було визначено їх обладнання атомними підводними човнами [Федоров 2002, 50]. З технологічного боку це найскладніше з визначених програмою завдань (за деякими свідченнями, індійськими вченими лише розробляється проект атомного підводного човна, з чим можна пов'язувати намагання уряду Індії придбати в Росії човни радянського виробництва [Operationalisation of India's Nuclear Doctrine 2003; Times of India, January 19, 2003]), проте його реалізація дозволить Індії перетворитися на повноцінну ядерну державу і, в перспективі, збудувати власну ядерну тріаду.

Динамічний розвиток Індії в останнє десятиліття та зростання політичної ваги країни на міжнародній арені дають підстави говорити про те, що в перспективі Делі має всі підстави перетворитися на потужну морську державу, що визначатиме параметри системи безпеки в Індійському океані. Реалізація Індією перспективних планів щодо нарощування морських озброєнь та забезпечення присутності в Індійському океані може мати значний вплив на розвиток двосторонніх відносин Делі з державами Південної та Південно-Східної Азії, Близького Сходу та Африки та на становлення регіональних систем міжнародних відносин. Нарощування стратегічних озброєнь потенційно дестабілізує системи міжнародних відносин, привносячи чинник гонки озброєнь. У найбільшій мірі така загроза виявляється у відносинах Індії та Пакистану, де вже мали місце окремі прецеденти гонки озброєнь на морі (1988 року у відповідь на отримання Делі атомного підводного човна Ісламабадом було орендовано у США вісім протичовнових кораблів). Можливість поширення гонки озброєнь між Індією та Пакистаном на море посилюється також залученням ВМС до збройного протистояння двох країн в останні роки. Найбільш загрозливим фактом такого роду стало блокування індійськими військово-морськими силами узбережжя Пакистану під час Каргільської кризи 1999 року та приведення в бойову готовність кораблів Західного командування ВМС Індії під час напруженості у відносинах двох країн у 2001–2002 рр. [Sakhuja 2003].

Значення збільшення морської могутності Індії на сучасному етапі виходить за рамки регіону Південної Азії і тому привертає до себе увагу не лише Пакистану, що традиційно гостро реагує на зростання військового потенціалу Індії, але й ряду інших держав басейну Індійського океану, що претендують на вплив у регіоні, – КНР, Австралії та Індонезії. Напруженість у відносинах Індії з цими державами ускладнює систему відносин у східній частині Індійського океану і знижує рівень стабільності регіональної системи міжнародних відносин, який у випадку Південно-Східної Азії тримається виключно на принципі взаємного невтручання країн регіону до внутрішніх справ одне одного [Lim 1998, 124] і може порушитися у разі виникнення напруженості між великими регіональними державами.

Стратегічні позиції Індії на Індійському океані як на сучасному етапі, так і в середньотривалій перспективі обмежуються фактором військової присутності США в Азії та на Близькому Сході. В рамках чинного співвідношення сил на морі Індія спроможна відігравати лише роль другорядного гравця, що вимушено враховує позицію сильнішого учасника балансу сил. Навіть за умови реалізації амбіційної програми оновлення індійських ВМС Делі не зможе врівноважити американську військову присутність на Індійському океані, і тому слід очікувати, що індійська безпекова політика в регіоні Індійського океану у наступні роки максимально враховуватиме американський чинник. На сучасному етапі суттєве покращення індійсько-американських відносин і відновлення співробітництва двох держав у військовій сфері дають підстави говорити про можливу перспективу партнерства двох держав на Індійському океані, що дозволить врахувати інтереси обох сторін шляхом розмежування зон відповідальності. Приклад такого партнерства можна знайти у досвіді миротворчої операції Індії у Шрі-Ланці, негласну згоду на проведення якої дали США, відмовивши ланкійському уряду у допомозі та заблокувавши дії міжнародної спільноти.

Можна твердити, що на сучасному етапі Республіка Індія є потужною морською державою, що відіграє суттєву роль у балансі сил на Індійському океані і з перспективою модернізації військово-морських сил може мати вагомий вплив на розвиток систем міжнародних відносин не лише в Південній Азії, але і в суміжних регіонах – передусім у Південно-Східній Азії та на Близькому Сході. Забезпечення недоторканності морських кор-

донів є важливим елементом безпекової політики Індії та одним із пріоритетів зовнішньої політики країни. Водночас, зростання морської могутності Індії, посилюючи національну безпеку країни, потенційно знижує рівень регіональної безпеки, провокуючи напруженість у відносинах з іншими державами, перш за все – з КНР, Пакистаном та США.

ЛІТЕРАТУРА

Банерджи Б. Н. **Индийский океан: зона напряженности.** Москва, 1988.

Игнатьев П. М'янма – слабка ланка АСЕАН // **Політика і Час**, 2002, № 12.

Каушик Д. **Индийский океан. Проблемы безопасности.** Москва, 1976.

Лебедева Н. Б. **Международные отношения в зоне Индийского океана.** Москва, 1991.

Лебедева Н. Б. Индийский океан – новые аспекты безопасности // **Индия в глобальной политике: внешние и внутренние аспекты.** Материалы научного семинара. Москва, 2003.

Федоров В. Перспективная программа модернизации ВМС Индии // **Зарубежное военное обозрение**, 2002, № 4.

Chandra S., Arunachalam B., Suryanarayan V. (Eds). **The Indian Ocean and Its Islands: strategic, scientific and historical perspectives.** New Delhi–London, 1993.

India–Thailand Relations Review. Ministry of External Relations of India, 2003.

Kanwal G. India's National Security Strategy in a Nuclear Environment // **Strategic Analysis**, 2000, vol. XXIV, № 9.

Khoshla I. P. Myanmar: cohesion and liberalism // **Strategic Analysis**, 1998, vol. XXI, № 11.

Kuppurawamy C. S. China–Pakistan–Myanmar: the triangular relationship needs careful watch. **South Asia Analysis Group Paper**, № 401, 29.01.2002 // <http://www.saag.org/papers5/paper401.html>.

Lim R. The ASEAN Regional Forum: building on sand // **Contemporary Southeast Asia**, 1998, vol. 20, № 2.

Mak Joon Num. ASEAN–India Defense Interactions // Grare F., Mattoo A. (Eds.). **India and ASEAN: the politics of India's 'Look East' policy.** New Delhi, 2001.

Nanda P. Strategic Significance of the Andamans // **Bharat Rakshak Monitor**, 2002, vol. 5 (3).

Operationalisation of India's Nuclear Doctrine. Ministry of External Affairs, January 4, 2003 // <http://meadev.nic.in/news/official/20030104/official.htm>.

Rappai M. V. **China's Quest for Blue Waters** // Strategic Analysis, 1998, vol. XXII, № 9.

Roy-Chaudhury R. The Role of Naval Diplomacy in India's Foreign Policy // Mansingh L., Lahiri D. (Eds.). **Indian Foreign Policy: agenda for the 21-st century.** New Delhi, 1997, vol. 1.

Sakhujia V. Naval Diplomacy: Indian Initiatives // **Bharat Rakshak Monitor**, 2003, vol. 6 (1).

Singh K. R. India and the Indian Ocean // Mansingh L., Lahiri D. (Eds.). **Indian Foreign Policy: agenda for the 21-st century.** New Delhi, 1997, vol. 1.

Singh S. China Factor in India's Ties with South-East Asia // Grare F., Mattoo A. (Eds.). **India and ASEAN: the politics of India's 'Look East' policy.** New Delhi, 2001.

Aircraft carrier manufacture: India set to join elite club // **The Hindu**, March 20, 2005.

India, Russia sign Gorshkov Deal // **The Hindu**, January 21, 2004.

India will Lease an Akula-Class Nuclear Submarine and TU-22M3 Strategic Bombers from Russia under a Deal Expected to be Finalized in March // **Times of India**, January 19, 2003.

Vijai K. Nadir Indo-Myanmar Equation: national interests demand a proactive foreign policy // **Strategic Affairs**, 2002, № 11.

ОСОБЕННОСТИ ТЕКСТОВОЙ СТРУКТУРЫ РОМАНА АМОСА ОЗА «ЧЕРНЫЙ ЯЩИК» (В ОРИГИНАЛЕ И ПЕРЕВОДЕ)

Колода С. А.

Исследования в области лингвистики последних десятилетий обнаружили целый ряд важных свойств текста как языковой единицы – логическую цельность, экстралингвистическую направленность, структурную оформленность, смысловую автономность, завершенность, связность и другие. Главнейшим признаком текста является связность. Связность текста обеспечивается целым комплексом взаимодействующих и сочетающихся факторов – логикой изложения, особой организацией языковых средств (фонетических, лексико-семантических, грамматических), коммуникативной направленностью, композиционной структурой.

Сама композиционная структура текста может определять способы сохранения связности. Структура текста отчетливо показывает, как желательно представить отношения между рассказчиком и героем. По мнению польской исследовательницы Марии Майеновой, «это одна из кардинальных проблем современной теории повествовательных жанров» [Maria R. Mayenowa 1974, 299].

Различия прагматической структуры текста являются существенными стилистическими различиями. Стилистическая характеристика текста не может обойтись без характеристики механизмов связности, определяющих его одно- или многозначность, преобладание грамматических связей и соответствующих им зависимостей в структуре представляемого мира или соответствующих имен, вплетаемых получателем сообщения в разнообразные соединения ассоциаций.

Связность – неотъемлемый признак всякого текста, признак, проявляющийся в его смысловой целостности, в языковых способах выражения этой связности, то есть языковых механизмах, соединяющих воедино отдельные элементы текста и образующих, в результате, некое формально-смысловое единство, являющееся объектом изучения лингвистики текста.

Понятие «связность» может быть отнесено как к внутренней, смысловой стороне текста, так и к его языковому оформлению. Последнее, в свою очередь, предполагает как использование

определенных лексико-грамматических средств для формального осуществления этой связности, так и особенности употребления языковых единиц, обуславливаемые их участием в построении текста.

И. Р. Гальперин обращает внимание на то, что всякий отрезок текста обнаруживает единство содержания и структуры, выраженное смыслом, грамматическими и лексическими средствами. Текст может быть подвергнут лингвистическому исследованию в двух планах: в плане содержания, то есть коммуникативного членения (композиция, жанровый стиль, особенности авторской манеры изложения), и в плане формы [Гальперин 1981, 103]. Именно этот аспект, исследование языковой формы текста, будет интересовать нас в процессе анализа переводов современной ивритоязычной литературы.

Повествовательные тексты образуют фундамент эпических жанров. Таким образом, перед нами стоит проблема анализа особых типов высказываний, текстовых целостностей, значительно более трудных для описания и более многозначных по существу.

Поскольку эти жанры сами по себе приобрели характер особой структуры, они входят в разнообразные системные отношения с сосуществующими с ними жанрами и становятся знаковыми. Особый интерес в этой связи, на наш взгляд, представляют эпистолярные жанры, так называемые «романы в письмах».

Объектом нашего исследования является компаративный анализ романа А. Оза «הדפוס השחור» («Черный ящик») и его перевод на русский язык, выполненный В. Радужким.

Амос Оз (Клаузнер) – сегодня один из самых популярных писателей в Израиле и за его пределами. Большинство литературных критиков и исследователей творчества А. Оза объясняет это неповторимостью стиля и совершенным описанием философско-психологической сущности явлений, событий, внутренних миров героев, которые создаются в его произведениях. Перу автора принадлежат 18 книг: 9 романов, 3 сборника рассказов, 5 публицистических книг и одна детская книга – роман «Сумхи». Произведения А. Оза переведены в 30 странах на 26 языков мира, в том числе и на славянские – русский, польский, украинский.

Роман «Черный ящик» (1987 г.) стал заметным явлением в литературной жизни Израиля. В романе автор обращается к традиционной форме эпистолярного жанра и старается раскрыть противоречия разных этнических и религиозно-культурных общин,

проживающих в Израиле. Язык романа яркий, многоплановый, наполнен разнообразными аллюзиями, обращениями к культурному и экстралингвистическому фонду носителей языка.

Ведущей особенностью текстовой структуры романа является используемый автором жанр – эпистолярный. Все события романа – прошлые и настоящие – представлены в виде переписки главных героев. Текстовая структура имитирует реальные фрагменты письменной коммуникации, отрезки фраз, возникших во внутренней речи участников коммуникации. Характерной чертой этого типа текстов является настоящее время, как будто это время самой речи, таким образом, создается иллюзия реальности высказывания. Появляющееся прошедшее время – это время воспоминаний. Если в тексте есть другие окказиональные выражения или обороты, выполняющие их функции, то все они соотнесены с ситуацией «я». «Я» в данном случае является носителем времени и пространства. Есть группа писем (текстов), которые являются чистым описанием от третьего лица или, по сути, безличным высказыванием. Примером таких текстов в романе являются, прежде всего, рассуждения одного из главных героев, Алекса Гидона, представленные в виде его личных рассуждений – *Черновых записок профессора А. А. Гидона (на маленьких карточках)*. Интересным, с точки зрения анализа цельности и связности текста, является то, что на протяжении всего романа именно эти «Заметки» раскрывают характер этого героя. Единственное письмо, которое пишет Алекс Гидон, появляется лишь в самом конце романа, перед его смертью.

Рассмотрим более подробно структуру переписки между героями романа, раскрывающую его содержание. Здесь можно выделить два способа письменной коммуникации – письма и телеграммы.

Тексты писем делятся, преимущественно, на две основные части: этикетную и содержательную. Эти две части могут включаться друг в друга, тогда в линейной последовательности текста этикетные и содержательные элементы чередуются.

В этикетную часть письма входят следующие компоненты:

- 1) адресная формула;
- 2) почтительное или нейтральное именование адресата;
- 3) формулы, связывающие содержание различных частей письма;
- 4) заключительная формула вежливости.

В содержательную часть письма входит собственно сообщение, отражающее всю сюжетную линию романа.

Представим все перечисленные компоненты в тексте оригинала романа и в переводе.

1) В адресную формулу включается, как правило, место жительства адресата и дата написания письма. Анализируя только эту часть письма, мы можем определить, где в конкретный момент развертывания сюжетной линии находятся герои романа, а также их принадлежность к различным социальным и религиозным группам.

לכבוד העורך-דין מר מאלפרד זקחיים
 משרד זקחיים את-די-מודינא
 המלך ג'רג' 36, כאן
 ביה, ירושלים י"ג באדר ב' תשל"ו (14.3)

*Господину Манфреду Закхейму
 Адвокатская контора «Закхем и Ди Модена»
 Ул. Мелех Джордж, 36
 Местное
 С Божьей помощью
 13 адар-бет 5736 год (14.3.76).*

В представленном примере (сравниваются оригинал романа и его перевод) мы видим употребление привычных для русскоязычного читателя дат европейского календаря с одновременным использованием дат еврейского календаря. Последние, в свою очередь, представляют в тексте романа лакуны культурного пространства. При переводе они были элиминированы (заполнены) путем использования соответствующих дат европейского календаря.

2) Почтительное либо нейтральное именование адресата.

Следует заметить, что анализ этого компонента позволяет не только определить социальный статус, родственные, личные или деловые отношения между героями, но и проследить изменения этих отношений, произошедшие в ходе развертывания сюжета.

לכבוד סגן אלוף פרופסור א. גדעון
המחלקה למדעי המדינה, אוניברסיטת מדינת אילינוי
אילינוי, שיקאגו, ארה"ב
שלום.

Уважаемому подполковнику
Профессору А. Гидону
Отделение политологии, Университет штата Иллинойс
Иллинойс, Чикаго, США

Здравствуйте.

Представляется интересным провести этот тип исследования, не ограничиваясь выяснением одних лишь морфологических характеристик каждой адресной формулы, а пытаясь соотнести эти формулы с другими этикетными элементами. Это особенно важно в связи с определением взаимоотношений между героями. Такое исследование становится интересным именно в контексте сравнительно-сопоставительного анализа текста оригинала и перевода.

Прежде всего, следует различать адресные формулы, *содержащие и не содержащие изъявления почтения* к адресату. При переводе на русский язык необходимо четко представить отношения “politesse”, т. к. четкое их представление реципиентом помогает глубже понять ситуационные и межличностные отношения между героями. В иврите, как известно, не существует аналогичных восточнославянским языкам степеней вежливого или формального обращения. Трудности возникают при передаче местоименных и глагольных форм второго лица, при выборе эквивалента ивритского личного местоимения *הלך*. Понять, какую именно этикетную форму имел в виду автор, можно за счет соотношения с другими грамматическими средствами. Например, употребление местоименного суффикса ' вместе с существительным (*הוא* – *мой господин*) и контекстуально-ситуативные отношения между героями определяют употребление местоимения “Вы” в тексте перевода. Здесь нам бы хотелось обратить внимание на роль контекста в выборе переводческих эквивалентов. Если грамматические показатели оказываются нерелевантными для понимания фразы, то только весь контекст (и знание других текстов из данного контекста) может дать опору для правильного понимания фразы. Если отдельные фразы жестко связаны между собой, то только эта

общая связь – контекст – создает целый и однозначно понимаемый смысл. Вот почему одним из критериев текста может являться контекстуально-смысловая завершенность [Колшанский 1980, 63]. Именно знание контекста позволило переводчику выбрать форму вежливого обращения.

Контекст является фундаментальной опорой в переводческой деятельности именно потому, что перевод выступает в качестве лакмусовой бумажки адекватного восприятия, а следовательно, и воспроизведения текста, в котором сама адекватность порождается только учетом всего контекстного окружения. Более того, в современной теории перевода совершенно ясно определено положение, согласно которому перевод возможен не в силу каких-либо регулируемых или системных отношений между единицами соответствующих языков, а только потому, что перевод имеет дело с текстом, вмещающим в себя все контекстовые факторы (интра- и экстралингвистические), на основе которых перевод в идеале может быть вторым существованием оригинала [Бархударов 1975, 14–15].

Особый интерес в этом плане, на наш взгляд, представляет один из фрагментов переписки между профессором Гидоном и Мишелем Сомо. Приведем пример из текста оригинала и перевода для демонстрации лингвистических особенностей употребления языкового кода и контекста как условия совпадения текста с конкретным условием коммуникации:

אשר לששאר טענותיך, אלו שהפנית אלי בגוף שני יחיד ואלו
שבחרת לנסח שני רבים ובהקשר אידיאלוגי או פוליטי,
אין לי אלא להודות ברוב סעיפי האישום.

Что же касается остальных Ваших претензий, обращенных ко мне во втором числе единственного числа, а также тех, которые вы предпочли адресовать мне во втором числе множественного числа, – в аспектах идеологических и политических, – мне ничего не остается, как признать себя виновным по большинству пунктов обвинения.

В представленных примерах мы можем выделить два уровня понимания:

1) языковой (первичный кодовый) уровень, в известном смысле буквальное и поверхностное значение текста, выводимое на основе чисто языковых факторов и закономерностей из значений отдельных его составляющих;

2) глубинный и неязыковой, ситуационный (вторичный кодовый) уровень значения текста, т. е. то содержание, которое автор вкладывал в данный текст и которое он выразил через языковые значения, функционирующие как форма выражения ситуационного значения.

Только знания контекста позволяют нам понять, почему и автору, и, соответственно, переводчику пришлось использовать непривычные языковые коды. Именно таким образом А. Оз хотел акцентировать внимание реципиента на неоднозначности сложившихся межличностных отношений между героями. Отсутствие в иврите разницы в формах вежливого и нейтрального обращения заставило автора прибегнуть к использованию форм обращения в единственном и множественном числе.

Формулы без изыскательного почтения можно разделить на две группы:

- а) нейтральные;
- б) приказы.

Эти формулы представлены в таких формах письменной речи, как телеграммы.

Почти все телеграммы имеют конкретное обращение к адресату без этикетных формул, во многих используется также указание на конфиденциальность сообщения – *лично* – **ישיא**.

איש דימודינא ירושלים ישראל.

Лично. Ди Модена. Иерусалим. Израиль.

В одной телеграмме к обращению добавлено вежливое *господин* – **מ**. Такое специфическое построение сверхфразового единства обусловлено контекстом данной телеграммы. Особый контекстуальный смысл подчеркивается как лексическими, так и грамматическими средствами:

מר גדעון אוניברסיטת אילינוי בשיקאגו. בכל הכבוד אדוני בעז לא למכירה

Г-ну Гидону университет штата Иллинойс Чикаго. При всем уважении к Вам, мой господин, Боаз продаже не подлежит.

Мы рассмотрели некоторые особенности построения сверхфразовых единств в оригинале романа и их соответствия в переводе. Далее мы бы хотели обратить внимание на построение сверхфразовых единств и абзацев, поскольку именно структура

абзацев в тексте оригинала и перевода бросается в глаза даже при беглом анализе двух вариантов романа.

Возьмем для анализа текст письма Рахель к Илане (оригинал – сс. 19–21, перевод – сс. 31–36). В ивритском тексте романа структурно представлено пять абзацев, в русском переводе – шестнадцать. Попробуем проанализировать такое «несоответствие».

Как известно, всякий текст членится на отрезки разной величины, в разной степени и разными средствами между собой связанные. В первую очередь, разумеется, их связывает и отделяет друг от друга содержание. Содержание каждого фрагмента текста, представляющего собой его компонент, – это более или менее законченное высказывание, некая микротема. Такая микротема имеет непосредственное или опосредованное отношение к основной, центральной теме повествования, представляя собой участок этой центральной линии и прямо продвигая повествование (или описание), или лежит на периферии, представляя собой участок этой темы, пояснение, добавление и т. п., которые обогащают текст подробностями, но не являются строго необходимыми для его продвижения [Реферовская 1983, 82].

Формально, но и в то же время семантически связный текст членится на сверхфразовые единства, абзацы, главы, разделы и т. п. Поскольку анализируемый нами языковой материал романа «Черный ящик» представлен в эпистолярном жанре, самыми крупными текстовыми структурами в нем выступают письма. Абзацы в письмах и сверхфразовые единства (СФЕ) представляют следующие, более мелкие структуры текстового членения.

Тексты писем в данном случае можно рассматривать как отдельные разделы, имеющие, несомненно, свой композиционный характер. Такой характер, будучи всецело основанным на смысловом членении текста, содержит отдельные участки темы, лежащие на основной линии повествования, продвигающие это повествование и имеющие сравнительно больший объем и большую самостоятельность.

Относительно характера СФЕ и абзацев существуют различные точки зрения. Некоторые исследователи считают, что абзацы и есть СФЕ. Как правило, этого взгляда придерживаются литературоведы, изучающие вопросы общей стилистики речи и особенности индивидуального стиля автора. Однако исследования в области лингвистики текста наталкивают нас на другие выводы.

Во-первых, мы придерживаемся мнения, что есть существенная разница между абзацем и СФЕ. И она дает о себе знать, несмотря на совпадение ряда содержательных и формальных характеристик этих двух явлений. Во-вторых, компаративный анализ различных языковых систем, языковых кодов, определенно демонстрирует отсутствие идентичности между понятиями «абзац» и «сверхфразовое единство».

С внешней стороны очевидно одно: в большинстве случаев СФЕ начинается с началом абзаца. Но в остальном границы этих двух делений далеко не всегда совпадают. СФЕ может завершаться с концом абзаца, но оно может заканчиваться (а, следовательно, и начинаться) в середине абзаца. Наконец, СФЕ может охватывать два и более абзацев. На такую особенность обращает внимание Е. А. Реферовская. Такая особенность была определена ею на основе анализа литературных произведений, написанных на современном французском языке.

Анализ текстов литературных произведений на современном иврите и их переводы на русский язык позволяют нам сделать определенные выводы относительно границ, объема и содержания этих текстовых компонентов в языках различных семей. Задача нашего исследования – показать эту разницу на конкретном языковом материале, разграничить «сферы действия» абзаца и СФЕ, показать различие их природы.

Совершенно очевидно, что с точки зрения семантического содержания абзац и СФЕ если не совпадают, то во всяком случае имеют много общего. Оба могут содержать законченный тематический отрезок текста, оба могут служить продвижению основной линии повествования, в оба могут входить побочные включения, разработка отдельных деталей, частные или общие соображения автора, лишь косвенно относящиеся к основному повествованию. Разница состоит в том, что СФЕ содержит высказывание, представляющее собой объективно ограниченную микротему целиком, а абзац не обязательно содержит ограниченную микротему, которая часто распространяется на соседние абзацы. В результате оказывается, что одно высказывание – одна микротема – это всегда одно СФЕ, но это единое СФЕ может охватывать один, два и более абзацев. Т. е. границы абзаца и СФЕ вовсе не обязательно должны совпадать [Реферовская 1983, 84]. Соглашаясь с таким мнением в отношении структуры

текста на русском языке, мы находим некоторую разницу в текстовом членении романа на иврите.

Как нами было показано выше на примере текста одного из писем, в ивритском и русском вариантах романа прослеживается существенная разница. Попробуем проанализировать ее, рассмотрим соответствующие примеры:

1. Сверхфразовое единство, содержащее отдельное высказывание, совпадает с границами абзаца:

אלפס שלי, אם אתה סבוכר שהגיע זמני ללכת לעזאזל, אבא
שלח לי מברק בן שלוש מלים. מנפרד לך לאזאזל. אבל אם,
לעומת זאת, החלמת לבדוק קצת מפנים את האגף הפסיכיאטרי
– אז תואיל בטוּכך ללכת לשם לבד ובלעדי.
אני לא מקבל מזה שום קיק.

Мой дорогой Алекс! Если ты находишь, что настало время отправиться мне ко всем чертям, будь добр, пришли мне телеграмму в три слова: «Манфред, пошел к черту». Но, с другой стороны, если ты решил проверить, что там внутри – в психиатрическом отделении, будь добр, отправляйся туда сам, без меня. Я не лечусь от этого касторкой.

Дальше начинается новый абзац с описанием коммерческих дел Манфреда и Алекса. СФЕ также совпадает с абзацем. Такое же соответствие характерно и для третьего абзаца. Однако уже в четвертом абзаце мы наблюдаем несовпадение границ СФЕ и абзаца в оригинале и переводе. В то время как автор романа А. Оз описывает рассуждения Манфреда относительно продажи собственности профессора Гидона одним абзацем, переводчик, В. Радужский, разбивает тот же абзац на три. Насколько адекватен выбор именно такого эквивалента в переводе? Прежде всего, необходимо обратить внимание на то, что грамматико-синтаксическая структура предложения на иврите более лаконичная, и анализируемый абзац занимает двадцать строк, что может быть вполне приемлемым для одной ритмико-синтаксической группы. В то же время в русском варианте такая смысловая группа состоит уже из тридцати восьми строк, что, естественно, не может быть включено в одну ритмическую группу. Поэтому в русском варианте то же СФЕ охватывает несколько абзацев.

Связь между компонентами СФЕ, распространяющегося на несколько абзацев, может осуществляться любым – лексическим

или грамматическим – способом; в рассматриваемом примере этим средством служит повторение личного местоимения *ты* и указательного местоимения *тебе*:

Первый абзац: ...*который **ты** собираешься отломить...*

...*что завтра **тебе** не стукнет в голову...*

Второй абзац: ...*почему ...**ты** должен отдавать ему деньги?*

Третий абзац: ...*если **ты** спятил окончательно, то, быть может, **ты** сделаешь небольшое усилие и направишь свое сумасшествие в иное русло...*

*Я это **тебе** усторою без всяких комиссионных.*

Четвертый абзац: ... *я обязан сообщить **тебе**...*

Охват одним СФЕ нескольких абзацев, помимо смысловой целостности высказывания, представленного в виде микротемы, оформляется лексико-грамматическими средствами. Это могут быть лексические повторы, соответствующие перемещения членов предложения, использование личных и указательных местоимений, определенные синтаксические структуры и, наконец, сочетание любых из этих средств. Стилистически наиболее эффективным приёмом является, как нам кажется, использование присоединительных конструкций и цепных структур.

Присоединительные конструкции представляют собой форму компонента сложной единицы речи – сферхфразового единства. Такие единства прежде всего характерны для живой разговорной речи. Но в том случае, когда художественное произведение стилистически отражает такую речь, присоединительные конструкции становятся принадлежностью литературной речи. Присоединительные конструкции дают возможность расширить рамки уже законченного предложения. Предложение обрастает элементами, не вошедшими в его первоначальную структуру, а присоединившимися к нему по мере поступательного движения мысли. Линейный характер речи определяет единственную возможность расположения таких добавлений и пояснений, т. е. расположение их после точки.

Примеры сверхфразовых единств, в которых компоненты представляют собой присоединительную конструкцию:

מה דחף אותי לענות לו שאני מיותרת. שלא אכפת לי למות. שכך יוטב לכולם.
"אאללה. תהפכי כבר דף. מספיק עם הזיכרונות האלה."

Что толкнуло меня ответить ему: «Я лишняя. И смерть не страшит меня. Без меня всем сразу станет лучше»?

Ялла! – воскликнул он. Переверни-ка страницу. Хватит всей этой чепухи.

В данном примере интересен не только компонент присоединительной конструкции как грамматическая структура, но и его лексическая наполняемость. Автор романа выбрал лексическую единицу из молодежного социолекта. Переводчик сохранил это слово как лексическую лакуну. На наш взгляд отсутствие эквивалента в данном случае не оправдано.

Следующие примеры интересны как раз выбором переводческих эквивалентов:

אבל בטח שאהבתי. -

"... עכשיו אכפת רק על עצמי ועל המדינה."

"על המדינה?"

"- **בטח.** מה, אין לך עינים?"

Ну конечно же, любил.

– Теперь все мои заботы – о себе и о стране.

– О стране?

– А как же. Ты что, слепая? Не видишь, что делается?

В следующем отрывке компоненты СФЕ – присоединительные конструкции, представляющие собой отдельные абзацы, – связаны, помимо того, повторяющейся лексикой:

אני כמובן לא **ענה דעתי** לחקור מה הכניסה במכתבים. שלה אליך,

אבל היא מרצונה סיפרה לי שאתה לא ענית לה. **לפי**

דעתי בתיקתך אתה מוסיף חטא על פשע.

Мне, разумеется, и в голову не придет расследовать, что она пишет в своих письмах к Вам, но она сама захотела рассказать мне, что Вы ей ответили.

ובכן תרשום לפניך שבכלל לא עלה על דעתי להגיד לך תודה.

Итак, заметьте себе, что у меня и в мыслях не было говорить Вам “спасибо”!

Очевидно, отождествление абзаца и СФЕ невозможно. Особенно ярко это можно проследить, сравнивая языковые коды иврита и русского языка. Бесспорно, и абзац, и СФЕ – средства членения текста, который, продвигая повествование в определенном направлении – от завязки сюжета к его развязке, состоит из множества более или менее крупных составляющих его единиц, отношение которых к центральной линии повествования различно, как различен характер вхождения их в русло текста. Но каждая из

этих единиц обладает своим относительно самостоятельным и законченным содержанием, имеет свою микротему и формальные черты построения. Совокупность тематических цепочек текста образует так называемую *лексическую тематическую сетку*.

С точки зрения формы абзац имеет одно несомненное формальное преимущество перед СФЕ – он всегда четко отграничен красной строкой. Графическое выделение абзацев более удобно для реципиента. Несомненно и то, что абзац в ряде случаев может содержать целостную микротему, т. е. формально совпадать с СФЕ. Разница между этими двумя средствами членения текста состоит в том, что абзац в большей мере относится к композиционно-стилистическим приемам членения текста, которые, разумеется, никак не могут спорить с его содержательным членением, но которые, в известной мере, связаны с личным вкусом и индивидуальной манерой автора. Т. е. членение текста на абзацы имеет, в некоторой степени, субъективный характер. Подобный субъективизм хорошо просматривается при сравнительном анализе текстов, представленных различными языковыми кодами. Зачастую такой субъективный характер деления текста на абзацы не совпадает с тематическим развертыванием.

В заключение небезынтересно привести слова Н. А. Турмачевой, которая занималась изучением природы сверхфразового единства и абзаца и, сопоставляя эти два приема членения текста, еще в 1970 г. писала: «...Сложное синтаксическое целое (по нашей терминологии – СФЕ. – С. К.), являясь смысловым и грамматическим единством, есть категория семантико-синтаксическая... Абзац, выделяемый в соответствии с композиционными и экспрессивно-стилистическими задачами, является категорией стилистической, точнее, стилистико-семантической» [Турмачева 1970, 42]. К такому мнению нам бы хотелось добавить, что не только средства членения текста являются стилистической категорией, но и любой элемент языка – лексический или грамматический – может в определенных условиях использоваться в речи с целью достижения задуманного стилистического эффекта.

ЛИТЕРАТУРА

- Бархударов Л. С. **Язык и перевод**. Москва, 1975.
- Гальперин И. Р. **Текст как объект лингвистического исследования**. Москва, 1981.

Колианский В. Г. **Контекстная семантика.** Москва, 1980.

Реферовская Е. А. **Лингвистические исследования структуры текста.** Ленинград, 1983.

Оз Амос. **Черный ящик.** Иерусалим, 1996.

Турмачева Н. А. К вопросу о природе сложного синтаксического целого и абзаца // **Синтагматика, прагматика и их взаимоотношение.** Рига, 1970.

Irena Bellert. O pewnym warunku spójności tekstu // **O spójności tekstu.** Wrocław, 1971.

Maria R. Mayenowa. Teoria tekstu a tradycyjne zagadnienia poetyki // **Tekst i język. Problemy semantyczne.** Wrocław, 1974.

.1987. עמוד עז קופסה שחורה. תל אביב.

ПЕРСЬКИЙ ІМЕННИКОВИЙ СЛОВОТВІР У СВІТЛІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ГРАМАТИКИ

Лучко І. М.

У дослідженнях складних слів сучасне мовознавство має незаперечні здобутки. Це зумовлено використанням різних підходів, методів та прийомів для їх вивчення у традиційному словотворі. Незважаючи на це, складні одиниці і далі привертають увагу дослідників [Азарова 2001, 5].

Складні слова відомі майже усім мовам, в усі часи їхнього розвитку. Це пояснюється тим, що в основі складання лежить тенденція, що властива усім мовам: малою кількістю слів передати якомога більше інформації [Чхеидзе 1969, 66].

Метою пропонованої статті є чітке розмежування між слово- та основоскладанням іменників перської мови (яке ми будемо проводити на основі класифікації, що розглядається у статті), а також встановлення словотвірних моделей, що характерні для слово- та основоскладання іменників перської мови. Передбачена мета зумовлює наступні завдання:

1) методом декомпозиції встановити, які похідні іменники утворені за допомогою словоскладання, а які за допомогою основоскладання;

2) встановити словотвірні моделі, що характерні для іменників перської мови, утворених за допомогою зазначених способів словотворення.

Матеріал дослідження організований у такий спосіб: із «Персько-російського словника» за редакцією Рубінчика Ю. А. [Рубинчик 1970] вибірково виписані похідні іменники, що утворені за допомогою слово- та основоскладання у кількості 958.

Перед тим як перейти до вивчення фактичного матеріалу, передусім необхідно з'ясувати теоретичний бік питання та вмотивованість термінів «осново-» та «словоскладання». Зважаючи на той факт, що ця проблема ще не знайшла широкого теоретичного відображення в іраністиці, для повнішого її висвітлення ми також звернулися до відповідних праць в українському та російському мовознавстві.

У сучасній лінгвістиці сформувалися різні підходи до

тлумачення цього способу словотвору. У пропонованій статті ми коротко розглянемо деякі з них.

Горпинич В. О. трактує складання як спосіб творення слів шляхом об'єднання в одне ціле кількох слів або основ.

До різновидів складання автор відносить словоскладання та основоскладання. Відповідно, слова, що утворилися за допомогою цих способів словотворення, автор називає складеними та складними. Складені слова – це поєднання кількох слів у єдину лексичну одиницю: *хата-читальня*, *діди-прадіди*, *тихо-тихо*. Автор називає наступні групи слів, що утворилися за допомогою словоскладання: 1) редуплікації (*тихо-тихо*, *думав-думав*); 2) синонімічної єдності (*стежки-доріжки*, *пане-брате*); 3) семантичної єдності (*хліб-сіль*, *діди-прадіди*); 4) прикладкові сполучення (*місто-герой*, *дівчина-смулянка*); 5) словесно-цифрові сполучення (*Рубін-106*, *Київ-10*).

До складних слів автор відносить похідні, що утворилися поєднанням кількох основ у цілісну лексичну одиницю (*сільськогосподарський*, *лісосмуга*, *лісостеп*). Основною ознакою складного слова автор називає спосіб творення, а не наявність кількох коренів. Автор також зазначає, що важливою рисою складного слова є те, що воно утворилося на базі синтаксичного словосполучення [Горпинич 1999, 128–130].

На нашу думку, подану класифікацію слід дещо конкретизувати. Уже зазначалося, що важливою ознакою складного слова дослідник називає те, що словотвірною базою для слів подібного типу виступає словосполучення. Проте автор не зазначає, що словотвірною базою для складених слів виступає також словосполучення, тільки не підрядного типу, як у випадку складних, а сурядного. Зважаючи на це, віднесення четвертого і п'ятого пунктів у наведеній класифікації до словоскладання є не виправданим, оскільки друге слово виступає означенням першого, а отже слова подібного типу можна легко трансформувати у підрядні словосполучення: *дівчина-смулянка* → *смулява дівчина*. Ми вважаємо, що слова подібного типу слід відносити до основоскладання.

Слід звернути увагу і на те, що зустрічаються випадки, коли словотвірним формантом складного слова виступає не поєднання основ, а поєднання слів. Наприклад, композит *лісосмуга* утворений на базі підрядного словосполучення (це можна легко встановити

методом декомпозиції: *лісова смуга*), отже його слід віднести до слів, що утворені способом основоскладання, хоча в даному слові відбулося не сполучення основ, а сполучення слів. Тому, на нашу думку, слід вказати, що словотвірним формантом при основоскладанні може виступати не тільки сполучення основ, а й сполучення слів.

Таким чином, термін «основоскладання» не досить умотивований, оскільки не відображає усю повноту змісту явища, що ним позначається.

У пропонованій статті ми будемо дотримуватися такої термінології: словоскладання ми будемо називати юкстапозицією (такий термін вживає Клименко Н. Ф. [Клименко 1975, 3]), основоскладання – композицією [Клименко 1975, 3; Горпинич 1999, 128], а слова, що утворені за допомогою зазначених способів, – юкстапозитами та композитами відповідно.

Другою ознакою композиції Горпинич В. О. називає сполучення компонентів за допомогою сполучних голосних (інтерфіксів), проте сполучення компонентів за допомогою інтерфіксів також властиве юкстапозитам (*зубробізон*).

Узявши до уваги всі зазначені ознаки, ми пропонуємо наступну класифікацію юкстапозитів та композитів, відповідно модифікувавши її для перської мови, – модифікації стосуватимуться лише першої ознаки юкстапозиції та третьої ознаки композиції.

Похідне слово слід відносити до юкстапозиції, якщо: 1) словотвірним формантом виступає поєднання кількох лексичних одиниць (для перської мови характерне і поєднання основ); 2) твірною базою виступає сурядне словосполучення; 3) компоненти поєднуються між собою без інтерфіксів, а також за допомогою сполучних звуків.

Похідне слово слід віднести до композиції, якщо: 1) словотвірним формантом виступає поєднання кількох лексичних основ, рідше – слів; 2) твірною базою виступає підрядне словосполучення; 3) компоненти поєднуються між собою за допомогою інтерфіксів, рідше – без них (поєднання без інтерфіксів характерні для перської мови).

Коротко розглянемо інші підходи до тлумачення словотвірного способу складання.

Земська О. А. у своїй праці «Современный русский язык» не проводить розрізнення між юкстапозицією та композицією, а

об'єднує їх терміном «чисте складання». Під цим терміном автор розуміє те, що похідне слово є сполученням однієї чи декількох основ із самостійним словом. Останній компонент є основним у сполученні, оскільки власне він є носієм морфологічних показників. Початковий член (або члени) може перебувати з основним як у рівноправних, так і у нерівноправних відносинах.

Автор зазначає, що компоненти, які входять у складне слово, можуть з'єднуватися за допомогою з'єднувального голосного (інтерфікса) або без нього. Значення похідного слова складається зі значень твірних основ, проте дериваційне значення не зводиться до об'єднання лексичних значень основ, з яких складається похідне слово. Зазвичай похідне слово не є простою сумою значень твірних основ, а містить щось нове, узагальнює значення твірних основ [Земская 1973, 177–179].

Азарова Л. Є. у праці «Структурна та фонетична будова складних одиниць у концепції золотої пропорції» твердить, що не слід протиставляти основоскладання словоскладанню, мотивуючи це тим, що в обох випадках ми маємо справу зі словами, які в структурі складного слова перетворюються на морфеми [Азарова 2001, 19]. На нашу думку, це твердження не є досить умотивованим, адже автор не звертає уваги на той важливий факт, що складні слова (композиції), на відміну від складених (юкстапозитів), утворилися у результаті сполучення значеннєвих компонентів підрядного словосполучення.

Родзевич Н. С. у статті «Про будову складних слів у сучасній українській мові» пропонує наступні принципи побудови складних слів:

- 1) морфологічний – з'єднання слів (основ або коренів) у складне слово за допомогою сполучного голосного;
- 2) синтактико-морфологічний – сполучення слів у складне слово, в основу будови якого покладений морфологічний принцип, а в основу змісту – синтаксичне словосполучення;
- 3) синтаксичний – сполучення компонентів складного слова у формі дієслова з додатком (імперативний зворот);
- 4) нейтральний – сполучення слів у складне слово шляхом їх співположення з відсутністю будь-якого граматичного оформлення.

До словоскладання за чисто морфологічним принципом, на думку автора, належать такі слова, компоненти яких являють собою самостійні основи або корені (чисті або оформлені

суфіксами), з'єднані за допомогою голосного *о* або *е* (*хмаросяг*, *самохідка*, *бронебійка*). Проте на нашу думку твердження, що вище наведені слова є самостійними основами, не є виправданим, оскільки слова *хмаросяг*, *бронебійка* вмотивовані наступними підрядними словосполученнями: *сягати хмар*, *б'є броню*, – тобто ці підрядні словосполучення виступають твірною базою для зазначених слів.

До словоскладання за синтактико-морфологічним принципом, на думку автора, належать такі слова, які формально засновані на морфологічному принципі – їхні компоненти з'єднані за допомогою голосного, а в семантичному плані являють собою синтаксичне словосполучення (*трудодень* → *трудоий день*).

До словоскладання за синтаксичним принципом автор відносить такі складні слова, які зберегли живий синтаксичний зв'язок між компонентами, тобто ті слова, компоненти яких перебувають у певних граматичних зв'язках (*горицвіт*, *трясихвіст*, *видноколо*).

До так званого нейтрального типу словоскладання автор відносить складні слова, компоненти яких формально самостійні, бо знаходяться у співположенні (юстапозиції) і ззовні ніяких граматичних зв'язків не мають (*мати-земля*, *завод-велетень*, *стежки-доріжки*, *хліб-сіль*) [Родзевич 1952 11–18].

На нашу думку, цю класифікацію слід дещо спростити, а саме: перші три способи можна об'єднати в один, ґрунтуючись на тому, що в усіх словах, котрі утворилися за допомогою зазначених способів, твірною базою виступає підрядне словосполучення, і, відповідно, похідні слова утворилися шляхом композиції. Твірною базою четвертого способу виступає сурядне словосполучення, тому такі похідні слова утворилися шляхом юстапозиції.

Матвіяс І. Г. у своїй праці «Курс сучасної української літературної мови» композити і юстапозити об'єднує терміном «словоскладання».

За словами автора, спосіб словоскладання полягає в тому, що нове слово твориться через сполучення основ (або основ-коренів) у єдине ціле. Слова, що утворилися таким способом словотворення, автор називає складними. Він виділяє три типи складних слів:

- 1) слова, що утворилися внаслідок об'єднання компонентів за допомогою сполучних звуків (*землетрус*);
- 2) слова, що утворилися шляхом зрощення окремих

частин словосполучення в одне ціле (*позаторік, трикутник, чотирикутник*);

3) через зближення елементів словосполучення (*хліб-сіль, часто-густо, мрія-казка*).

Семантика складного слова утворюється із значень компонентів, але не становить механічної суми значень двох чи більше основ, а є якісно новою [Матвіяс 1962, 11].

У «Курсі сучасної української літературної мови» Жовтобрюха М. А. та Кулика Б. М. розглядаються два способи сполучення основ: сурядний (*кафе-закусочна*) та підрядний (*миловар, життєпис*). Ці способи сполучення основ оформлюються за допомогою сполучних звуків *о, е* (*міномет, краєвид*) або без них (*кіловат-година*) [Жовтобрюх, Кулик 1972, 248]. Лексичне значення нових слів, утворених шляхом складання, не являє собою механічного з'єднання значень тих слів чи основ, з яких вони утворені. Похідне слово виражає нове поняття, яке відрізняється від кожного з понять, виражених окремими словами [Жовтобрюх, Кулик 1972, 196].

Шевчук О. С. у статті «Аналіз творення слів під час вивчення частин мови» вживає термін «складання», який, у свою чергу, розпадається на «слово-» та «основоскладання». За допомогою словоскладання утворилися складені слова, що поділяються не на морфеми, а на самостійні одиниці, які мають структурно граматичне оформлення. За допомогою основоскладання утворилися складні слова. Автор зазначає, що між елементами твірної бази можливі два типи відношень: сурядний і підрядний. Переважна більшість складних слів утворилася за допомогою сполучних голосних (інтерфіксів) [Шевчук 1982, 30].

Клименко Н. Ф. у монографії «Морфологічна будова композитивів» розглядає словоскладання чи юстапозицію та основоскладання чи композицію як морфологічний спосіб словотворення. Автор зазначає, що спершу виникло словоскладання як перший ступінь творення складних слів, а другим – основоскладання. Від складених слів (юстапозитів) утворилися складні – композити (*медик-хірург → медико-хірургічний*).

Класифікація морфологічного словотвору ґрунтується на протиставленні простих слів, що мають у своєму складі один корінь, та слів складених, що мають два або більше коренів. Серед останніх виділяються слова, утворені внаслідок складання

кількох оформлених слів чи форм слів (*інженер-механік, ніпрощо, поцейбічний*). Від них відокремлюються слова, що утворені внаслідок основоскладання (*винороб, скособочитися*). Ці слова мають особливу композиційну форму: в них поєднуються не форми слів, а основи; вони здебільшого мають композиційні елементи *о, е*; їм притаманний еліптичний характер з'єднання компонентів; до них часто входять складові частини, що не зустрічаються при сполучуваності самостійних елементів (*криголам, хлібороб*). До юктапозитів Клименко Н. Ф. відносить і зрощення (*ніпрощо, поцейбічний*).

Клименко Н. Ф. вважає, що одним із основних методів при вивченні складних слів є метод декомпозиції. Він полягає у відшуванні словосполучень, синтаксично та семантично співвідносних із юктапозитами та композитами. Метод базується на гіпотезі про те, що складні слова функціонують у тісному зв'язку із системою словосполучень, а їхня структура зумовлена, в цілому, граматичною будовою мови. Наслідком застосування цього методу є класифікація складних слів за типом опосередкованих синтаксичних відношень між компонентами слова [Клименко 1975, 6–7].

Чхеїдзе Т. Д. у праці «Именное словообразование персидского языка» не розрізняє композиції та юктапозиції – похідні, що утворилися внаслідок застосування зазначених способів, автор об'єднує терміном «композиції». Натомість, автор виділяє чотири групи композитів: 1) копулятивні композити; 2) детермінативні композити; 3) посесивні композити; 4) композити-повтори. До копулятивних композитів автор відносить складні слова, компоненти яких є рівноправними (*shoste-va-rafte – чистий*). Члени копулятивного композита можуть поєднуватися між собою як за допомогою інтерфікса, так і без нього. До детермінативних композитів автор відносить ті похідні, компоненти яких є нерівноправними, в яких один компонент визначає інший (*madarbuzurg – бабуся*). Компоненти детермінативних композитів поєднуються між собою аглютинативно. До композитів-повторів автор відносить похідні, що утворилися шляхом простого повторювання елемента (*dih-a-dih – арена*). Елементи, що повторюються, поєднуються між собою за допомогою голосних або прийменників. Ознакою посесивного композита є ідея володіння певним предметом,

якістю чи ознакою (sangpusht – *кам'яна спина* → *черепаха*) [Чхеидзе 1969, 66–98].

Як бачимо, головним принципом, на якому ґрунтується класифікація, виступає синтаксичне відношення між компонентами. На нашу думку, посесивні композити слід віднести до детермінативних, тому що друге слово в них означає перше, отже компоненти композита є нерівноправними. Також недоцільним є виділення в окрему групу композитів-повторів – компоненти композитів такого типу перебувають між собою у рівноправних відносинах, тому їх слід віднести до копулятивних композитів.

Пейсиков Л. С. також класифікує складні слова за принципом, в основу якого покладено синтаксичне відношення між компонентами. Проте дослідник виділяє три класи складних слів: 1) детермінативні складні слова – детермінативи; 2) копулятивні складні слова – копулятиви; 3) синтактикоподібні складні слова – зрощення. За словами автора, детермінативи за характером відношення між своїми компонентами нагадують так звані підпорядковані словосполучення. Інакше кажучи, в детермінативах один компонент є детермінатором (уточненням) іншого компонента. Копулятиви за характером відношень компонентів нагадують сполучникові поєднання, редуплікації, синонімічні (антонімічні) словесні ряди. У копулятивах відсутній детермінатор, оскільки їхні компоненти є семантично рівноправними. За характером відношення між компонентами зрощення ззовні є ідентичними предикативним групам слів, проте, будучи застиглими синтактикоподібними з'єднаннями, вони перебувають у вакуальних відносинах [Пейсиков 1973, 153–154]. Те, що автор класифікує як зрощення, нам не видається зрощенням, оскільки при зрощеннях семантика похідного слова залишається незмінною. Так, автор наводить приклад: *faramushamnakun* – *незабудка*. Цей композит утворився зі словосполучення *faramusham nakun* – *не забувай мене*, тому доцільніше було б віднести це слово до детермінативних композитів.

Бертельс Є. Е. у праці «Грамматика персидского языка» також наводить трьохчленну класифікацію складних слів:

1) копулятивні композити (слова чи основи у складі композита – рівноправні);

2) детермінативні композити (перший компонент композита або залежить від другого, або визначає його);

3) складні прикметники (другий компонент композита – завжди іменник, а композит має значення прикметника) [Бертельс 1926, 83–89].

Проте у цій системі класифікації відсутній єдиний класифікаційний принцип. Перші дві групи виокремлюються на основі синтаксичних відношень між компонентами, третя група – на основі семантико-морфологічних властивостей складного слова.

Зважаючи на поставлену мету та завдання, які вона зумовлює, наступним кроком нашого дослідження було встановлення, до юкстапозитів чи до композитів належать виписані похідні іменники. Метод декомпозиції дозволяє трансформувати похідні слова у сурядні та підрядні словосполучення. У статті ми наведемо лише декілька прикладів декомпозиції, що дозволить зрозуміти суть цього методу та його застосування. Наприклад, похідний іменник پدر زن – *тесть*, легко трансформується у підрядне словосполучення پدر زن – *батько дружини*. Ґрунтуючись на тому, що словотвірною базою для цього іменника виступає підрядне словосполучення, що словотвірним формантом є поєднання лексичних одиниць, а компоненти поєднуються між собою без інтерфіксів, ми відносимо цей іменник до композитів. Розглянемо інший приклад: ناخن گیر – *кусачки (для нігтів)*. Методом декомпозиції трансформуємо цей іменник у підрядне словосполучення ناخن گرفتن – *стригти нігті*. Отже, словотвірною базою цього іменника є підрядне словосполучення, словотвірним формантом виступає поєднання основи теперішнього часу дієслова گیر گرفتن та іменника ناخن, а компоненти поєднуються без сполучного голосного. Усі ці ознаки дозволяють нам віднести цей іменник до композитів. Розглянемо ще декілька прикладів:

آب و هوا – *клімат*. Словотвірною базою цього іменника є сурядне словосполучення آب و هوا – *вода і повітря*, його словотвірним формантом виступає поєднання двох лексичних одиниць, компоненти поєднуються між собою за допомогою сполучного голосного. Таким чином, ці ознаки дозволяють віднести даний іменник до юкстапозитів.

ساخت و ساز – *будівництво*. Словотвірною базою цього іменника є дієслово, словотвірним формантом є сурядне

поєднання основ минулого і теперішнього часу дієслова ساختن – *будувати*, а компоненти поєднуються за допомогою інтерфікса. Отже, цей іменник ми відносимо до юкстапозитів.

В результаті аналізу похідних іменників було встановлено, що 320 із них належать до юкстапозитів, а 638 до композитів, що свідчить про те, що у перській мові композити-іменники домінують.

У результаті аналізу похідних іменників та віднесення їх до юкстапозитів або композитів було встановлено, що вони створюються за наступними словотвірними моделями:

Словотвірні моделі композитів:

«іменник + іменник»: تخم مرغ – *яйце*, پدر زن – *тесть*, ايليمو – *лимонний сік*;

«іменник + прикметник»: سير داغ – *приправа (смажений часник із м'ятою)*, نخود فرنگی – *горошок*, ليمو شیرين – *фрукт (солодкий лимон)*;

«прикметник + іменник»: سرخ رگ – *артерія (анатом.)*, گرداب – *вир*, گرد باد – *вихор*;

«іменник + ОТЧ (основа теперішнього часу) дієслова»: گلگیر – *крило (автомобіля)*, ناخن گیر – *кусачки*, مداد تراش – *стругачка для олівців*;

«займенник + ОТЧ дієслова»: خود نویس – *авторучка*;

«прикметник + ОТЧ дієслова»: گرم کن – *резинка*, پاک کن – *обігрівач*, دور بین – *бінокль*;

«прислівник + ОТЧ дієслова»: زود پز – *скороварка*, بلند گو – *гучномовець*;

«іменник + ОМЧ (основа минулого часу) дієслова»: سر نوشت – *доля*, سر گذشت – *подія*, قرار داد – *договір*;

«займенник + ОМЧ дієслова»: همزاد – *близнюк, ровесник*;

«прикметник + ОМЧ дієслова»: بزرگداشت – *шана*, بهبود – *благополуччя*, بهداشت – *гігієна*;

«прислівник + ОМЧ дієслова»: خوش آمد – *привітання*, دیر کرد – *затримка, запізнення*;

«іменник + дієприкметник»: شاهزاده – *племінник*, شاهزاده – *царевич*, برادر زاده – *племінник*;

«іменник + наказовий спосіб дієслова»: باد بزن – *віяло*;

«прикметник + наказовий спосіб дієслова»: شاد باش – *привітання*;

«іменник + Ā + іменник»: بنا گوش – *мочка вуха*;

«іменник + ال + іменник»: *гонорар*, مال الاجاره – *торгівля*, مال التجاره – *товари*;

«іменник + ال + прикметник»: *святе місце*, بيت المقدس – *святиня*.

Словотвірні моделі юкстапозитів:

«іменник + و + іменник»: *територія*, اب و هوا – *мерз* و *бум*; *клімат*, سر و صدا – *галас*;

«прислівник + و + прислівник»: *дискусія*, چون و چرا;

«ОТЧ дієслова + و + ОТЧ дієслова»: *падіння та підйом*, افت و خیز – *хвилювання*, جنب و جوش – *боротьба*, جنگ و گریز;

«ОТЧ дієслова + و + ОМЧ того ж дієслова»: *змова*, بند و بست;

«ОМЧ дієслова + و + ОТЧ того ж дієслова»: *таخت* و *таз* – *нашестя*, ساخت و ساز – *будівництво*, دوخت و دوز – *шиття*;

«ОМЧ дієслова + و + ОТЧ дієслова»: *торгівля*, خرید و فروش – *розкопки*, کند و کاو – *тривога*;

«ОМЧ дієслова + و + ОМЧ дієслова»: *зіткнення*, زد و خورد – *ходіння*, آمد و شد – *бесіда*, گفت و شنود;

«наказовий спосіб дієслова + و + наказовий спосіб дієслова»: *облава*, بزن و بگیر – *стоптворіння*, بیا و برو – *веселоці*, بکوب و کشت;

«ОМЧ дієслова + و + іменник»: *їжа*, خورد و خوراک – *кштар*, کشتار – *вбивство*;

«іменник + و + ОТЧ дієслова»: *смерть*, مرگ و میر;

«прикметник + و + ОМЧ дієслова»: *нестача*, کم و کاست;

«іменник + و + той же іменник»: *сутичка*, کش و واکش;

«іменник + و + نا + той же іменник»: *вдача та невдача*, امد و نیامد – *майно*, دار و ندار;

«іменник + و + той же іменник»: *сутичка*, کش مکش;

«іменник + و + بی + той же іменник»: *галас*, داد و بیداد;

«іменник + و + پا + той же іменник»: *біганина*, تک و پا تک;

«іменник + و + هم + той же іменник»: *суперник*, چشم و هم چشم – *конкурент*;

«ОТЧ дієслова + ОТЧ того ж дієслова»: *шум*, غلغل – *галас*;

«ОМЧ дієслова + + ОТЧ дієслова»: *відродження*, رستاخیز – *негаразди*;

«ОТЧ дієслова + + ОТЧ дієслова»: *сутичка*, کشا کش – *гіра гір*;

«наказовий спосіб дієслова + наказовий спосіб того ж дієслова»: *бійка*, بزن بزن – *репресії*, بخور بخور – *грабунк*;

«іменник + той же іменник, перша буква якого може бути замінена на چ, پ, م»: بقال چقال; چ: پول مول, بچه مچه, خبرمير م: «چ, م, پ».

«іменник + و + той же іменник, перша буква якого може бути замінена на ب, و, پ»: ب: جبرو وير و; و: مرغ وپرغ: پ: ب, و, پ».

У результаті дослідження було виявлено 17 моделей композитів і 26 моделей юкстапозитів. Привертає увагу той факт, що підсистема іменникових композитів у перському словотворі є численнішою за підсистему юкстапозитів. Це пояснюється тим, що за певними моделями твориться лише невелика кількість юкстапозитів.

З точки зору якісного складу перських іменникових композитів та юкстапозитів їхніми компонентами виступають прості лексеми (іменники, прикметники, займенники, прислівники, ОТЧ дієслів, ОМЧ дієслів, наказовий спосіб). Для словотвірних моделей композитів та юкстапозитів властиве таке морфологічне явище, як інтерфіксація, хоча поширена й відсутність інтерфікса.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азарова Л. Є. Структурна та фонетична будова складних одиниць у концепції золотої пропорції. – Вінниця, 2001.
2. Бертельс Е. Э. Грамматика персидского языка. – Ленинград, 1926.
3. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. – К., 1999.
4. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. – К., 1972.
5. Земская Е. А. Современный русский язык. – М., 1973.
6. Клименко Н. Ф. Морфологічна будова композитів // Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975.
7. Матвіяс Г. І. Курс сучасної української літературної мови. Морфологія. – К., 1962.
8. Пейсиков Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка. – М., 1973.
9. Родзевич Н. С. Про будову складних слів у сучасній українській мові // Українська мова в школі. – № 6. – К., 1952.
10. Рубинчик Ю. А. Персидско-русский словарь. – М., 1970.

11. Чхеидзе Т. Д. Именное словообразование в персидском языке. – Тбилиси, 1969.

12. Шевчук О. С. Аналіз творення слів під час вивчення частин мови // Українська мова і література в школі. – № 9. – К., 1982.

ВІД УЛУСУ ЗОЛОТОЇ ОРДИ ДО КРИМСЬКОГО ХАНСТВА: ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ

Мавріна О. С.

Кримське ханство як державне утворення виникло у середині XV століття в результаті розпаду Золотоординської імперії і майже до кінця XVIII століття залишалося важливою політичною силою на тлі Східної Європи. Метою даної статті є спроба прослідкувати шлях, який пройшло ханство, – від невеликого улусу в складі Золотої Орди до самостійної держави, що стала її правонаступницею.

У результаті монгольських завоювань на початку XIII століття на всій території Дешт-і-Кипчак і ряді суміжних територій утворилася держава, іменована Улусом Джучі (Золота Орда). На півдні Золота Орда володіла з одного боку Кримом із його приморськими містами, а з іншого боку – Кавказом. Центром Улусу Джучі було Поволжя [Греков, Якубовский 1950, 59]. Приєднанням цих територій Золота Орда не припинила свої завоювання, і в 1243 році монгольська армія заволоділа Кілікійською вірменською державою, Малою Азією, Дамаском, Багдадом, а Аббасидський халіфат припинив своє існування [Тихвинский 1977, 7]. Улус Джучі поділявся на дві частини – праве і ліве крило [Негри 1844, 380]. У праве крило входили території Східної Європи до Дунаю, у тому числі Крим, а низини Сирдар'ї складали ліве [Степи... 1981, 231].

Основою адміністративно-територіального розподілу золотоординської держави була улусна система. Кримський півострів із перших років існування золотоординської держави увійшов до її складу й став її улусом [Егоров 1985, 46]. Існують свідчення, що хан Токта за особливі заслуги подарував Крим Ногаю [Егоров 1985, 165]. Кримський півострів був п'ятим улусом; ім'я його власника в цей період невідомо, однак джерела повідомляють, що при хані Берке він жив у містечку Крим [Тизенгаузен 1884, 63]. Право на володіння улусом за народженням могли мати хан – глава основної чингізидської гілки, або оглан – царевич – чингізид. Інші представники аристократії могли отримати улус на умовах служби ханові.

Поділ на праве і ліве крило виявився дуже стійким і пройшов через усю історію Золотої Орди XIII – XIV століть. Ставка власника улусу позначалася терміном “орда” – з однієї сторони це ко-

чова ставка, форма існування хана з дружиною і васального від нього населення, з іншого боку – це держава в цілому.

У XIV столітті територія Золотої Орди була поділена на чотири великі адміністративні одиниці – улуси, на чолі яких стояли намісники хана – улус-беки. Щодо назв інших улусів, звертає на себе увагу повідомлення аль-Омарі, який називає хана Золотої Орди “володарем Сараю, Хорезма, Криму й Дешт-і-Кипчака” [Егоров 1985, 167]. З великою ймовірністю можна твердити, спираючись на джерела, що саме ці території були найбільшими адміністративними одиницями Золотої Орди [Тизенгаузен 1884, 193].

Таким чином, Кримський півострів був улусом Золотої Орди й входив у її військово-адміністративну систему. Кримом керував улусний емір, який одержав цю територію від хана за службу у якості тимчасового володіння. Хан міг замінити улусного еміра, надавши йому інше володіння, але згодом, як відомо, улуси почали передаватися в спадщину і тільки чингізидам. Улус-беї, що осіли в Криму, утворили тут свої бейлики або вотчини, що отримали назви родів: Ширин, Барин, Кипчак, Мансур, Седжует, Яшлав [Лашков 1895, 67]. Якщо взяти до уваги доволі пізнє повідомлення Абульгазі про призначення намісником у Крим Уран-Тимура, сина Тука-Тимура й онука старшого сина Чингіз-хана Джучі, то інститут ханського намісництва в Криму міг існувати вже з середини XIII століття. Основними функціями намісників були збір данини для хана та надання певної кількості воїнів для його війська.

Слід відзначити, що наприкінці XIII століття у західній частині Золотої Орди темником Ногаєм був створений особливий центр влади на противагу ханській ставці, що включило сусідній Крим у сферу боротьби претендентів за ханський престол. Спочатку Ногай, а потім Тохта здійснювали набіги на Каффу, а кримський улус вони жалували емірам-союзникам. Таким чином, із 40-х по середину 60-х років XIII століття завершилося структурування Криму в воєнно-адміністративну й господарську систему Джучідів. Це був перший етап його джучідського освоєння. На думку М. Крамаровського саме тоді Крим із невиразного придатка Дешт-і-Кипчака поступово перетворився на один із значних центрів політичного й економічного впливу [Крамаровский 2003, 511]. Але на цьому етапі монгольської колонізації Джучідам, імовірно, належали тільки степи південно-східного Криму, а гірська частина зберегла деяку незалежність, сплачуючи дань в Орду.

Розвиток трансконтинентальної торгівлі сприяв швидкому росту міст у Північному Причорномор'ї – таких, як золотоординський Солхат – найважливіший центр караванної торгівлі в Криму, Каффа – головна генуезька факторія на Чорному морі, Тана – венеціанська факторія в Північному Причорномор'ї. Географічне розташування Криму визначило і його особливу роль в економічному й політичному житті Улусу Джучі. Сюди вели сухопутні караванні шляхи – найбільша торговельна артерія середньовіччя пролягала від Китаю до Криму – і звідси починався морський шлях у країни Західної Європи й Близького Сходу.

Для другого етапу розвитку золотоординського Криму з 60-х років XIII століття по початок XIV століття характерне посилення ролі Солхату не тільки як значного пункту золотоординської торгівлі, а й основного пункту “дипломатичного транзиту” [Крамаровский 2003, 514]. Важливим було затвердження в крайовому центрі ісламської общини – квартальна мечеть тут з'являється 1263 року. Ісламська община забезпечила виконання поліконфесійним Солхатом важливого завдання – налагодження посольських зв'язків із мамлюкським Єгиптом. Намісники джучідського Криму отримали право самостійного листування з правителями Єгипту [Закиров 1966, 123]. У Каїрі для Солхата навіть була затверджена спеціальна форма ділового листа [Закиров 1996, 115, 118].

Характерною рисою наступного періоду, від початку правління Узбека 1312 року до 1357 року – кінця правління Джанібєка, було розширення об'єму обласних повноважень. У цей час ханські намісники отримують широкі повноваження в різних напрямках внутрішньої (в межах області) й міжнародної політики, посилюється вплив місцевих еліт на прийняття рішень у ставці Узбека [Сафаргалиев 1996, 367]. Намісники Криму самі вирішують питання війни й миру на підвладних їм територіях, вступають у листування з венеціанськими дипломатичними місіями, ведуть самостійне листування з Каїром, вступають із дозволу хана в локальні війни із Судаком. Мамай затвердився в Криму тільки в 1371 році. Г. Федоров-Давидов вважав “мамаївський Крим” володінням типу суюргал [Федоров-Давыдов 1964, 136].

Якщо проаналізувати місце Кримського улусу в системі адміністративно-територіальної й політичної історії правого крила Золотої Орди, то можна дійти висновку, що однією з основних функцій центральної влади в Криму було створення нової тюрко-

латино-візантійської контактної зони під контролем Солхату-Криму з двома векторами зв'язку, один із яких був направлений на Каїр, а інший забезпечував потреби латинської та левантійської торгівлі до територій Центральної Азії та Китаю. Певні підтвердження цьому дають, наприклад, такі дослідники, як М. Крамаровський і К. Хеллер [Крамаровский 2003, 524; Хеллер 2002, 113–120].

З посиленням Золотої Орди й встановленням караванних шляхів торгівлі від Криму до Китаю відбувається відновлення старих і виникнення нових міст. Цей процес був особливо інтенсивним у Криму. Місто Солхат, яке виросло на місці татарського містечка Крим, стало одним із найбагатших торговельних центрів саме завдяки караванній торгівлі. На початок 40-х років XIV століття Золота Орда перетворилася на могутню державу. Однак, перші ознаки міжусобної боротьби, яка згодом стала однією з причин розпаду золотоординської держави, проявилися вже після смерті хана Узбека в 1342 році.

Слід відзначити, що після приходу до влади у 1379 році нового хана Тохтамиша двадцятирічна міжусобна боротьба аристократії в Золотій Орді на деякий час припинилася. Хану Тохтамишу вдалося об'єднати під своєю владою Синю Орду, Хорезм, Астраханський уділ, орду Мамаю. Але війни Тимура з Тохтамишем, особливо поразка останнього в 1396 році на р. Терек, привели до розпаду Золотої Орди. В результаті розорення міських центрів була повністю знищена караванна торгівля. Караванний шлях, що мав велике значення не тільки для Золотої Орди, але й для всієї середньовічної торгівлі, після зруйнування таких міст, як Тана, Сарай, Астрахань, Солхат, перестав існувати. Венеціанські та генуезькі купці, які тримали в своїх руках всю східну торгівлю, стали використовувати інші шляхи, що лежали далі на південь через Сирію та Іран. У зв'язку з цим золотоординські міста Сарай, Астрахань, Солхат, Маджар, Тана після 1396 року втратили своє значення.

Кочове населення було позбавлене основного джерела існування – худоби. Більша частина кочівників потрапила в полон і була переселена Тимуром у Середню Азію, частина перекочувала в сусідні держави. Населення відкочовувало на околиці під захист більш могутніх царевичів. На думку М. Сафаргалієва, під час міжусобних війн аристократії невеликі орди консолідувалися навколо більш сильних царевичів [Сафаргалиев 1996, 429].

Сарай поступово починає втрачати значення важливого

економічного й політичного центру. Столиця та її околиці були розорені більше ніж інші провінції держави. Після 1396 року монетний чекан Сарая зменшився порівняно з Астраханню, Кримом і Булгаром. І хоча Астрахань, Солхат, Азак були відбудовані одночасно з Сараєм, вони відігравали більшу роль, ніж столиця Золотої Орди. Від 1396 року боротьба між угрупованнями аристократії йде вже не за столицю, а за околиці – Крим, Астрахань, Булгар.

Політична ситуація на величезній території золотоординської держави була нестабільною. Після поразки Тохтамиша з'явилося декілька ханів, які розділили між собою Улус Джучі. На лівому березі Волги в районі Сарая правив ставленик Тимура Куюрчак-хан, у Нижньому Поволжі в районі Астрахані – Тимур-Кутлук, на Яїку – Едигей, в Криму – Таш-Тимур. Кожен хан у своєму улусі проводив політику незалежного правителя. Відомості, отримані з Єгипту, про появу Тохтамиша в Криму, де за допомогою одного із ширинських вельмож Руктимір-бея він прийшов до влади, відносяться до травня 1396 року [Лашков 1897, 124].

Таким чином, у 1396 році хан Тохтамиш був зведений на трон у Криму, але, як підкреслює М. Сафаргалієв, не як хан Золотої Орди, а тільки як хан Криму [Сафаргалієв 1996, 431]. На думку дослідника, перетворення Кримського улусу на самостійне ханство було закладене саме Тохтамишем у 1396 році, коли він правив на півострові як глава Кримського улусу, прагнучи організувати незалежну від Сарая державу (ханство), як це робили Куюрчак, Тимур-Кутлук і Едигей в інших районах держави [Сафаргалієв 1996, 431].

Фактично, боротьба Тохтамиша за свої права на Кримський улус заклала підвалини кримського сепаратизму. Саме в цей час на півострові формується самостійна орда, яка зіграла ключову роль у виокремленні Кримського улусу в самостійну державу за Хаджи-Гірея. Не випадково в російській редакції родословної татарських царів 1696 року, що видана В. Вельяміновим-Зерновим, Тохтамиш іменується першим царем у Криму: “Тохтамиш царь первый на Крыме, а убил его Идигей князь” [Вельямінов-Зернов 1864, 123]. Аналіз монетного складу Балаклавського кладу дирхамів, де Тохтамишу належало 79,5% усієї кількості монет, демонструє ріст місцевих особливостей монетного обігу Криму – суто кримський чекан кладу складає так само 79,5% [Гончаров, Алексеєнко 1998, 77]. Цей факт також свідчить на користь твердження, що після

1396 року Тохтамиш володів Кримом не як хан Золотої Орди, а як глава Кримського улусу [Сафаргалиев 1996, 431].

Таким чином, у 1396 році на території Золотої Орди виникли чотири незалежні одна від одної Орди, які боролися між собою, – орда Куюрчака поблизу Сарая, орда Тимур-Кутлука поблизу Астрахані, Мангитський юрт Едигея за Яйком і орда Тохтамиша в Криму. Восени 1396 або на початку 1397 року Тимур-Кутлук і Едигей розпочали війну з Тохтамишем у Криму. В Єгипті цю звістку отримали в 799 р. х. (з 5 жовтня 1396 року до 23 вересня 1397 року) [Тизенгаузен 1884, 531] – у ній йдеться про ворожнечу між Ідіку, який відібрав землі Дешт-і-Кипчака, і володарем Каффи. Боротьба за Крим, як завжди при зміні влади, розпочалася з облоги Каффи. Очевидно в результаті цих акцій Едигея Тохтамиш був вигнаний із Криму, а в 1397 році ханом у Криму став один із перших підставних ханів Едигея Тимур-Кутлук (Кутлук), про що говорить тарханний ярлик від 27 квітня 1397 року Мухаммеду сину Хаджи Байрама [Радлов 1888, 21].

Таким чином, проведений аналіз показує, що в історії Золотої Орди перша третина XV століття стала часом смут. На ханському троні безперервно змінювалися претенденти. Орда, фактично, перестала існувати як єдина держава, міжусобна боротьба загострилася настільки, що після нападу Едигея на Київ у 1416 році більш-менш значні виступи ординців проти своїх сусідів у Східній Європі невідомі. У 1411 році ханський трон зайняв старший син Тохтамиша Джелал-ад-дін, який і став тим останнім ханом, до якого їздили на уклін руські князі. Виплати “виходу” в Орду припинилися. Ставленики Вітовта надавали Джелал-ад-діну військову допомогу. У 1414 році, а потім у 1422 році ординські війська брали участь у походах Вітовта проти Тевтонського ордену. Аналіз політичної ситуації в Золотій Орді показує, що міжусобна боротьба та прагнення до відокремлення посилювали швидкий розпад держави на окремі незалежні утворення – орди, які в подальшому переросли у самостійні держави.

Підводячи попередній підсумок, слід зазначити, що передумови кримського сепаратизму були закладені в самій структурі Золотої Орди. Особливе значення Криму в адміністративно-територіальній і політичній системі Орди стимулювало тенденції до відокремлення. Це було пов’язано, по-перше, з місцезнаходженням Кримського улусу – він був на певному віддаленні від

золотоординського центру, що дозволяло зберігати деяку незалежність у політичних діях під час смут і міжусобиць.

По-друге, розвиток золотоординського Криму, ріст міст, розвиток торгівлі також посилили тенденції кримського сепаратизму, які стали гостро проявлятися в умовах економічної і політичної кризи в Орді на початку XV століття. Війни з Тимуром поставили Золоту Орду на межу розпаду і спричинили занепад Сараю як політичного й економічного центру, з одного боку нанесли важкий удар по караванній торгівлі всієї Золотої Орди, з другого – показали, що Крим, пов'язаний із середземноморською торгівлею, постраждав найменше і практично не потребував зв'язків із Сараєм.

По-третє, передання улусу у спадкове володіння сприяло росту сепаратистських тенденцій в Криму, і, як показали події подальшого періоду, в Криму на довший час затримувалися саме ті хани, які належали до дому Тукай-Тимура сина Джучі. Повертаючись у Сарай і розпочинаючи боротьбу за золотоординський престол, хани цього дому завжди мали підтримку родової аристократії Криму (Таш-Тимур, Девлет-Берди й Улуг-Мухаммед).

У перші десятиліття XV століття, коли Золота Орда, що розпалася, потерпала від міжусобиць і конфліктів із державами, які почали посилюватися в Східній Європі (Московське князівство та Велике князівство Литовське), в Криму зріли сили, що складали орду (народ), яка стала пусковим механізмом під час боротьби за самостійність у 40-х роках XV століття.

Таким чином, посилення боротьби в Золотій Орді та закріплення розподілу на західні та східні улуси по Волзі, що виник ще в період правління Едигея, призвело до посилення проявів сепаратизму. Улуг-Мухаммед став ханом територій, розташованих на захід від Волги, і саме за ці землі розпочалася боротьба між прибічниками хана Улуг-Мухаммеда і хана Девлет-Берди, який представляв інтереси кримської знаті (1426 рік). Боротьба продовжувалася до 1428 року, коли Улуг-Мухаммеду вдалося закріпитися в Криму і об'єднати володіння Джучідів на заході. Очевидно, на цьому етапі кримська аристократія не була готова до повномасштабної боротьби за владу, а Девлет-Берди прагнув ординського престолу. Улуг-Мухаммеду вдалося на деякий час об'єднати під своєю владою Орду, проте з 1433 року, з часу появи нових претендентів на престол, вплив представників кримської аристократії на ординську політику посилюється,

що демонструє діяльність бека Тегене з впливового кримського роду Ширин.

Починаючи з 20-х років XV століття тенденції до самостійності в Криму посилилися. Хани Орди у війнах за престол Сараю й об'єднання держави під владою одного хана намагалися за будь-яку ціну захопити Крим і затвердитися там на престолі. З 20-х років XV століття хани, яким вдавалося все-таки закріпитися в Криму, проводили самостійну політику в регіоні й вступали в протиборство з ханами Сараю зі спробою подальшого об'єднання. Слід відзначити, що в 20–40-х роках, коли тенденції сепаратизму проявлялися найбільш гостро, хани Криму ще не бачили себе поза межами імперії, оскільки традиції єдиновладдя Великої Чингізидової імперії залишалися дуже сильними. У зв'язку з тим, що у ханів Криму існували певні труднощі в оволодінні тронем Сараю, центр імперії змістився в Крим. Це пояснює боротьбу ханів Криму за золотоординський престол та їхню участь у значних конфліктах у Східній Європі.

За своєю структурою Кримське ханство нагадувало Золоту Орду. І навіть завоювання Криму Османською імперією у 1475 році не призвело до швидкої османізації. Встановлення влади Менглі-Гірея в Криму в 1478 році не супроводжувалося появою тут представників османської влади, султанських намісників чи радників кримського хана. Проникнення в Крим турецьких писарів (Ібрехозя турчин) відзначено лише в 1516 році, після того як кримський престол зайняв Мухаммед-Гірей, зведений на нього без участі султана [Сборник 1895, 290]. Хоча, наприклад, “османізацію мови” кримських ділових і актових документів В. Остапчук відносить до більш раннього часу [Ostapchuk 1982, 516].

Що стосується політичної організації Кримського ханства, то вона мала багато спільного з ординською. Еліта складалася з хана, його старшого й інших синів-султанів, решти членів ханської сім'ї огланів, бегів – карачі, глав чотирьох найзнатніших родів, мірз – синів бегів, нукерів – ханських слуг [Сыроечковский 1940, 38–39]. “Карачі” походили з провідних родів Криму і були головними радниками хана. Г. Іналджик називає ханат свого роду федерацією чотирьох родів під началом старшого “карачі” з роду Ширинів [Inalcik 1979, 448]. Ш. Лемерсьє-Келькеже вважає, що політична влада в Криму була поділена між династією Гіреїв і кочовою знаттю, чотирма родами, що входили до оточення Батия [Lemercier-Quelquejay 1971, 481–482]. Для вирішення важливих питань періодично

збиралася рада, на якій були присутні всі “карачі”, представники родової знаті і улусів.

Оскільки більшість родів Кримського ханства були гілками загальнотюркських родів, які зводили свій початок до часів Чингіз-хана або Тохтамиша, всередині ординського світу зберігалася єдність, що забезпечувалася міжродовими і внутрішньородовими зв'язками. Перехід із одного ханату до іншого, з орди в орду полегшувався загальнородовими коренями, які робили можливим перехід не тільки окремих представників, але і цілих улусів з однієї держави в іншу [Федоров-Давыдов 1973, 172].

З іншого боку, розділення колишніх єдиних родів між різними державами кочівників створювало передумови для запеклої боротьби за території, які кожний рід вважав своїми власними. Напружена боротьба з нащадками Ахмата визначалася претензіями Мангітів, що осіли в Криму, на Ногайські степи. Не дивлячись на глибокі суперечності між спадкоємцями Джучієва Улусу, родові зв'язки між окремими ордами і ханатами були надзвичайно міцними, коли йшлося про протидію загальним супротивникам, які були данниками колись цілісного державного утворення – Золотої Орди [Хорошкевич 2001, 101].

В кінці XV століття відбувається зміна титулатури кримського хана, що відповідало зміні його зовнішньополітичної орієнтації. Особливо це помітно в порівнянні з першою половиною XV століття, коли хан визнавав династичне старшинство золотоординського престолу. Наприкінці XV сторіччя його основна зовнішньополітична діяльність була направлена на затвердження верховенства серед спадкоємців Золотої Орди і на боротьбу з конкурентами в Подонні, Придніпров'ї і Поволжі. Після 1502 року, тобто після перемоги над Великою Ордою, ханство Гіреїв, фактично, поставило під питання існування Великої Орди як основної спадкоємиці Золотої Орди [Усманов 1979, 61]. Таким чином, повна перемога татар Криму над Великою Ордою корінним чином змінила всю ситуацію в регіоні. Кримський хан перетворився на “великого хана Великої Орди”, хоча зміна титулатури Менглі-Гірея відбувалася ще в кінці XV століття. Тоді він став іменувати себе “великим царем татарським”, а свою державу в окремих випадках – “Великою ордою”. Наприклад, 14 липня 1485 року Великий князь литовський писав Менглі-Гірею як “могущественному господину... великому хану землі татар” [Смирнов 1918, 11–12]. Ще в 1471–1472

роках чеський король звертався до нього: “хану Татарської землі... великому імператору” (“Thartarorum terre imperator Mengli Giray, magnus caesar”) [Collins 1991, 391]. З початку XVI століття Кримський ханат у власних очах перетворюється на “Велику Орду” або “Великий Улус”, а хан – на “великого хана Великої Орди”. Ханські послання доповнилися розгорнутою формулою відправника: “Великие орды великого царя Менгли-Гиреево слово”, – або інскрипцією: “Великого улуса правящим огланам и бекам туменов, тысяч, сотен, десятков” [Сборник 1895, 19–30, 70–76; Усманов, 36]. У латиномовних грамотах, направлених до Великого князівства Литовського, титул кримського хана ще більш пишний: “хан Татарської й Хазарської орди” [Collins 1991, 390]. У липні 1502 року татарський посол оголосив великому князю литовському і королю польському Олександру про перемогу Менглі-Гірея над Шейх-Ахматом і про те, що Менглі-Гірей став “ханом двох орд” (“sic factus duplicis hordae imperator”) [Collins 1991, 391].

Таким чином, ліквідація або трансформація одного з наймогутніших державних утворень на базі Джучієва улуса Великої (Заволзької) Орди кардинально змінила політичну географію південно-східного регіону Східної Європи. Посилення Кримського ханства, яке успадкувало від Великої Орди “великоулусні” настрої і претензії, супроводжувалося боротьбою із залишками Орди. Кримське ханство стало головним наступником традицій Джучієва Улуса. Під впливом входження до нього величезного числа улусів Великої Орди змінилася структура ханства, збільшилося його населення, сформувалася великоординська ідеологія. Окреслилися претензії ханства на території Казанського і Касимівського ханатів, на які Менглі-Гірей претендував як на свою “отчину”. З цього часу змінилася і сама назва ханства. Якщо раніше воно переважно іменувалося просто ордою, то тепер, згідно з ординською традицією XV століття, перетворилося на Велику Орду або Великий Улус. Кримський хан, який раніше, в основному, задовільнявся власним іменем (Менглі Гірей-Ач-Гіреїв син або бін Хаджи-Гірей), став “великим царем”. Ці зміни відбулися тому, що Кримське ханство відчуло себе єдиним володарем причорноморських і приазовських степів, і входження в ханство величезного числа улусів Великої Орди, включаючи улус Тювікеля, який раніше визначав всю зовнішню політику Великої Орди, вплинуло на ідейне оформлення влади кримського хана,

його зовнішньополітичну доктрину. Великоординські або великоулусні настрої Менглі-Гірея живилися минулим і були спрямовані на реставрацію тих часів, коли Орда займала величезну територію Східної Європи і мала владу над значною її частиною.

Від 70-х років XV століття до 1502 року відбулося становлення Кримського ханства як окремого династичного володіння, що завершилося змінами у ханській адміністрації, ліквідацією всіх володінь, окрім тих, що належали Гіреям, розгромом Великої Орди й остаточним оформлення Кримського ханату як держави- правонаступниці Золотої Орди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вельяминов-Зернов В. В. Исследование о касимовских царях и царевичах. – СПб., 1864. – Ч. II. – 736 с.
2. Возгрин В. Крым и Запорожье в XVII в. Сходства и различия // *Altin besik*. – 2000. – Вып. 6/1. – С. 20 – 35.
3. Гончаров Е. В., Алексеенко Н. А. Балаклавский клад Джучидских монет начала XV в. // Шестая Всероссийская нумизматическая конференция. – СПб., 1998.
4. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 473 с.
5. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – Москва: Наука, 1985. – 248 с.
6. Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII – XIV вв.). – М.: Наука, 1966. – 160 с.
7. Крамаровский М. Г. Джучиды и Крым: XIII – XV вв. // МАИЭТ. – Симферополь, 2003. – Вып. 10. – С. 506–532.
8. Лашков Ф. Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения // ИТУАК, Симферополь, 1895. – № 22. – С. 35–81.
9. Лашков Ф. Ф. Исторический очерк крымскотатарского землевладения. – Симферополь, 1897. – 203 с.
10. Негри А. Извлечения из турецкой рукописи общества, содержащей историю крымских ханов. – ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. I. – С. 379–392.
11. Радлов В. Ярлыки Тохтамыша и Тимур-Кутлука // Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. – СПб., 1888 –Т. III. – Вып. I, II. – С. 115–132.
12. Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды // На стыке конти-

нентов и цивилизаций (из опыта образования и распада империй X–XVI вв.). – М., 1996. – С. 227–526.

13. Сборник Русского исторического общества. – 1895. – № 95. – 706 с.

14. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1981. – 303 с.

15. Смирнов В. Д. Татарско-ханские ярлыки из коллекции Таврической Ученой Архивной Комиссии // ИТУАК. – Симферополь, 1918. – № 54. – С. 1–20.

16. Сыроечковский В. Е. Мухаммед-Гирей и его вассалы // Ученые записки МГУ. – М.: Изд-во МГУ, 1940. – Вып. 61. – С. 3–71.

17. Тизенгаузен В. Г. Материалы, относящиеся к истории Золотой Орды. – СПб., 1884. Т. I. – 453 с.

18. Тихвинский С. Л. Татаро-монгольские завоеватели в Азии и Европе // Татаро-монголы в Азии и Европе: Сб. стат. – М.: Наука, 1977. – С. 3–23.

19. Усманов М. А. Жалованные акты Джучиева Улуса XIV–XVI вв. Казань: Изд-во Каз. унив-та, 1979. – 318 с.

20. Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. – М.: МГУ, 1973. – 179 с.

21. Федоров-Давыдов Г. А. Культура и общественный быт золотоордынских городов. – М.: Наука, 1964.

22. Хеллер К. Золотая Орда и торговля с Западом // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани 1223–1556. – Казань, 2002. – С. 105–122.

23. Хорошкевич А. Л. Русь и Крым. От союза к противостоянию. Конец XV – начало XVI века. – М.: Эдиториал, 2001. – 333 с.

24. Collins L. On the Alleged Destruction of the Great Horde in 1502 // Manzikert to Lepanto. The Byzantine World and the Turks, 1071 – 1571. – Byzantinische Forschungen. – Amsterdam, 1991. – № 16, p. 361–399.

25. Inalcik H. The Khan and the Tribal Aristocracy. The Crimean Khanate under Sahib Giray I // HUS. – 1979. – Vol. III/IV. – P. 445–466.

26. Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı. – Paris, 1978. – 458 p.

27. Lemerrier-Quelquejey Ch. Les Khanates de Kazan et de Crimée face à la Moscovie en 1521 // CMRS. – 1971. – Vol. 12. № 4.

28. Ostapchuk V. The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı // HUS. – 1982. – Vol. VI. – P. 500 – 528.

ПОЗИЦІЇ МОНГОЛІЇ ТА СРСР В УРЯНХАЙСЬКОМУ ПИТАННІ: ДО ПРОБЛЕМИ САМОВИЗНАЧЕННЯ ТУВИ (1921 р.)

Отрощенко І. В.

Республіка Тива¹ належить до тих суб'єктів Російської Федерації, які колись мали свою власну державність (1921–1944). Коротка історія тувинської державності, саме несподіване проголошення Танну-Туви, дипломатична боротьба навколо цього питання впродовж останніх років привертають до себе увагу багатьох дослідників [Шойгу 2001, Шурхуу 2001, Лузянин 2003, Москаленко 2004]. Завданням цього дослідження є поглиблене вивчення історії виникнення Туви у світлі геополітичних інтересів Радянської Росії та Монголії.

Колись землі тувинців (відомі під назвою “Урянхайський край”) входили до складу Джунгарського ханства, потім – до Цінської імперії. Від 1755 року краєм управляв маньчжурський військовий губернатор у Зовнішній Монголії (Халсі) – цзянцзюнь. На початку XX ст. в його підпорядкуванні фактично перебували 26 із 47 сомонів² Урянхаю. 21 сомон безпосередньо підпорядковували князям і вищим ламам Зовнішньої Монголії. У 1914 році Урянхайський край став протекторатом Росії, а з кінця 1919 року в ньому перебували радянські війська, які зайняли край під час переслідування загонів О. В. Колчака. Разом із тим, у буремні 1910-ті роки частина тувинських хошунів час від часу визнавала над собою юрисдикцію Монголії і сплачувала податки монгольським чиновникам. Монгольський народний уряд, який прийшов до влади у 1921 році, розглядав Урянхай як частину своїх теренів і вів перемовини з Москвою про включення цих земель до складу незалежної монгольської держави. У свою чергу, в Урянхаї у досліджуваний період мали місце монголофільські настрої, особливо у середовищі тувинських правителів (нойонів).

Радянські урядовці не мали однослайної позиції щодо майбутнього статусу Урянхаю. Наприклад, збереглося телеграфне повідомлення голови Сибревкому І. Н. Смирнова та уповноваженого Комінтерну Б. З. Шумяцького наркому закордонних справ Г. В. Чичеріну про створення Монгольської держави та включення до неї Урянхайського краю (від 2.03.1921). У ньому йшлося:

“Згідно з прийнятим Вами восени рішенням надати реальну допомогу Монгольській Нар.-Рев. партії у справі відновлення незалежності вважали б за необхідне, щоб незалежна Монголія включала до свого складу й Урянхайський край. Таким шляхом легше здійснити мету звільнення Монголії, оскільки Нар.-Рев. партія зробить одночасно переворот не лише в Північній, але й у Західній Монголії. Нам же це дає посилення впливу на Монголію, не зв’язуючи рук, бо в Урянхаї у будь-який момент можуть піти на відокремлення від Монголії, якщо міжнародне її становище стане складатися не на нашу користь. Включення Урянхаю... зміцнює наші сили і надає певної стійкості уряду, утвореному Нар.-Рев. партією. ...Вважаємо, що формального визнання незалежної об’єднаної Монголії з нашого боку не треба, бо інакше це зв’яже стосовно Урянхаю” [Дальневосточная политика...1996, 208–209]. “Незалежна об’єднана Монголія” мала бути федеративною народною республікою.

Сам Шумяцький у службовій телеграмі Чичеріну наполягав: “Урянхайське питання в сенсі поширення впливу нарревпартії на нього вважаю необхідним вирішити негайно, інакше нам нема за що зачепитися і доводиться триматися на голій окупації, яка триває ось уже два роки” [РГАСПИ, 105, 41–41об]. В інструкції уповноваженому Комінтерну С. Борисову від 11 березня 1921 року Б. З. Шумяцький радив: при формуванні нового уряду Монголії врахувати надання одного місця урянхайцям, “оскільки в Урянхаї революційний рух, можлива організація секції Нарревпартії, проведення мобілізації однієї тисячі вершників на допомогу Нарревпартії в діях у Кобдоському районі” [Шурхуу 2001, 105]. У зв’язку з цим треба: оперативно скласти звернення від МНП урянхайцям, яке гарантувало б внутрішнє самоуправління Урянхаю на засадах федерації; відрядити туди негайно добре освіченого партійця для роботи. 16 квітня Тимчасовий уряд Монголії направив свого першого прем’єра – ламу Д. Чагдаржава, звільнивши того від усіх посад, до Урянхайського краю та Хубсугулу для роз’яснення політики та подальших завдань МНП і народного уряду. Згідно з побажанням Б. З. Шумяцького одне місце в уряді було залишене для представника Урянхаю.

На XI з’їзді російського населення Урянхаю у квітні 1921 року було зазначено, що хоча тепер Радянський уряд вважає цей край автономною частиною Монголії, він надсилає свого представника

зادля встановлення найтісніших стосунків з урянхайською владою та вироблення прийнятних умов проживання місцевого населення краю [Москаленко 2004, 77]. У червні 1921 року монгольське революційне керівництво направило до Москви своїх представників – Ц. Жамцарано та Хорлоо, які мали вирішити низку принципових питань майбутніх радянсько-монгольських стосунків. У ході перемовин монголи відразу висунули урянхайське питання, заявивши, що Радянська Росія має підтримати прагнення монгольських та урянхайських племен до єднання. Позиція наркома закордонних справ із цього питання була неоднозначна, хоча на переговорах він заявив, що Радянська Росія аж ніяк не розглядає Урянхай як свої терени і жодних видів на них не має. Тоді ж був обговорений майбутній статус російської колонії в Урянхаї на засадах місцевого самоуправління, питання охорони інтересів тамтешніх російських колоністів тощо [Лузянин 2003, 113]. Цей факт, на мою думку, красномовно свідчить про те, що тоді радянська сторона вважала ймовірним поширення на Урянхай монгольської народної влади – інакше вона б просто не вважала за доцільне обговорювати такі питання з монголами. Отже, є підстави твердити, що в першій половині 1921 року радянське дипломатичне керівництво схилилося до передачі Урянхайського краю Монголії.

Разом із тим, Ц. Жамцарано була дана недвозначна інструкція від Комінтерну: закликати Революційну партію Монголії негайно розпочати роботу в Урянхайському краї з метою створення місцевої революційної партії, за допомогою якої, мовляв, легше буде проводити радянську лінію, й Урянхайський край увійде до загально-монгольської федерації. Остання обставина особливо імпонувала монголам, які при обговоренні цього питання з наркомом посилалися на позицію Комінтерну. Сиббіуро ЦК РКП ж у своїй тувинській політиці виходило з того, що національне самовизначення тувинців не може розглядатися поза зв'язком із визвольним рухом у Монголії взагалі. Зазначалося, що “Сиббіуро ЦК РКП різко засуджує прагнення окремих радянських і партійних працівників, які працюють в Урянхаї, проводити там стару царську політику розколу між урянхайцями та монголами, а тим більш політику колонізаторів і вузькоплемінного відособлення сойотів”, які прагнуть “зміцнити та розширити площу своїх володінь на теренах урянхайського народу” [РГАСПИ, 97, 3]. На думку партійців, російська колонія Урянхаю мала функціонувати

на засадах широкого місцевого самоуправління та згідно із законами країни. Планувалося домовитися з тувинським народом про охорону інтересів російських колоністів, проте в жодному разі не допустити насильницького захоплення тамтешніх земель.

Разом із тим, уповноважений Сибревкому в Урянхаї – І. Г. Саф'янов – проводив у краї геть іншу політику. Маючи широкі повноваження, він розгорнув величезну підготовчу роботу із скликання т. з. Установчого хуралу. 25–26 червня 1921 року І. Г. Саф'янов організував перемовини з двома хемчікськими хошунами³, які, фактично, були підготовчою нарадою перед самим хуралом. На початку перемовин І. Г. Саф'янов ознайомив представників Хемчіку з національною політикою Радянської держави на Сході та натякнув на необхідність скликання загальнотувинського хуралу. Нойон М. Буян-Бадорху від імені представників хемчікських хошунів заявив, що нині, коли урянхайський народ відчуває міцний захист з боку Радянського уряду Росії, умови для самовизначення народу сприятливіші, ніж будь-коли. Він запитав у І. Г. Саф'янова, чи можуть вони розраховувати на підтримку Росії у випадку проголошення повної незалежності, і отримав ствердну відповідь. При цьому нойон зазначив, що Тоджінський, Салчакський, Хазутський хошуни захочуть приєднатися до Монголії. І. Г. Саф'янов посилався на те, що хемчікські хошуни представляють більшість мешканців Туви, отже меншість має скоритися. Проте М. Буян-Бадорху запитав: чи можуть західні хошуни створити свою окрему державу у разі відмови інших? І на це питання представник Сибревкому відповів ствердно, хоча й підкреслив, що не бачить сенсу в розділі такої маленької країни. Із цього питання було прийнято наступну резолюцію: “Ми, представники двох хемчікських хошунів, обговоривши заяву російської делегації про ставлення до нас Радянського уряду Росії, вважаємо, що єдиним найвірнішим та найкращим шляхом подальшого життя нашого народу буде саме шлях досягнення повної самостійності нашої країни. Вирішення питання про самостійність Урянхаю в остаточній формі ми переносимо на майбутній загальний урянхайський з'їзд, де будемо наполягати на нашій теперішній постанові” [Дубровский 1957, 281].

На думку деяких сучасних дослідників своєю активною діяльністю І. Г. Саф'янов визначив реальну політику Радянської Росії в цьому питанні, отже його можна назвати “конструктором”

Тувинської держави [Сат 1999, 72–73]. Безперечно, мова йде про непересічну людину. І. Г. Саф'янов мешкав в Урянхаї з кінця 1890-х років, отже добре знав місцеві умови, володів тувинською та монгольською мовами, був збирачем та популяризатором тувинського фольклору. Йому належить низка публікацій про Урянхайський край та його мешканців. Схоже, за роки перебування в краї І. Г. Саф'янов виробив власний погляд щодо майбутнього Туви і почав втілювати його у життя за першої нагоди. Ще 10 серпня 1920 року він звертався до Красноярського губревкому з проханням направити до Урянхаю повноважного представника. Він писав, що йому навіть не важливо, поїде він чи хтось інший, для нього лише **надзвичайно важливо**, щоб туди швидше поїхав радянський представник із широкими політичними повноваженнями, з яким могли б розмовляти представники Монголії та Китаю, а також представники сойотського народу з усіх питань, що їх цікавлять, і “який би міг, нарешті, вирішити урянхайське питання у бажаному **для мене** сенсі (виділено мною. – Прим. авт.)” [Шойгу 2001, 89]. Саме “для мене”, а не, наприклад, “для нас”. Отже, як бачимо, тут ідеться, швидше, про особистісне сприйняття заплутаного дипломатичного питання, а не про дотримання радянської політичної лінії. Скликання Установчого хуралу, питання “незалежності” Туви під радянським проводом було насамперед його ідеєю.

Уповноважений Комінтерну Б. З. Шумяцький дотримувався критичної точки зору на діяльність цього енергійного представника Сибревкому. У листі до наркома закордонних справ він зазначав: “Я неодноразово звертав Вашу увагу на його примусові методи, шляхом яких **він у якості представника Сибревкому, користуючись присутністю радянських, червоних військ, нав'язував свою загарбницьку політику тубільному населенню...**” (виділено мною. – Прим. авт.) [РГАСПИ, 97, 55]. Уповноважений Комінтерну, зокрема, саркастично зазначав, що самі “мирні переговори” були скликані під тиском Саф'янова, який наказав місцевим урянхайським сановникам та чиновникам зібратися у нього на нараду, причому сам визначав питання, які “він ставить на їхнє обговорення”. Мовляв, спираючись на присутність в Урянхаї радянських частин, І. Г. Саф'янов наполіг на прийнятті цією нарадою рішень про облаштування російського партизанського поселення в районі р. Шагонар – 200 нових посе-

ленців треба було забезпечити земельними ділянками, сінокісними угіддями, пасовищами. У листі до Г. В. Чичеріна від 12.08.1921 Б. Шумяцький зазначав, що призначить нового уповноваженого при військових частинах в Урянхаї, який буде боротися “із незакономірностями наших військових і з загарбницькими тенденціями російських колонізаторів, які вже давно підбираються до урянхайських земель” [РГАСПИ, 97, 27].

До цього ж листа уповноважений Комінтерну додав ще два листи, за допомогою яких пропонував розібратися, “який настрій самих урянхайців і який ступінь їхнього тяжіння до Монголії навіть за умов тиску на них з боку наших палочних самовизначальників типу Ін. Саф’янова” [РГАСПИ, 97, 27]. Листи були адресовані уповноваженому Народного уряду Монголії – Д. Чагдаржаву. В одному листі – від управителя Салчакського хошуну та інших чиновників – згадувалося послідовне прагнення хошуну долучитися до Монголії і відзначалося, що “донині ми, урянхайці, переслідуючи свою національну самотність, із радістю бажаємо слідувати за монгольським урядом” [РГАСПИ, 97, 30]. Автори листа зобов’язувалися поширити отримане звернення Монгольського тимчасового уряду серед мешканців свого хошуну, щоб потім призначити загальні збори задля з’ясування справжніх прагнень народу. У другому листі інші нойони та чиновники підтверджували, що ознайомилися зі зверненням Монгольського уряду до “урянхайських монголів”, зокрема з пропозицією уповноважити найкращих своїх людей для вирішення загальних питань. Цікаво, що обидва листи написані в період вищезгаданих подій – перемовин із хемчікськими хошунами та підготовки до скликання Установчого хуралу. Характерно й те, що листи датовані монгольською системою літочислення, запровадженою після сходження на ханський трон богдо-гегена VIII у 1911 році, тобто одинадцятим роком Багатьма Посаженого. Це ще одне свідчення єдиного з монгольським суспільством світосприйняття.

Всю організаційну підготовку Установчого хуралу і визначення місця його проведення брала на себе радянська сторона. Під час підготовки з’їзду Реввійськрада здійснила військовий марш уздовж південного кордону Туви. Отже, не можна виключати й опосередкованого тиску на тувинське населення внаслідок самого факту перебування на їхній землі озброєного контингенту, представник якого звертався до тувинців із наполегливим запрошенням на “народний з’їзд”.

13 серпня 1921 року розпочався Установчий хурал тувинського народу, на якому обговорювалося питання щодо самовизначення Туви. На з'їзді, за протоколом, були присутні 63 представники від 7 хошунів. Усього в Туві нараховувалося 9 хошунів, проте представники двох із них – Хазутського та Сартулського – на з'їзд не з'явилися. Нойони цих хошунів прагнули увійти до складу Монголії. Є дані, що нойон Хазутського хошуну ще до з'їзду звернувся до Монгольського народного уряду з проханням прийняти його хошун до складу Монголії [Шойгу 2001, 101]. Нойон Тоджінського хошуну Тонміт, не бажаючи брати участь у роботі з'їзду, відправився на прощу до Монголії, проте від його хошуну прибули представники двох сомонів з усіма належними повноваженнями. Амбин-нойон – правитель Оюннарського хошуну, номінальний глава всіх тувинських хошунів, демонстративно відмовився від участі у з'їзді. Наразі важко сказати, яким шляхом визначалися представники на такий доленосний з'їзд. Від Радянської Росії були присутні 17 чоловік, від Далекосхідного секретаріату Комінтерну – 1, від Монголії – 3. Хурал відбувався за головування І. Г. Саф'янова та М. Буян-Бадорху.

На першому засіданні з'їзду кілька тувинців поставили питання: як дивляться на самовизначення їхнього народу представник Сибревкому Саф'янов та російська делегація, чи мають право тувинці рішуче заявити, що вони не бажають залежності **від жодної сильної сусідської країни** (виділено мною. – Прим. авт.), і чи не викличе таке рішення небажаних наслідків для населення? Саф'янов від імені делегації запевнив, що вони привітають самовизначення тувинців, яким би воно не було [Дубровский 1957, 290]. Без сумніву, під двома сильними сусідськими державами малися на увазі, насамперед, Китай та Росія. Монголію сильною державою тоді важко було назвати.

Під час другого засідання Д. Чагдаржав передав до президії монголономвне урядове звернення до народу Урянхаю, де йшлося про необхідність долучитися до революційного руху Монголії, разом боротися з угернівцями та надіслати свого представника до Монгольського уряду [Дубровский 1957, 291]. На порядку денному було питання самовизначення Туви і похідне від цього питання про російську чи монгольську орієнтацію у зовнішній політиці нового тувинського уряду. Представник хемчікських хошунів заявив, що їхній народ висловлюється за незалежність у своїх вну-

трішніх справах та управлінні. Проти самовизначення Туви у тій формі, що її запропонувала радянська сторона, виступала частина чиновників, особливо заступник нойона Тоджінського хошуну Лопсан Мерзі. Він твердив, що тоджінці хочуть для себе та інших хошунів влади Монгольського Святого (богдо-хана – конституційного монарха Зовнішньої Монголії), до якого відправився зараз їхній нойон. Інші представники тувинської делегації розмірковували. Так, представник Маадинського хошуну заявив, що їхній хошун дуже невеликий, тувинці мешкають серед росіян і їм все одно, під яким проводом перебувати. Вони, мовляв, приєднуються до більшості з'їзду. Представники трьох інших хошунів теж заявили, що приєднуються до більшості, тобто до думки представників Хемчіку, що прагнули створення суверенної держави. Після обговорення питання, беручи до уваги, що останні представники виражають думку 27 сомонів, тобто більшості тувинського народу, з'їзд постановляє: вважати, що всі хошуни та сомони, крім Тоджінського, приєдналися до думки хемчікських хошунів. Тоді представник Тоджінського хошуну заявив, що, не бажаючи роздрібненості Туви, вони відмовляються від своєї першої заяви і приєднуються до рішення більшості [Дубровский 1957, 292].

Далі обговорювалися питання про ставлення Туви до Радянської Росії та Монголії, а також про ступінь самостійності новоствореної країни у міжнародних справах. Присутній на з'їзді представник Монгольського тимчасового уряду Д. Чагдаржав зауважив, що всі мешканці Танну-Тува – це монголи і тому повинні підпорядковуватися Монголії (напередодні з'їзду він вів таку агітацію серед мешканців Маадинського хошуну). Проте представники всіх хошунів дійшли згоди щодо радянського “покровительства” у міжнародних справах. Представник Маадинського хошуну заявив, що навіть нова революційна Монголія у міжнародних справах йде не самостійно, а діє під проводом Радянської Росії. Таке твердження зустріло гарячий відгук з'їзду [Дубровский 1957, 293]. Цей аргумент лунав на з'їзді й надалі – мовляв, тувинці аніскільки не розійдуться з Революційною Монголією, яка тепер влаштовує своє життя також під проводом Радянської Росії.

14 серпня 1921 року Хурал проголосив утворення незалежної Народної Республіки Танну-Тува зі столицею у м. Кизил. Республіка мала бути самостійна у внутрішньому управлінні, а в міжнародних стосунках – виступати під протекторатом

Росії. Хурал, зокрема, постановив називати корінних мешканців Урянхаю танну-тувинським народом, а Хазутський хошун, як такий, що належить Монголії, виключити зі складу Туви. Таке рішення сприймається дослідниками неоднозначно: хтось шкодує про такий крок, хтось наводить його як приклад вирішення національного питання, налагодження добросусідських відносин. Залишається нез'ясованим – чому виключили лише один хошун, адже на з'їзді були відсутні й представники від Сартулського хошуну, який також схилився до монгольського підданства.

Можна погодитися з висновками російської дослідниці Н. Москаленко щодо Установчого хуралу: по-перше, питання про створення суверенної тувинської держави було поставлене російськими більшовиками, які цілеспрямовано готували до цієї акції тувинське населення; по-друге, глави тувинських хошунів не мали єдиного уявлення про майбутнє своєї країни [Москаленко 2004, 82–83]. На незалежності наполягли представники хемчікських хошунів, а інші просто приєдналися до їхньої позиції. Такий вибір, насамперед М. Буян-Бадорху, не дивує, оскільки йшлося про незалежність його народу. Нойон вірив, що попри деякі обмеження, це буде саме незалежність. Проте, навіть під час самого з'їзду М. Буян-Бадорху зіткнувся з радянським тиском. При обговоренні питання рівності всіх перед законом Буян-Бадорху був змушений прямо сказати: “Мені здається, що, вирішивши найголовніше для нас питання про самовизначення за допомогою представників Радянської Росії, у рішенні всіх інших питань необхідно надати повну самостійність представникам Танну-Туви, оскільки вони знають своє життя та звичаї і, керуючись багаторічним досвідом, вирішать їх вірніше” [Дубровский 1957, 293]. На жаль, такої повної самостійності тувинці не отримали. Симптоматично, що в самому російському тексті протоколу з'їзду слово “покровительство” рукою Саф'янова виправлене на “керівництво”. Оцінюючи рішення з'їзду, не слід забувати про вищезгадані натяжки Шумяцького щодо спроб партійних працівників проводити “стару царську політику розколу між урянхайцями та монголами”. Якщо така політика мала місце, можна припустити, що вона також відіграла свою роль при прийнятті рішення тувинцями.

Видається справедливим також твердження, що проголошення Народної Республіки Танну-Тува стало, певною мірою, неочікуваним для керівництва РКП(б) та Комінтерну [Сат 2000, 12]. Більше

того, ще до Установчого хуралу І. Г. Саф'янова позбавили права представництва Реввійськради та Сибревкому і взагалі відкликали з Урянхаю. Про це, зокрема, йдеться в листі Б. З. Шумяцького до наркома закордонних справ: "Щоб покласти край діям Саф'янова, я позбавив його мандата Реввійськради 5 армії і наполягав перед Сибревкомом на його відкликанні. Одночасно з цим я вказував Вам, шановний Георгію Васильовичу, що єдиним вирішенням Урянхайського питання я вважаю включення його до сфери впливу Монг. Нарревпартії. Цим наша дружба з урянхайцями стане дійсною. Монголи же впродовж, у крайньому разі, 5–6 місяців не будуть наполягати на вирішенні урянхайського питання. ...Разом із Сиббюро ЦК РКП та Сибревкомом нами був досягнутий спільний погляд на урянхайське питання. ...Сибревком також позбавив Саф'янова виданого йому мандата та відкликав його" [РГАСПИ, 97, 55]. Проте, користуючись тим, що гідної заміни йому знайти було важко, Саф'янов продовжував розпочату роботу, результатом якої став вищезгаданий з'їзд. Діяльність Саф'янова в Урянхаї призвела до того, що: 1) Урянхайський край примусово відривався від Монголії; 2) у взаєминах різних племен Урянхаю виникала певна ворожнеча через насильницьке поширення постанови двох хемчікських хошунів на всі інші хошуни Урянхайського краю; 3) замість встановлення між РРФСР та урянхайцями господарських відносин на засадах взаємного товарообміну, відновлювалася загарбницька імперська політика на кшталт надання Росії виключного права на експлуатацію природних багатств Урянхаю⁴; 4) замість встановлення для всіх громадян єдиного загального закону, для російських колоністів запроваджувалася екстериторіальність шляхом утворення єдиної радянської колонії на теренах Урянхайського краю. Б. Шумяцький продовжував: за останніми новинами з Урги урянхайські події дуже дратують Народний уряд, який наполягає на скорішому відкликанні Саф'янова та виправленні тієї лінії, яку він там проводив. Новий уповноважений Ф. Г. Фальський, на думку Шумяцького, мав спрямовувати вирішення урянхайського питання "по бажаній та необхідній для нас лінії" [РГАСПИ, 97, 56].

Отака, врешті-решт, справедлива оцінка подій. Особливо цікаві у світлі тодішнього розвитку тувинської державності твердження у третій та четвертій позиціях. Фактор радянської колонії, непідвладної тувинському уряду, на багато років став гострою проблемою

у взаєминах між Тувою та СРСР, доки у 1932 році статус РСТК (Російська самоуправна трудова колонія) не був змінений. Постає питання й про чинність рішень самого з'їзду, оскільки людина, яка його влаштувала і підписувала рішення від імені радянської сторони, діяла самочинно і не мала права офіційно представляти позицію Радянської Росії. Особистість Саф'янова як революціонера, з одного боку, та вихідця з російського купецького середовища – з іншого, суттєво відбилася на рішеннях, прийнятих з'їздом. Мабуть, він дійсно вважав, що чинить добро тувинцям, разом із тим, всіляко забезпечував права російської колонії, як можна підозрювати, на шкоду тому ж таки невеликому і неможному народові.

17 серпня 1921 року Сиббіуро ЦК заслухало інформацію Б. Шумяцького про Урянхай. Дії з організації в Туві Рад не були схвалені. 1 вересня 1921 року Сиббіуро ЦК РКП(б) відправило Саф'янову свої вказівки “про дотримання політичної обережності у політичному відношенні”: “...Сиббіуро ЦК РКП вважає за потрібне зазначити, що воно не поділяє тієї лінії, яку, як видно, Ви проводите в Урянхאי. Впровадження протекторату Радросії над Урянхаєм буде великою політичною помилкою і незабаром зашкодить нашим стосункам з Монголією. З нашої точки зору, Урянхай має входити на широких автономних засадах до складу Монголії” [Дальневосточная политика... 1996, 304]. Тоді сподівалися, що урянхайське питання вдасться вирівняти загальною радянською дипломатичною лінією по Монголії взагалі [РГАСПИ, 105, 96]. Восени 1921 року Сиббіуро продовжувало розцінювати покровительство над Тувою у міжнародних справах як політичну помилку.

В інструкції НКЗС новому уповноваженому в Урянхאי йшлося: “...Налагодити стосунки з урянхайцями так, щоб, відразу не показуючи російської ломки всієї загарбницької політики Саф'янова і різко не ламаючи створені організації та стосунки, тим не менш, почати проводити політику самостійності урянхайців, спочатку хоча б у формі створення Урянхайської народно-революційної партії. Програма партії має бути схожа з монгольською плюс урянхайські особливості, маючи при цьому на увазі, що в майбутньому Урянхай може увійти до складу Монгольської Федерації” [цит. за: Шурхуу 2001, 107–108]. Видається сумнівною думка деяких дослідників, що точка зору Саф'янова відповідала політиці Радянського уряду. В такому разі, навіщо було відкликати людину, яка так вдало проводила політичну лінію своєї краї-

ни? Причому, відкликати ще до проведення Установчого з'їзду, всіляко засуджувати його діяльність у внутрішньому листуванні як лінію, що потребує негайного виправлення? На нашу думку, впродовж кількох років радянська дипломатія не могла визначитися щодо долі Туви, хоча й скористалася плодами праці колишнього уповноваженого.

Авантюрна діяльність І. Г. Саф'янова викликала обурення не лише з боку радянського керівництва, але й з боку Монголії. Щоб унести ясність у стосунки Урянхаю та Радянської Росії та заспокоїти монголів, НКЗС оприлюднив звернення Г. В. Чичеріна до урянхайського народу (від 14.09.1921), де зазначалося, що Радянська Росія не розглядає Урянхай своєю територією і немає жодних претензій на неї. Далі йшлося: "Російський уряд не виводить жодних прав для себе з тієї обставини, що на теренах Урянхайського краю є численні російські поселенці. Він, однак, вважає за необхідне дійти з урянхайським народом та з органами його державного управління згоди щодо охорони безпеки та інтересів цих колоністів, російських робочих і селян, які мешкають в Урянхайському краї, в жодному разі не допускаючи при цьому насильницького захоплення урянхайських земель" [Дубровский 1957, 303]. Підкреслювалося, що вступ радянських військ на терени Урянхаю є тимчасовим, запровадженням задля остаточного знешкодження білогвардійців. Мовляв, тільки-но буде досягнуто безпеки Урянхайського краю та кордонів Радянської Росії, радянські військові частини будуть негайно виведені за межі Туви.

Під час радянсько-монгольських переговорів восени 1921 року серед інших гострих проблем постало й урянхайське питання. У Декларації Монгольського уряду, з якою виступила на перемовинах делегація, стисло викладалися аргументи монголів щодо прав на Туву – адміністративна підпорядкованість за Цинів, бажання тувинських нойонів увійти до складу Монгольської держави після 1911 р. У Декларації зазначалося: "Просимо віддати наказ про невтручання у справи Монгольської крайової влади з управління Урянхайським краєм, що безперечно належить Монголії. Народний уряд Монголії вважає Урянхайський край невід'ємною частиною Монгольської держави" [цит. за: Рошин 2001, 75]. У запропонованому делегацією проекті договору також підкреслювалося: з огляду на те, що Урянхайський край є споконвічним володінням Серединної Держави, віднині Радянський уряд у

жодному разі не буде зазіхати на володіння краєм. Член монгольської делегації С. Данзан засудив діяльність І. Саф'янова зі створення самостійної тувинської держави і заявив, що той став нацьковувати на повноважного представника МНП частину урянхайців, які погано знаються на політиці. Отже, монгольському представникові довелося повернутися назад, не виконавши основних завдань свого уряду щодо зв'язків із тувинським народом та об'єднання його з основною Монголією. Данзан запропонував включити до тексту угоди пункт про те, що цей край буде знаходитися під владою та управлінням Монгольського народного уряду. На переконання членів монгольської делегації, тувинців, за їхнім побутом, культурою та історією, не можна розглядати як окремий народ. З історії видно, що й до розгрому Джунгарського ханства у 1755 році ними управляли монгольські князі. Тувинці в жодному разі не зможуть бути автономною самостійною державою, оскільки їх усього 50 тисяч чоловік: "Отже, про їхню самостійність говорити серйозно не доводиться, вони мають приєднатися чи до Росії, чи до Китаю, чи до Монголії" [цит. за: Шурхуу 2001, 109]. Радянське керівництво, навпаки, вважало, що зарано казати про передачу Туви Монголії до визначення міжнародного статусу останньої та зміцнення Монгольського народного уряду. Одночасно стверджувалося, що Радянська Росія в жодному разі не вважає цей край своїм і ні в чому не буде протидіяти самовизначенню тувинського народу. Мовляв, питання щодо приєднання Урянхаю до Монголії є справою домовленості Монгольського уряду з тувинським народом. У результаті важких переговорів монголи погодилися не включати пункт про Урянхай до тексту угоди. За пропозицією монгольської делегації дискусію щодо Урянхайського краю навіть не вносили до протоколу.

Несподіване виникнення Тувинської держави стало можливим як завдяки суперечливій міжнародній ситуації, так і внаслідок ролі особистості в історії. Важко сказати, як склалася б доля Туви за відсутності в Урянхайському краї в 1921 році Інокентія Саф'янова. Проте з 1921 року Тува жила у політичних та економічних умовах, визначених Установчим хуралом. Далеко не всі постанови, нав'язані Саф'яновим, виявилися вдалимими – наприклад, екстериторіальність РСТК, низька орендна платня з російських колоністів у 1920-ті роки сприяли загостренню міжнародних стосунків у Туві. З одного боку, з точки зору права

націй на самовизначення Тувинська держава – явище безумовно позитивне, і на цьому шляху тувинці, насамперед, здобули свою писемність, відтак зберегли власну мову та самобутню культуру. З іншого боку, рішення Установчого з'їзду самі більшовики відразу визначили як відновлення російського протекторату. Молода держава отримувала значну допомогу від СРСР, проте користувалася обмеженим суверенітетом. Монгольський уряд, незважаючи на невдачу на шляху дипломатичного вирішення проблеми, продовжував сприймати Урянхайський край як частину Монголії, відряджав туди своїх уповноважених, направляв листи та звернення. На жаль, об'єднання Туви та Монголії так і не стало справою домовленості Монгольського уряду з тувинським народом, а залишилося у сфері геополітичних планів більшовиків.

¹ Урянхайський край, Урянхай, Тува (з 1921 р. – Народна республіка Танну-Тува, з 1926 по 1944 роки – Тувинська Народна Республіка, з 1944 – Тувинська Автономна область СРСР, з 1961 – Тувинська АРСР, з 1991 р. – Республіка Тува, з 1993 – Республіка Тива).

² Адміністративна одиниця, що входила до складу хошуну. Хошун – найбільша адміністративна одиниця тогочасної Туви.

³ Даа-хошун та Бейсе-хошун – західні хошуни, розташовані у долині р. Хемчік, були економічно розвиненіші, заможніші за інші. У них проживало понад половину всього населення Туви, тому позиція їхніх правителів мала вирішальне значення у політичних питаннях.

⁴ На з'їзді була прийнята й така пропозиція російської делегації: орендну платню за землю та ліс з російських колоністів, як “принципово неприйнятну для росіян”, не визискувати, а замість цього надати матеріальну допомогу тувинському урядові [Дубровский 1957, 301].

ЛІТЕРАТУРА

Дальневосточная политика... – Дальневосточная политика Советской России (1920–1922 гг.). Сборник документов бюро ЦК РКП(б) и Сибирского революционного комитета. Новосибирск, 1996.

Дубровский В. А. Тува в 1919–1921 годах. (Документы и материалы) // *Ученые записки Тувинского научно-исследовательского института языка, литературы и истории.* Вып. V. Кызыл, 1957.

Лузянин С. Г. **Россия – Монголия – Китай в первой половине XX века. Политические взаимоотношения в 1911–1946 гг.** М., 2003.

Москаленко Н. П. **Этнополитическая история Тувы в XX веке.** М., 2004.

РГАСПИ. **Российский государственный архив социально-политической истории.** Ф. 495, оп. 154, ед. хр. 97, 105.

Рощин С. К. О российско-монгольском Соглашении 1921 года // **Россия и Монголия: новый взгляд на историю взаимоотношений.** М., 2001.

Сат С. Ч. Государственная власть в Урянхайском крае накануне образования Тувинской Народной Республики // **Вестник Международного центра Азиатских исследований.** Вып. 2. Иркутск, 1999.

Сат С. Ч. **Формирование и развитие политической системы Тувинской народной республики (1921–1944 годы).** Автореф. канд. дисс. Иркутск, 2000.

Шойгу К. С. **Перо черного грифа. Невыдуманные рассказы старожила Тувы о своей малой Родине.** Кызыл, 2001.

Шурхуу Д. Урянхайский вопрос в монголо-российских отношениях в первой четверти XX века // **Россия и Монголия: новый взгляд на историю взаимоотношений.** М., 2001.

КОНСОНАНТНІ ФОНЕТИЧНІ АЛЬТЕРНАЦІЇ В ЄГИПЕТСЬКОМУ ДІАЛЕКТІ АРАБСЬКОЇ МОВИ

Петрова Ю. І.

Відомо, що фонема як «недоступна безпосередньому сприйманню абстрактна одиниця протиставляється звукові як конкретній одиниці, в якій фонема матеріально реалізується в мовленні» [Кочерган 2000, 159]. Фонологічний склад арабської мови походить від загальносемітського звукового складу [Шарбатов 1991, 275]. Але, на відміну від арабської літературної мови, в якій, згідно із загальноприйнятими в арабістиці поглядами, 28 приголосних і 6 голосних фонем, фонологічний склад діалектів арабської мови відрізняється більшим консонантним і вокалічним різноманіттям. У деяких діалектах відсутні групи фонем, характерні для літературної мови, і навпаки, низка діалектних приголосних і голосних (в тому числі в запозичених словах) не функціонує в літературній мові, чітка фонологічна система якої не приймає жодних нововведень.

У єгипетському діалекті функціонує 27 приголосних фонем, сукупність яких можна представити у вигляді таблиці (за основу взято класифікацію Шарбатова Г. Ш. [Шарбатов 1991, 277]) (див. Таб. 1).

Дослідження фонологічної системи єгипетського діалекту, яке може бути актуальним на даному етапі розвитку арабістики взагалі й діалектології зокрема, можна проводити у двох напрямках:

1) систематизації діалектних алофонів певних приголосних фонем літературної мови, реалізація яких у діалекті знаходиться під впливом соціальних, територіальних або інших чинників;

2) виявлення закономірностей реалізації фонетичних варіантів на різних функціональних рівнях.

Арабістами здійснено чисельні спроби класифікації рівнів функціонування арабської мови, яка ускладнюється через інтенсифікацію процесів розростання проміжних форм. Спроби визначити їх точну кількість пов'язані зі «значними труднощами, оскільки їх диференціація виражена не досить чітко, межі між ними досить нестійкі» [Шагаль 1987, 57]. У даній роботі ми спиратимемося на функціональну парадигму, запропоновану авторами діалектного словника [Hinds, Badawi 1986], яка включає три основні функціональні рівні єгипетського діалекту:

1) *‘āmmiyyat ‘al-musaqqafīn* – розмовно-побутова мова інтелігенції;

2) *‘āmmiyyat ‘al-mutanawwirīn* – розмовно-побутова мова освічених;

3) *‘āmmiyyat ‘al-‘ummiyyūn* – розмовна мова неосвічених (безпосередньо територіальний діалект у його найнижчій формі).

Таблиця 1

Засіб артикуляції →	шумні					сонорні			
	<u>Зімкнені</u>				щільні (фрика- тивні)		назальні	плавні	слабкі приголосні
Місце артикуляції ↓	дзвінкі		глухі		дзвінкі	глухі			
	проривні	афри- кати	проривні	афри- кати					
Білабіальні	b						m		w
Лабіо- дентальні						f			
Д е н т а л ь н і проті	d		t		z	s	n		
Дентальні емфатичні	ḍ		ṭ		ẓ	ṣ			
Препала- тальні апикальні		ǧ				ʃ			
Препалаталь- ні дорсальні								l	r
Палатальні									y
Пост- палатальні	g		k						
Увулярні			q		ġ	ħ			
Фарингальні					ʕ	ħ			
Ларингальні			ʔ			h			

Для проведення зіставного аналізу консонантної фонологічної системи арабської літературної мови та єгипетського діалекту ми поділили приголосні літературної мови, які зазнають змін у діалекті, на декілька груп для виявлення закономірностей їх реалізації на вищезазначених функціональних рівнях:

1) інтердентальні $\underline{s}$, $\underline{z}$; 2) емфатичні $\$$, t , d , $z3$;) увулярний q ; 4) африката $\dot{g}$; 5) сонорні r , l .

У консонантній системі діалекту відбуваються два види фонетичних змін:

1) повна заміна одних звуків літературної мови іншими (групи 1–4);

2) якісна зміна вимови (полегшена або напружена – група 5).

На вибір фонетичних варіантів приголосних груп 1–3 значно впливає належність лексичної одиниці до певної тематики або галузі: а) до різних галузей суспільно-політичного життя, які зазвичай обслуговує літературна мова; б) до побутової сфери, яку обслуговує діалект [Шагаль 1987, 60]. Розгляньмо приклади реалізації цих змін у кожній із вищезазначених груп приголосних.

Для зручності проведення фонологічного аналізу та підбиття кількісних підсумків у якості об'єкта дослідження ми виділили діалектні лексеми, перший кореневий яких зазнає фонетичних змін у порівнянні з його літературним аналогом, та деривати від цих коренів.

Характерною ознакою сучасної літературної мови (зокрема в її єгипетському територіальному варіанті) є тенденція до вимови замість інтердентальних звуків $\underline{s}$ і $\underline{z}$ дентальних s і z . У діалекті ж інтердентальні фонеми зовсім не вживаються, а їх заміниками виступають t і d відповідно. Згідно з даними вищевказаного діалектного словника [Hinds, Badawi 1986] єдиним словом, у якому зберігається вимова інтердентального $\underline{s}$, є $\underline{sa}$ $\underline{\dot{sa}}$ 'шепелявити).

Коренів, які починаються на інтердентальний $\underline{s}$ і функціонують у єгипетському діалекті, – 32. В 11 коренях відбувається перехід $\underline{s}$ у s і у 13 – у t . У 9 коренів спостерігається наявність різних варіантів у певних дериватів: ($\underline{sbt}$) – 10 одиниць словникової статті мають варіант s , а 7 – t ; ($\underline{sqb}$) – s (1), t (4); ($\underline{sql}$) – s (1), t (13); ($\underline{sls}$) – s (6), t (14); ($\underline{smr}$) – s (3), t (3); ($\underline{smn}$) – s (1), t (4); ($\underline{sny}$ 1) – s (5), t (7); ($\underline{sny}$ 2) – s (5), t (6); ($\underline{swb}$) – s (2), t (1). Ці підрахунки показують, що питома вага звуку t переважає (t – 72 випадки, s – 47 випадків).

Семантичні ознаки t -лексем здебільшого пов'язані з побутовою сферою: $ti'bān$ (змія), $ta'lab$ (лисиця), $tihin$ (товстіти), $tōm$ (часник), $talg$ (сніг), $tamaniya$ (вісім), $tilim$ (тупий; товстошкірий). S -лексеми в основному належать до більш «високої» сфери: $'is-suraaya$ (Плеяди), $saḡr$ (порт), $sakanāt$ (казарми), $saqāfa$ (культура), $sawra$ (революція) – або вживаються лише на функціональ-

них рівнях 1, 2: *summa* (потім), *bimasāba* (подібно до), *'istisnā* ' (винятковий), *'istismār* (інвестування). Щодо коренів, у яких можливі обидва варіанти реалізації, то спостерігається подвійне явище: фонеми мають як диференційні, так і інтегральні ознаки в залежності від соціальної належності мовця: *'asbat* (найбільш стійкий) – *'atbat* (найбільш зухвалий); *taman* (ціна) – *samīn* (дорогоцінний), але *musallas* (трикутник), *suqb* (діра) у мовленні освічених і *mitallit*, *tu'b* у мовленні неосвічених.

Аналогічні явища спостерігаються з літературною фонемою *z*. В єгипетському діалекті коренів на *z* – 35. У 18 коренях спостерігається перехід *z* у *z*, і у 7 – у *d*. У 7 коренях можливі обидва варіанти реалізації *z*, у двох варіації *z/d* пов'язані із соціальною диференціацією: *dibbāna* (муха) і *damm* (осуджувати) у мовленні неосвічених і *zubāba* і *zamm* на рівнях 1, 2. Щодо пропорційного співвідношення *z/d*-лексем, то спостерігається таке явище: у коренях, які мають два варіанти реалізації *z*, *d* виступає заміном у 26 випадках, а *z* – у 12. У коренів з одним варіантом реалізації навпаки: *d* – виступає заміном у 7 випадках, *z* – у 18. Помічено, що більшість *d*-лексем відносяться до побутової сфери: *dura* (кукурудза), *da'n* (підборіддя), *dēl* (хвіст), *dibil* (зів'яти), а більшість *z*-лексем належать до більш «високої» сфери: *zarra* (атом), *zihh* (розум), *'izā'a* (радіомовлення) – або являють собою запозичення з літературної мови, які вживаються лише інтелігенцією: *zālik* (той), *zū* (володар).

У групі емпатичних приголосних особливий інтерес становить фонема *z*, яка є ініціальною для 13 коренів у єгипетському діалекті. У 9 із них вона реалізується як твердий напружений простий *z*, у двох – як емпатичний *ḏ*. Крім того, у двох коренях (*zll*, *zhr*) можливі обидва варіанти реалізації, і пропорція *z* і *ḏ* у них представлена як 8:11. Таким чином, питома вага заміника *z* 17 –, *d* – 13. На прикладах простежується закономірність: *z*-лексеми відносяться до сфер, які обслуговує літературна мова, а *ḏ*-лексеми – до побутової сфери. Так, *zann* (вважати), *zahra* (явище), *muzahra* (демонстрація), *zurūf* (умови), але *dawāfir* (нігті), *ḏalma* (темрява). Те ж саме явище спостерігається у коренях, в яких варіанти *z/d* є релевантними: *zill* (дотична) – *ḏill* (тінь), *zahhar* (підписати чек) – *ḏahhar* (нанести верхній шар фарби).

Таким чином, на прикладах реалізації трьох вищезазначених фонем можна дійти висновку, що інтердентальність в єгипетському

діалекті є практично відсутньою. Навіть у запозичених лексичних одиницях завжди відбувається субституція іншомовних інтердентальних фонем: *thinner* (англ.) → *tinar* (розчинник, плямовивідник), *Orthodox* (гр.) → *'urtuduksi/'ursuzuksi* (православний).

Згідно з нашими підрахунками фонема *d* є ініціальною для 66 діалектних коренів. У єгипетському діалекті вона не зазнала значних змін, оскільки лише в 7 із цих коренів замість *d* реалізуються інші звуки: у 6 випадках це простий *d*, і лише в одному випадку (*dbt*) – вищезгаданий напружений *z* (з одночасним збереженням *d*). Специфічним є те, що поряд із *z* переважна більшість дериватів від цього кореня мають інший звуковий варіант – простий ненапружений *z*, що не є релевантною ознакою (тобто це один із небагатьох випадків, де реалізуються три алофони, причому *z*-варіанти є «сильнішими», оскільки винесені в словнику на перше місце): *zābit* / *dābit* (офіцер; майстер спорту; барабанщик), *zabaṭ* / *zabaṭ* (регулювати; спіймати) → масдар *zabt* / *zabt* / *dabt*, *mazbūt* / *mazbūt* (правильний, чіткий). Два фонетично нерелевантних варіанти *d/d* функціонують у двох коренях: *dihik* / *dihik* (сміятися) + деривати; *dumān* / *dāmān* (штурвал).

Згідно з даними діалектного словника фонема *ṣ* є ініціальною для більш ніж 155 коренів, а фонема *t* – для більш ніж 190. Значну кількість словарних статей складають лексичні одиниці іншомовного походження з їхніми дериватами. Цей факт ускладнює виявлення реалізації в єгипетському діалекті первинних фонетичних варіантів іншомовних звуків, близьких до зазначених арабських емфатичних фонем, оскільки часто вони реалізується у варіаціях *s/ṣ* і *t/t*. До того ж, ці варіанти часто залежать від індивідуальної вимови, тому досить важко визначити, який звук перейшов у який: *santi/ṣanti* (сантиметр), *sintar/ṣintar* (центр), *sandara/ṣandara* (сховище). Арабських коренів, у яких реалізуються фонетично нерелевантні варіації *s/ṣ*, ми нарахували 7: *sabaḡ/ṣabaḡ* (фарбувати), *sidḡ/ṣidḡ* (шока; зухвалий), *sadda'/ṣadda'* (вірити), *sarah/ṣarah* (кричати), *surra/ṣurra* (пуп; центр), *samar/ṣamara* (матеріал для сідла), *samḡ/ṣamḡ* (клей). Особливий інтерес викликає слово *ṣuḡayuṣar* (маленький), яке специфічне тим, що лише в ньому серед чисельних морфологічних варіантів реалізується нерелевантний фонетичний варіант *z* (*zuḡayuṣar*). Ще у декількох лексемах побутової тематики відбувається перехід у *s*: *sāḡ* (вид монети), *sandū'* (ящик). Не важко помітити, що всі ці слова

належать до суто побутової сфери, тому можна зробити висновок про переважання фонетичного варіанту *s* у такого типу лексичних одиницях або у мовленні неосвічених. Єдиним випадком, в якому протиставлення *s/š* має диференційну ознаку, є *sāḡ* (лити метал)/*šāḡ* (складати документ). І тут також спостерігається тематична диференціація.

Щодо фонему *t*, то всі фонетичні варіації *t/ṭ* (їх 17) є нерелевантними: *tarabēza/ṭarabēza* (стіл), *tāza/ṭaza* (свіжий), *turbīna/ṭurbīna* (турбіна), *turli/ṭurli* (суміш із овочів у соусі), *tablōn/ṭablōn* (табло, табличка; картина), *tant/ṭant* (тітка; звертання до старшої жінки) та ін. У двох випадках спостерігається перехід *t* у *d* *ṭuzzīna/duzzīna* (дюжина), *ṭaṭūra/datūra* (вид рослини), *ṭaffa/ḍaffa* (частина процесії; парна кількість). Практично всі ці лексичні одиниці являють собою іншомовні запозичення. Таким чином, можна зробити висновок про стійкість емфатичних фонем *š*, *ṭ* і, дещо меншою мірою, *ḍ* в єгипетському діалекті на всіх його функціональних рівнях, на відміну від вищезгаданої *z*. Більше того, спостерігається інше фонетичне явище, яке підтверджує цей факт, – контактна і навіть дистанційна прогресивна й регресивна асиміляція, в результаті якої приголосний вимовляється напружено під впливом емфатичного: *ṭišt* → *ṭišt* (металева або пластикова посудина; бовдур), *ṭištīyūa* → *ṭištīyūa* (металевий тазик), *ʿaṭas* → *ʿaṭas* (чихати), *sāṭūr* → *ṣāṭūr* (ніж м'ясника), *maṣṭara* → *maṣṭara* (лінійка), *ʿaṭlas* → *ʿaṭlas* (атлас), *ṣalaṭa* → *ṣalaṭa* (салат), *ṣaṭr* → *ṣaṭr* (лінія), *ʿuṣṭūra* → *ʿuṣṭūra* (легенда), *waṣaṭ* → *waṣaṭ* (середина) [Darrag 2001, 156].

Згідно з даними діалектного словника фонема *q* є ініціальною для близько 310 коренів, що функціонують у діалекті. Дослідження її реалізації в єгипетському діалекті становить особливий інтерес, оскільки особливості її вимови «належать до категорії соціолінгвістичних змінних, які зберігають релевантність не на одному функціональному рівні, а на кількох» [Шагаль 1987, 59]. Через реалізацію саме цієї фонему «можна судити про рівень освіти мовця та його соціальну належність» [Шагаль 1987, 59].

Згідно з нашими підрахунками, з усієї кількості коренів розділу літери *q* у діалектному словнику у 66 коренях спостерігається збереження вимови увулярного *q*, а в решті слів він замінюється на ['] на всіх функціональних рівнях. Усього ми нарахували близько 130 слів, із яких у 90 випадках функціонує лише один фонетичний варіант – *q*, а приблизно у 30 випадках відбуваються не-

релевантні альтернативі *q/*. Лише у 8 випадках ця альтернатива має диференційну ознаку: *qabīḥ* (потворний)/'*abīḥ* (непристойний), *qazaf* (бомбити)/'*adaf* (метати), *qarrar* (приймати рішення)/'*arrar* (змусити зізнатися), *qaḍā'* (доля; вирок; юриспруденція)/'*aḍa* (доля; компенсація пропущеної молитви або посту), *taqlīd* (традиція)/'*līd* (імітація), *qanūn* (закон)/'*anūn* (вид музичного інструмента), *qā'a* (зала)/'*ā'a* (зимово кімната з вбудованим каміном), *qād* (вести, очолювати)/'*ād* (запалити, підпалити).

За особливостями реалізації фонемою *q* всі досліджені лексичні одиниці можна поділити на 5 груп:

1. Слова, в яких ця фонема представлена єдиним можливим варіантом – [']: '*alb* (серце), '*afal* (закрити; вимикнути), '*atal* (вбити), '*ahwa* (кава), '*izāz* (скло).

2. Слова, в яких звук *q* вимовляється лише як в літературній мові: *taqalluṣ* (скорочення), *maqāla* (стаття), *taqaṣṣuf* (аскетизм), '*iqtā'ī* (феодальний), '*iqtarah* (пропонувати).

3. Лексеми літературної мови, які функціонують виключно на рівні інтелігенції: *qad* (вже), *qaṭ'an* (абсолютно).

4. Слова, в яких зустрічаються нерелевантні альтернативі *q/*: *qurḥa/urḥa* (виразка), '*il-maqadīr/il-ma'adīr* (провидіння), *qāfila/aḥla* (караван), '*istaqāl/ista'al* (звільнитися з роботи), *qiṣṣa/iṣṣa* (розповідь), *qazziz/azziz* (викликати відразу).

5. Слова, в яких альтернативі *q/* мають диференційну ознаку (вищезгадані 8 випадків).

Найбільш чисельною є перша група, в лексичних одиницях якої *q* реалізується у вигляді ['] на всіх функціональних рівнях. Перша група охоплює, здебільшого, загальноновживану лексику. Слова з другої групи відносяться, переважно, до суспільно-політичної сфери і спеціальної термінології, тому мають широке використання у мовленні інтелігенції та освічених людей. Запозичення з літературної мови – частки, дієприслівники (група 3) – у мовленні неосвічених людей взагалі не вживаються. Вибір нерелевантної альтернативі *q/* (група 4) залежить від соціальної належності мовця (іноді єгиптяни навмисно вимовляють *q* навіть у словах, де це не обов'язково, для того щоб їх віднесли до більш високого соціального шару) [Шагаль 1987, 59].

Єдиним словом, у якому завжди реалізується вимова велярного *q* на всіх функціональних рівнях, є '*al-qur'ān* (Коран). Єдиним словом, в якому *q* реалізується у вигляді нерелевантної альтернативі

q/k, є *qanāl/kanāl* (канал) – воно вживається лише для позначення Суецького каналу: *qanāl/kanāl 'is-siwēs* або *'il-qanāl/'il-kanāl*.

Результати наших спостережень щодо співвідношення алофонів вище досліджених фонем можна викласти таким чином:

Функціональний рівень	Тематична приналежність лексичної одиниці	ṣ	ẓ	ṣ̣	ḍ	ṭ	ẓ̣	q
Рівень 1	Суспільно-політична сфера	s	z	ṣ	ḍ	ṭ	ẓ	q
	Побутова сфера	s/t	z/d	ṣ	ḍ/z	ṭ	ḍ	'
Рівень 2	Суспільно-політична сфера	s/t	z/d	ṣ	ḍ	ṭ	ẓ	q/'
	Побутова сфера	s/t	z/d	ṣ	ḍ/d/z	ṭ	ḍ/z	'
Рівень 3	Суспільно-політична сфера	t/s	d/z	ṣ	ḍ/z	ṭ	ẓ	'
	Побутова сфера	t	d	ṣ	ḍ/d/z	ṭ	ḍ/z	'

Літературна африката ḡ зовсім зникла з ужитку в каїрському варіанті єгипетського діалекту, хоча залишилася в діалекті Верхнього Єгипту та мовленні бедуїнів. Замість неї в загально-єгипетському койне та діалекті Нижнього Єгипту вимовляється звук g. Єдиний виняток складає лексика іншомовного походження, особливо нові запозичення. В деяких запозиченнях відбувся перехід ḡ→g: *guḡrāfiya* (географія), *gurnāl* (газета). Ми нарахували 20 лексичних одиниць, запозичених з англійської, французької, італійської мов, які починаються на звук ḡ, що так і реалізується в єгипетському діалекті: *ḡirsēh* (пуловер), *ḡunkilēr* (жонглер), *ḡība* (спідниця), *ḡiyulūḡiya* (геологія). Рідко трапляються нерелевантні фонетичні альтернації ḡ/š – *ḡirs/širs* (светр), або ḡ/z – *ḡakitta/zakitta* (піджак). Також зустрічаються альтернації ḡ/g з диференційною ознакою: *ḡāz* (джаз)/*gāz* (керосин), *ḡilatīn* (желатин)/*galatīn* (солодощі, нарізані кубиками). Спостерігається збереження первинного запозиченого звука ḡ у дериватах, утворених за моделями чотирьохконсонантних дієслів: *ḡims* (чепурун – від англ. *James*) → *'itḡamsin* (франтити), *ḡamsana* (хизування одягом); *ḡintil* (гарно вихований; делікатний) → *ḡantala* (гарне виховання; делікатність).

Щодо особливостей вимови сонорних r, l, то ще «арабські вчені багато століть тому вказували на *tafḥīm* – емфатичну веляризацію

цих фонем, зокрема у читців Корану, поетів тощо, які досить уміло користувалися цим як ораторським засобом поряд із *tarqīq* – девеляризацією, деємфатизацією звуків. Тому традиційно склалося переконання, що *r* і *l* є стилістичними варіантами відповідних фонем, а не самостійними фонологічно релевантними одиницями у системі класичної мови» [Мишкурів 1982, 25]. Сучасні арабські філологи [Al-Qahtani 2005, 8] також зазначають, що кожна з цих двох фонем має два алофони, які є нерелевантними для значення слова, оскільки в арабській мові не було знайдено фонетичних пар, за якими можна було б протиставити ці фонетичні варіанти як окремі фонemi. Разом із цим «Ч. Фергюсон, застосовуючи структуральні методи аналізу, показує, що *l* і *l̥* у літературній мові і *l* і *l̥* у більшості, якщо не в усіх арабських діалектах слід розглядати як дві самостійні фонemi» [Мишкурів 1982, 25].

Д. аль-Кахтані характеризує вимову м'якого, тонкого *l* (*mu-raqqaqa*) як близьку до інтердентальної за місцем артикуляції, а твердого, гучного *l̥* (*mufahhama*) – як дентальну [Al-Qahtani 2005, 9]. Він зазначає, що реалізація цих двох алофонів має місце не лише в територіальних варіантах арабської літературної мови, а й у різних діалектах. В результаті регресивної асиміляції м'який *l* стає твердим, якщо він знаходиться перед емпатичними приголосними, а в препозиції до нього знаходиться короткий голосний: *gaḷaṭ* (помилка), *maḷaṣ* (висмикнути; вислизнути). Це явище є характерним, зокрема, для діалектів країн Перської затоки – *gaḷb* (серце) [Al-Qahtani 2005, 9].

У своїй класифікації приголосних Юшманов Н. В. виокремлює гучний *l̥* як окремий звук, зазначаючи при цьому, що він реалізується лише у слові *'allāh* (Бог), але не після кясри. У решті випадків *l* є тонким [Юшманов 1998, 202]. На нашу думку, до випадків реалізації цього фонетичного варіанту слід віднести веляризацію *l* під впливом емпатичних звуків. Щодо єгипетського діалекту, то, на нашу думку, немає підстав для виокремлення *l̥* як окремої фонemi, оскільки реалізація цього алофону у жодному випадку не має диференційної ознаки для лексичного значення.

Стосовно вібранти *r* Д. аль-Кахтані вказує на дрижачий, тонкий характер її вимови як характерний для літературної мови й діалектів. Рідше зустрічається гучна вимова. Він наводить 8 комбінацій, у яких реалізується вимова дрижачого тонкого *r*: 1) *ru/rū*: *ruhṣa* (дозвіл, ліцензія); 2) *ra/rā*: *ḥarām* (заборонений,

незаконний, ганебний), *karam* (щедрість); 3) *ur*+приголосний: *murhaq* (виснажений), *murġam* (змушений); 4) *ar*+ приголосний: *šarṭ* (умова), *zar*‘ (рослина); 5) *ar/ir*+ приголосний: *‘arhab* (залякати), *‘irfa*‘ (підніми!); 6) короткий голосний + *r* + один із приголосних *h, ṣ, d, ġ, t, q, ẓ*: *tarḥīṣ* (дозвіл); 7) короткий голосний + приголосний + *r* наприкінці слова: *mahr* (викуп за наречену); 8) у випадку гемінації *r*: *barra* (зовні), *‘ir-rākib* (пасажир) [Al-Qahtani 2005, 9–10]. З іншого боку, Юшманов Н. В. протиставляє дрижачій тонкій вимові *r* гучну вимову, яка трапляється у такому оточенні: 1) *ri*: *maṛin* (гнучкий); 2) *ir* + приголосний: *miṛtāḥ* (задоволений, розслаблений); 3) *r* знаходиться наприкінці слова або оточений довгим голосним *ī* або *ū* (у препозиції) та приголосним (у постпозиції): *ḥamīr* (віслюки), *bīrḥum* (їхній колодязь).

Сучасний кувейтський лінгвіст Абдурахман Аййуб зазначає, що в арабській літературній мові вимова звуку *r* буває тонкою, якщо: 1) *r* огласований кясрою: *barī*‘ (невинний), *murīḥ* (зручний); 2) *r* із сукуном, йому передує кясра, а після нього – приголосний (крім емфатичних і увулярних): *dir*‘ (щит, броня). Звук *r* веляризується, якщо: 1) огласовка *r* – фатха або дамма: *raṣm* (малюнок), *rukba* (коліно); 2) *r* із сукуном, а попередня огласовка – не кясра: *‘arḍ* (земля); 3) *r* із сукуном, йому передує з’єднувальна кясра: *‘in irtafa*‘; 4) *r* із сукуном, йому передує кясра, а після нього – один із емфатичних або увулярних звуків: *qirṭās* (папір, картон, мішень) [Ayub 1985, 97]. Щодо фонем *l*, то вона реалізується як веляризована у двох випадках: 1) якщо вона огласована фатхою, а в її оточенні є один із емфатичних або увулярних звуків: *ṣulb* (сталь, серцевина, твердий), *ṣalla* (молитися); 2) у слові *‘allāh* (Бог), якщо попередня огласовка – не кясра [Ayub 1985, 98].

Досліджуючи каїрську говірку єгипетського діалекту, А. Аййуб розглядає питання протиставлення веляризації та деємфатизації більш широко, вказуючи при цьому на здатність будь-якого приголосного до веляризації, що має диференційну ознаку: *barr*‘ (суша)/*barr* (дотриматися обіцянки; вшанувати); *‘aḥḥ* (батько)/*‘ab* (триматися на поверхні води); *rā‘id* (майор)/*rā‘id* (той, хто лежить); *raff* (поліція)/*raff* (лопотіти крилами); *‘aḥ* (вигук роздратування)/*‘aḥ* (брат). Автор ставить питання про доцільність графічного розмежування таких «фонем», але доходить висновку, що всі приголосні єгипетського діалекту можуть мати другий веляризований варіант, а подвоєння кількості графом спричинило б незручності. Замість цього він про-

понує інший варіант: графічно відобразити тверді, гучні голосні. Таким чином, «подвоєною буде кількість голосних, яких небагато, замість того, щоб подвоїти кількість приголосних, яких набагато більше» [Аууб 1985, 100]. Крім того, дослідник доходить висновку, що в єгипетському діалекті (а також в іракському) порівняно з літературною мовою відбувається протилежне фонетичне явище: голосні мають гучні аналоги, які впливають на вимову сусідніх приголосних, в той час як в літературній мові емфатичні та увулярні приголосні впливають на сусідні приголосні й голосні звуки.

З іншого боку, А. Аййуб вважає, що в єгипетському діалекті емфатичні приголосні *s, d, t, z* та їхні м'які, тонкі аналоги *s, d, t, z* являють собою «єдину фонетичну одиницю», вимова якої зумовлена вокалічною дистрибуцією. На його думку, розвиток єгипетського діалекту в цьому напрямку не завершено. Крім того, дослідник виділяє три рівні веляризації приголосних: 1) м'який: *damtu* (його кров), *si 'ali* (пан Алі); 2) середній між м'яким та веляризованим (у випадку контакту тонкого приголосного з гучним голосним): *damtu* (ось його мати), *si šādi'* (пан Садек); 3) веляризований, гучний: *damtu* (обійняв його), *šēf* (літо). Це явище реалізується в афіксах імен, ініціальним кореневим яких є емфатичний приголосний. Таким чином, якщо до складу афікса входять тонкі *s, d, t, z*, їхня вимова дещо веляризується, але не до такої міри, як у їхніх емфатичних аналогах. Тут, очевидно, виникає проблема адекватної фонетичної транскрипції для позначення цих явищ. Сам А. Аййуб використовує для транскрипції арабські літери з деякими додатковими позначками, які, на нашу думку, не досить чітко відображають особливості ним же запропонованої теорії.

Ще одним закономірним явищем, на думку А. Аййуба, є те, що стягнений займенник першої особи однини завжди відрізняється гучною вимовою і впливає на попередній приголосний, а іншим афіксам (зокрема, відносного прикметника – *i*) притаманна тонка вимова: *ba'ari* (мої корови)/*ba'ari* (коров'ячий); *ḥagari* (моє каміння)/*ḥagari* (кам'яний); *fahri* (моя гордість)/*fahri* (Фахрі); *šahri* (мій місяць)/*šahri* (місяцевий).

При вивченні класифікацій щодо реалізації *r* і *l* можна помітити розбіжність у даних двох вищезгаданих арабських філологів. Зокрема, Д. аль-Кахтані відносить звукосполучення *ri/ir* до гучної вимови, що підтверджується позначками в транскрипції, яку він використовує, а за А. Аййубом у цих звукосполученнях, навпаки,

r реалізується як тонкий. На думку ж Юшманова Н. В., «звук *r* коливається – є тонким при контакті з *i*, у та гучним за решти умов» [Юшманов 1998, 204]. Отже, можна констатувати, що це питання потребує більш детального, окремого дослідження за допомогою методів акустичної фонетики.

Категорія емпатичності – неемпатичності привертала увагу багатьох дослідників як одна із диференційних ознак у фонологічній системі арабської мови. Оскільки емпфаза є характерною як для приголосних, так і для голосних, це сприяло виникненню різних методик фонологічного аналізу цього явища в арабській мові: аналізу емпфази як властивості окремих приголосних фонем, за наявності яких емпфатизується цілий склад; аналізу емпатичності – неемпатичності як фонологічної властивості арабського консонантизму; аналізу емпатичності – неемпатичності як фонологічної властивості арабського вокалізму (вищезгадана теорія А. Аййуба); аналізу емпфази як суперсегментної властивості, характерної для цілого складу. С. Маслух зазначає, що низка лексем єгипетського діалекту свідчить на користь «інтерпретації емпфази як суперсегментної властивості, характерної для цілого складу, якщо емпфаза виступає як диференційна ознака за відсутності сегментних фонем, які розрізняються за емпатичністю – неемпатичністю: *dārī* (мій дім)/*dāri* (той, хто знає); *ḡagari* (моє каміння)/*ḡagari* (кам'яний)» [Маслух 1975, 21].

Таким чином, можна зробити висновок про відсутність чіткої загальноприйнятої класифікації приголосних фонем та загальноприйнятого погляду на розрізнення фонетичних варіантів не лише в єгипетському діалекті, а й в арабській літературній мові. Тому ці питання потребують подальшої розробки із залученням даних як арабської літературної мови, так і різних арабських діалектів.

ЛІТЕРАТУРА

Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. – К.: ВЦ «Академія», 2000. – 367 с.

Маслух Саад Абдель Азиз. Акустическая характеристика арабского консонантизма и вокализма и нормы поэтической рифмовки. Автореф. дис. канд. фил. наук. – М., 1975. – 31 с.

Мишкуроев Э. Н. Алжирский диалект арабского языка. – М.: Наука, 1982. – 131 с.

Шагаль В. Э. Языковой аспект национальных процессов в арабских странах. – М.: Наука, 1987. – 248 с.

Шарбатов Г. Ш. Арабский литературный язык, современные арабские диалекты и региональные обиходно-разговорные языки // Солнцев В. М. Языки Азии и Африки, IV, кн. 1. – М.: Наука, 1991. – С. 250–330.

Юшманов Н. В. Работы по общей фонетике, семитологии и арабской классической морфологии. – М., 1998. – 271 с.

Al-Qahtani, Duleim Masoud. Sound Changes in Arabic Sonorant Consonants. – Beirut. 2005. – 81 p.

Ayyub, Abdurrahman. 'Al-'arabiyya wa lahaġātuhā. – Al-Qāhira. 1985. – 109 p.

Darrag, Ahmad Abdel Aziz. Al-'āmmiya al-'arabiyya al-miṣriyya. – Al-Qāhira. 2001. – 188 p.

Hinds, Martin & Badawi, El-Said. A Dictionary of Egyptian Arabic (Arabic-English). – University of Cambridge. The American University in Cairo. 1986. – 981 p.

ТЕКСТОЛОГІЧНЕ ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПІСНІ НАД ПІСНЯМИ 7,6 (5)

Приймаченко В. В.

Метою даної роботи є реконструкція пошкодженого уривка тексту Пісні над піснями 7,6 (5) методами, виробленими текстологічною наукою. Для досягнення мети автор ставив перед собою такі завдання: виявити ступінь дослідженості питання; встановити оригінальний зміст даного уривка.

Питання, що розглядається, в науковій літературі досліджено побіжно, спеціальних, йому присвячених праць в радянській та пострадянській історіографії виявити не вдалося. Виняток становить коментований переклад тексту Пісні над піснями, виконаний І. М. Дьяконовим [Дьяконов 1998], – дослідник, розглянувши давні переклади, запропонував тут своє розуміння цього уривка, але, нажаль, не пояснив витоки такого вирішення. В зарубіжних серіях наукових коментарів до Пісні над піснями – таких, як World Biblical Commentary (WBC) та Anchor Bible Commentary (ABC), науковці, уникаючи детального розбору цього уривка і погоджуючись із тим, що текст, імовірно, пошкоджений переписувачами, не беруться встановити його первісний зміст. У спеціальних працях із текстології Старого Завіту, визнаних провідними спеціалістами в цій галузі – Дж. Вайнгрінном [Вайнгрин 2002] та Е. Товом [Тов 2000], розглядаються лише загальні принципи роботи над текстом Старого Завіту, тоді як окремі питання розглядаються в них вибірково, тому й наш уривок залишений поза увагою. В Anchor Bible Dictionary розглядається структура Пісні над піснями та історія інтерпретації книги і зовсім не згадується про складність розуміння досліджуваного уривка [ABD 1992, 149–156].

Безліч перекладачів Пісні над піснями на багато мов світу уникали буквального перекладу вірша 7,6 (5):

רֵאשִׁית עֵלֶיךָ כְּכֶמֶל וְדֶלֶת רֵאשִׁית פֶּאֶרְזֶמֶן מִלֶּךָ אֶסּוּר בְּרֵהִטִּים:

Причин тому багато. Перша з них, як вважають перекладачі, полягає в тому, що автор тексту використовує невідомі нам образи і порівняння – наприклад, такі, як у попередньому вірші 7,5 (...твої очі – озерця в Хешбоні <...> ніс твій – немов башта Ліванська). Друга причина в тому, що цей текст містить у собі слово רֵהט – *корито*,

поїлка для худоби, первісне значення якого, як вважалося, нині втрачене, і тому його необхідно було перекладати за допомогою аналогічних образів із любовної лірики народів Стародавнього Сходу. Інакше, буквальний переклад був би таким: *цар заплутався* (або *попався*) *в поїлках для худоби*. Такий переклад суперечить контексту і просто нелогічний. Тому в цілому можна зрозуміти шлях, яким пішли перекладачі і коментатори, – вони уникали буквального перекладу. Крім того, необхідно звернути увагу на те, що у перекладачів Септуагінти також виникали труднощі із перекладом цього вірша давньогрецькою мовою: κεφαλὴ σου ἐπὶ σὲ ὥς Κάμηλος καὶ πλόκιον κεφαλῆς σου ὥς πορφύρα βασιλεὺς δεδεμένους ἐν παραδρομαῖς. Переклад фрази, що нас цікавить, тут виглядає так: *цар, захоплений в перебіжках*. Вартий уваги той факт, що перша половина вірша містить буквальний його переклад з давньоєврейської. Що ж до перекладу, то тут можна припустити наступне: слово παραδρομαῖς у ньому стоїть у множині (гр. *бігти* *поряд* або *повз*). Перекладач міг застосувати його лише у тому випадку, коли б еквівалентом йому в єврейському тексті було слово כָּרַךְ (євр. *бігти*). Це, в свою чергу, може вказувати на те, що перекладач Септуагінти користувався вже пошкодженим текстом або зробив виправлення тексту, орієнтуючись на перші літери כ, бо літери כ і פ переписувачами єврейських текстів часто ставилися помилково одна замість одної через свою подібність [Тов 2000, 238].

На рубежі II–III ст. н. е. Сіммах, котрий, на думку Е. Това, з одного боку, дуже точний (подібно Аквілі, він базував свою ревізію на *кайге*-Теодотіоні), а з іншого боку – часто перекладав слова *ad sensum*, замість того щоб використовувати стереотипні еквіваленти давньоєврейських слів [Тов 2000, 140], надає своє власне трактування цього уривка: βασιλεὺς δεδεμένους ἐν παραδρομαῖς εἰλήμασιν. Останнє слово εἰλήμα у формі *dat. plur.* має такі значення: *скручений круг, бухта (канату, мотузки, цепу)* [Дворецкий 1958]. Такий самий переклад підтверджує інший авторитетний словник Н. G. Liddell'a: εἰλήμα – *coil – мотузка, канат* і т. п., складене кільцями [Liddell-Scott 1996, 486]. Даний переклад не прояснює питання, котре, очевидно, стало невіршуваною проблемою і для самого Сіммаха, а ще більше заплутує його. Можна тільки висловити припущення, що це слово могло бути початком якогось зарозумілого коментаря до даного уривка тексту Пісні над піснями. Латинський переклад Ієроніма Стридонського, відомий

під назвою Вульгата, строго слідує Масоретському тексту і дає майже буквальный переклад даного уривка: *regis vincita canalibus*, – що означає: *цар зв'язаний у каналах*. Даний варіант опосередковано слугує доказом на користь того, що слово קָנָל і тоді мало значення *корито або поїлка для худоби у вигляді жолоба* (в будь-якому разі слово *canalibus* – *штучний канал*, що фігурує в тексті Вульгати, не залишає щодо цього ніяких сумнівів [Дворецкий 2000, 116]). Три рази слово קָנָל зустрічається в Старому Завіті (Бут. 30, 38; Бут. 30, 41; Вих. 2, 16.) саме в такому значенні, і саме так його перекладають всіма мовами світу. Синодальний переклад у даному випадку не відрізняється від українського чи будь-якого іншого перекладу. Існує припущення, що в уривку мова йде про кучері, хоча в єврейській мові є слово פֶּלֶךְ (*волосся*). Нижче наведені приклади перекладів, автори яких орієнтуються на єврейський текст і перекладають קָנָל як *кучері*, і приклади, автори яких орієнтуються на грецький текст LXX і перекладають це слово як *галереї*, що є одним із варіантів перекладу. Найбільш віддаленим від початкового смислу Пісні над піснями є переклад П. А. Юнгера. Нижче наведені приклади з найбільш авторитетних перекладів.

Синодальний переклад.

Песнь Песней 7,6: «Голова твоя на тебе, как Кармил, и волосы на голове твоей, как пурпур; *царь увлечен твоими кудрями*».

Переклад П. А. Юнгера.

Песнь песней 7,5: «Голова твоя на тебе – как Кармил и косы на голове твоей – как пурпур: *царь увлечен галереями ристалищными*».

Переклад І. Огієнка.

П.П. 7,6: «Голівка твоя на тобі мов Кармел, а коса на голівці твоїй немов пурпур, *полонений цар тими кучерями!*»

King James Version.

Song of Solomon 7,5: Thine head upon thee is like Carmel, and the hair of thine head like purple; *the king is held in the galleries*.

LXX English Transaltion (Brenton).

Song of Solomon 7,5: Thy head upon thee is as Carmel, and the curls of thy hair like scarlet; the king is bound in the galleries.

Revised Standard Version.

Song of Solomon 7,5: Your head crowns you like Carmel, and your flowing locks are like purple; *a king is held captive in the tresses*.

Думаю, немає сенсу наводити приклади далі. Пояснюючи цей

вірш з Пісні над піснями, коментатори зверталися до аналогічних образів у східній любовній ліриці. Так, у східній поезії досить часто зустрічається паралель *кучері* = *кайдани*, *пастка*. Наприклад:

Джамі (1414–1492 рр.) в поемі «Лейлі і Маджнун» використовує наступне порівняння:

Был каждый локон – как силок ловца:

Людские он опутывал сердца! [Джами 1964, 250].

У Хафіза, наприклад, зустрічається ще й таке порівняння:

*И мысль моя, став птицейкрылой,
взлетала с ветвей моих слов.*

При помощи локонов милой

я птицу в силок загонял [Хафиз 2003, 502].

У давньоєгипетській ліричній поезії також є образ, завдяки якому можна побачити, як слово *волосся* могло отримати додаткове значення *пастка*:

Её точёный лоб меня пленил,

Подобно западне из кипариса

Приманкой были кудри,

И я, как дикий гусь попал в ловушку [Поэзия 1973, 74].

Проте, на жаль, наведені цитати не пояснюють, як саме *поїлка* для худоби могла набути значення *волосся*.

О. Н. Штейнберг у своєму словнику пропонує такий переклад слова טַחַל: він є розширеним варіантом від טַחַל – *бігати, текти*, (про воду); звідси: *водостік, корито біля водопою*. При цьому за Штейнбергом в П.П. 7,6 בְּרִחְשִׁים – (поетич.) *хвилясті кучері, спадаючі кучеряві лоconi* [Штейнберг 1878, 441]. На жаль, дослідник не надає пояснень, чому в Пісні над піснями 7,6 він приймає саме таке значення цього слова.

Ще один авторитетний словник пропонує такий переклад טַחַל: *trough* – *корито, жолоб для стоку води*. При цьому, унікальне місце в П.П. 7,6 перекладено як *волосся* і залишено без пояснення. Також як варіант дається переклад з арамейської – *to run* – *бігти, а flow* – *рух, потік* [BDB 1962, 923].

Словник G. Dalman'a пропонує переклад Trankrinnen – *поїлка, жолоб для стоку води* [Dalman 1922, 381]. Таким чином, цитовані словники не дають підстав перекладати слово טַחַל як *волосся* в унікальному місці Пісні над піснями 7,6.

Вірогідніше за все, перекладач Пісні над піснями, не знайшовши іншого способу, як перекласти текст з давньоєврейської, зробив

спробу перекласти слово, що спричинило утруднення, з арамейської мови, де корінь $g h t$ перекладається як *бігти* [Siriac Dictionary 1957, 531; Jastrow 1903, 1454]. Таким чином, стає зрозуміло, звідки з'явився грецький переклад LXX – $\epsilon\nu \text{ παραδρομαίς}$, адже перекладачі книг Старого Завіту в епоху пізнього еллінізму, живучи в Александрії, далеко від Палестини, все ще спілкувалися арамейською мовою. Саме тому вони віднайшли свій простий варіант перекладу слова הת , дотримуючись принципу буквализму і при цьому не беручи до уваги те, що зміст тексту став малозрозумілим.

Для з'ясування цього вельми непростого питання, доцільно звернутися до середньовічного знавця Танаху Раші – Рабі Шломо Іцхака (1040–1105 pp.), який у своїх коментарях завжди спирався на дані філології. Коментуючи уривок, який нас цікавить, він писав наступне:

9 רשׁי שׁיר השׁירים פרק ז פסוק ו
ו רֹאשׁךְ עַלֶיךָ כְּכַרְמֵל, אֱלֹ תְּפִילִין שְׁבִרָאשׁ שְׁנֵאמַר בְּהֵן דְּבָרִים כֹּה,
וּרְאוּ כָל עַמֵּי הָאָרֶץ כִּי שֵׁם ה' <...>
מֶלֶךְ אֲסוּר בְּרֹהֲטִים - שְׁמוֹ שֶׁל מְקוֹם קְשׁוּר בְּתַלְתָּלִים שְׁנֵאמַר
בְּמִדְּבַר ו נֹזֵר אֱלֹהֵיוּ עַל רֹאשׁוֹ רֹהֲטִים, קוֹרֵנֶץ בִּלְעֻז כֵּן קוֹרֵין
לְתַלְתָּלֵי הָאֲזוּרֹת שְׁקוּשְׁרֵין בְּהֵן הַחֲגוּרוֹת דֹּא מֶלֶךְ אֲסוּר
בְּרֹהֲטִים הִקְבֵּה נִקְשֵׁר בְּאַהֲבָה בְּמִצּוֹת וּבְרִיצוֹת שֶׁאַתָּם רִצִּים לַפְּנִי:

«Цей головний тefілін, про який сказано, бачили всі народи землі, що вони (маються на увазі ізраїльтяни. – В. П.) з іменем Божим (варіант: ім'я Бога над ними. – В. П.). <...> А ім'я Господа пов'язане з локонами, як сказано в Книзі Чисел, глава 6. Вінець Господа – на голові його. רֹהֲטִים – так називають петлі на каптані, до яких прив'язується пасок. Голова твоя, як Кармел, цар заборонений (варіант: захоплений. – В. П.) в רֹהֲטִים. Таким чином, ім'я Господа прив'язане до петель – до яких прив'язується пасок. Тому слово це означає *кучері* на голові. Господь з любов'ю прив'язаний до заповідей».

Із цього коментаря стає зрозумілим, звідки в словниках BDB і Штейнберга, котрі, в свою чергу, базуються на словнику Гезеніуса, могло з'явитися друге незвичне значення слова הת – *волосся*, жодним джерелом більше не засвідчене. Очевидно, бажання вирішити складне питання змусило вчених, і в першу чергу Гезеніуса, звернутися до досить-таки пізнього тлумачення Раші, хоча навіть із його тексту видно, що самому Раші був не зрозумілим сенс вірша 7,6 Пісні над Піснями. Саме тому він

вдався до такого вітійоватого коментаря, котрий тільки заплутує питання, а не вирішує його.

На жаль, переклад і науковий коментар І. М. Дьяконова дає незрозуміле, на мій погляд, пояснення даного вірша, до того ж, без зазначення джерел такого коментаря: «Перевод LXX дає натянутий текст: *царь связан в Галереях (проходах)*. Vulgata: *как пурпур царя связанный каналами*. Пешитта дає следующий текст: *пурпур царя связанного в каналах* – по мнению некоторых комментаторов, вся фраза представляет собой метафору *pro coitu*» [Дьяконов 1998, 302–303]. Звичайно, таке припущення дуже цікаве, але І. М. Дьяконов не наводить жодних фактів на його підтримку.

На мій погляд, розв'язка питання можлива, якщо спробувати реконструювати текст методами, напрацьованими текстологією Старого Завіту. При спробі відтворити текст, пошкоджений переписувачами в давнину, Дж. Вайнгрін радить наступне: «В тех случаях, когда текстолог сталкивается в еврейском тексте с проблемой, которую невозможно решить на основе знакомого письма, он должен переписать эту строку древним шрифтом, и эта реконструкция может указать ему решение» [Вайнгрін 2002, 67]. На мою думку, можливе наступне питання: якщо текст був пошкоджений так давно, тоді чому софери (книжники-переписувачі) не могли звірити його з іншими рукописами, бачачи в ньому явний дефект. Відповідь, на мій погляд, полягає в наступному. Е. Тов у своїй книзі наводить цитату з Вавілонського Талмуду (трактат Санхедрін 22а), котра пояснює, чому це не було зроблено в давнину: «Первоначально Тора, которая была дана Израилю, была написана этим [ассирийским, «квадратным»] письмом. Когда они согрешили, оно стало קרני (т. е. ломанным). Вполне возможно, что такое негативное отношение возникло и из-за того, что одну из форм палеоеврейского письма использовали самаритяне» [Тов 2000, 208]. Можливо, саме ворожнеча між самаритянами та іудеями не дозволила провести звірку з текстом, написаним палеоеврейським письмом, котре, вірогідно, було змінене авторитетним книжником Ездрую наприкінці V ст. до н. е.

Таким чином, розв'язання питання слід шукати так, як це пропонує робити в подібних випадках текстологічна наука. Написавши слово קרני палеоеврейськими літерами + **hr**, ми одразу помічаємо подібність деяких графем давнього письма.

Якщо наше припущення вірне, то можна підставити можливі літери в наше слово:

$$+ = \mathbf{q} \quad \mathbf{h} = \mathbf{s} \quad \mathbf{r} = \mathbf{b}$$

Не переставляючи літер (хоча метатеза теж можлива, в даному випадку реконструкція слова вірогідна і без перестановки) і замінюючи схожі літери в палеоеврейському алфавіті одна на одну по черзі, отримуємо варіанти слова (див. Табл. 1).

Таблиця 1. Варіанти прочитання і перекручування слова רהט .

Палео-еврейське письмо	Транскрипція	Ассирійське «квадратне» письмо	Переклад
+ h r	rht	רהט	корито
+ h b	bht	בהט	порфір
+ s r	rst	רסט	не має сенсу
+ s b	bst	בסט	не має сенсу
q s r	rsq	רסק	не має сенсу
q s b	bsq	בסק	не має сенсу
q h b	bhq	בהק	лишай на шкірі
q h r	rhq	רהק	не має сенсу

В даному випадку найбільш вірогідною є реконструкція בהט – *porphir*. У зв'язку із цим нагадаємо спостереження Е. Това: «В различных формах палеоеврейского письма существует внешнее сходство не только между некоторыми буквами, которые подобны также и в квадратном («ассирийском») письме (...), а в меньшей степени ב/ר » [Тов 2000, 234]. Таким чином, найбільш вірогідна реконструкція нашого слова בהט – *porphir* (гірська порода, що отримала свою назву через червоний колір), котрий зустрічається в Біблії один раз у книзі Естер 1,6. І слово בהט – *porphir* (a costly stone, perhaps porphyry (cf. Egypt. behiti, behet, behat) [BDB 1962, 96]), і слово ארגמן – *purpur* теж зустрічаються в одному реченні:

חור כרפס ותכלת אחוז בחבליבזץ וארגמן עלגלילי כסף ועמודי
שש מטות זהב וכסף על רצפת בהטושש ודר וסחרת

RSV Esther 1:6 There were white cotton curtains and blue hangings caught up with cords of fine linen and *purple* to silver rings and marble

pillars, and also couches of gold and silver on a mosaic pavement of *porphyry*, marble, mother-of-pearl and precious stones.

Таким чином, у результаті реконструкції тексту відновлюється властивий давньоєврейській поезії паралелізм. Згідно з дослідженням давньоєврейської поезії D. N. Freedman'a, «если этих частиц (артикуль π , местоимение אשר , частица אם) меньше 5% в тексте, то перед нами без сомнения поэзия» [Десницкий 2002, 75]. У фрагменті П.П. 7,4–6 наводиться всього один артикуль π на 31 слово, що складає приблизно 3,23 % від усього тексту. Подібний підрахунок можна було б і не проводити, оскільки ніхто ще не ставив під сумнів те, що Пісня над піснями є поетичною книгою. Статистика проведена тут для акцентування уваги на тому, що реконструйований текст із високою ймовірністю передає оригінальний текст, котрий був пошкоджений у глибоку давнину, коли ця книга переписувалася палеоєврейським письмом. Звичайно, в науковому обігу немає жодного рукопису Пісні на піснями палеоєврейськими літерами, але подібна реконструкція дає можливість припустити, який вигляд мав оригінальний текст. Нижче приводиться переклад реконструйованого тексту:

П.П. 7,6

ראשך עליך ככרמל ודלת ראשך פארנמן מלך אסור בבהמים:

Голова твоя – як Карміль,

І волосся голови твоєї – як *пурпур*.

Цар захоплений твоїм *порфіром*.

Така кон'ектура пропонує нове вирішення давньої проблеми і відновлює первинний текст. Крім того, метод, котрим віднайдена помилка, наводить на думку про можливість перегляду датування створення Пісні над піснями, і, можливо, вказує на більш пізнє використання палеоєврейського письма в Давньому Ізраїлі. Напрошується також іще один висновок про те, наскільки передчасно буває довіряти в перекладі (דג – *волосся*) середньовічним коментаторам, котрі, пропонуючи свої спекулятивні міркування, посилаються на давню традицію, не вказуючи на джерело, звідки взято таке бачення. Крім того, вказана причина дивного перекладу досліджуваного вірша Септуагінти свідчить про те, що перекладачам доводилося опрацьовувати тексти, можливо частково єврейські, частково арамейські, тобто в основу Септуагінти могли бути покладені різні тексти, як близькі до масоретської редакції, так і, можливо, невідомі нам поки що Таргуми. У даному вірші вихід був знайдений завдяки перекладу слова דג з арамейської мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вайнгрин Дж. Введение в текстологию Ветхого Завета. – М., 2002. – 109 с.
2. Ветхий Завет. Плач Иеремии. Еклезиаст. Песнь Песней / Под ред. И. М. Дьяконова. – М., 1998. – 396 с.
3. Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь. – М., 1958.
4. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. – М., 2000. – 845 с.
5. Десницкий А. С. Поэзия и проза в Ветхом Завете / ВДИ, 2002. № 1. С. 68–87
6. Джами А. Избранное из книги поэм / Пер. с фарси В. Державина, С. Липкина. – М., 1964. – 384 с.
7. Кронеберг И. Латинско-русский словарь и русско-латинский лексикон с полным объяснением свойств и значений каждого слова с показанием собственных имён древней географии и мифологии. – М., 1870. – 596 с.
8. Омар Хаям, Хафиз. Рубаи. Газели. – М., 2003. – 660 с.
9. Петрученко О. Латинско-русский словарь. – М., 1994. – 810 с.
10. Поэзия и проза Древнего Востока. – М., 1973. – 820 с.
11. Тов Э. Текстология Ветхого Завета. – М., 2000. – 424 с.
12. Штейнберг О. Н. Еврейский и халдейский этимологический словарь к книгам ВЗ. – Вильно. Т. 1, 1878. – 526 с.
13. A Compendious Siriac Dictionary. Ed. by J. Payne Smith (Mrs. Margoliouth). – Oxford, 1957. – 627 p.
14. A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerusalmi, and the Midrashic Literature. Marcus Jastrow. – London, 1903. – 1736 p.
15. A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament. Based on the lexicon of William Gesenius as translated by Edward Robinson. Fr. Brown, S. R. Driver, and Charles A. Briggs. – Oxford, 1962. – 1127 p.
16. Dalman G. Aramaish–Neuhebraisches Handwörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch. – Frankfurt am Main, 1922.
17. Liddell H. G. and Scott R. Greek-English Lexicon. With a revised supplement. – Oxford, 1996. – 2042 p.
18. The Anchor Bible Dictionary. – London, 1992. Vol. 6.

ТЕРМИНОСИСТЕМА СОВРЕМЕННОГО ПЕРСИДСКОГО ЯЗЫКА: АВИАЦИОННАЯ ЛЕКСИКА

Романченко А. А.

В статье сделана попытка охарактеризовать состояние лексического состава авиационной терминологии современного персидского языка с точки зрения соответствия требованиям, предъявляемым к термину. В этом случае нас будет интересовать не то, каким способом и из какого языка эти термины проникли в персидский язык или по каким словообразовательным схемам они созданы, а именно то, насколько существующие персидские авиационные термины соответствуют терминологическим стандартам. В качестве материала для статьи использованы: (1) существующие специальные и общие словари (см. список использованной литературы в конце статьи); (2) официальные веб-сайты Организации гражданской авиации Ирана (*sāzmān-e havāpeymā-ye keshvari-ye irān*): www.cao.ir; национальной авиакомпании «Авиакомпания Ирана» – Iran Air (*havāpeymā-ye irān*, сокращенно *homā*): www.iranair.com; Академии персидского языка и литературы (*farhangestān-e zabān va ādab-e fārsi*): www.persianacademy.org; а также (3) письма, факсимильные сообщения, документы, относящиеся к авиационной деятельности, и материалы живого языка иранских авиационных специалистов.

Существует очень много определений понятия «термин», однако в той или иной степени все они сводятся к следующему: «Термин – это слово (или словосочетание), языковой знак которого соотнесён с соответствующим понятием в системе данной области науки или техники» [Кулебакин 1970, 19–20]. Разным структурным формам термина, будь то слово или словосочетание, свойственны однозначность, краткость, точность и системность; они, как правило, лишены всяких эмоциональных и экспрессивных оттенков значений. Всё это обеспечивает терминам особое положение среди других лексических единиц языка [Наджафов 1976, 8].

В терминологии иногда допускается синонимия и омонимия, но «ни в одной области научных знаний нежелательна неоправданная многозначность термина» [Кунин 1970, 17]. Думается, что данная проблема понятна правительственным органам Исламской Республики Иран, в результате чего

официальный веб-сайт Академии персидского языка и литературы наряду с обширным списком утвержденных Академией терминов в различных областях человеческой деятельности, природных явлений и процессов предлагает отдельную страничку, где каждый, исходя из своего личного опыта и профессиональных знаний, может вынести на обсуждение Академией термин для обозначения того или иного понятия или явления. Пример достойный подражания.

Общее число терминов, утверждённых Академией, составляет чуть более 2000. Безусловно, многие общетехнические, транспортные и метеорологические термины (а их немало), которые имеются в этом списке, также часто употребляются в области авиации и имеют полное право рассматриваться и рассматриваются как составная часть авиационной терминологии любого языка. Однако из всего списка было выделено 28 собственно авиационных терминов, что составляет почти 1,5 % от общего «терминотворчества» Академии. Эти термины с комментариями приводятся ниже.

1. Управление воздушным движением – перс. *morāghebat-e parvāz* (буквально – *наблюдение (забота, попечение) за полётом*) – англ. air traffic control. Веб-сайт Организации гражданской авиации Ирана даёт этот же термин, Авиационный технический словарь (здесь и далее АТС) предлагает заимствованный *kontrol-e parvāz-e havāpeymāhā*. Среди иранских авиационных специалистов употребителен как первый, так и второй термин.

2. Диспетчер УВД – перс. *morāgheb-e parvāz* (буквально – *наблюдающий (следающий) за полётом*) – англ. air traffic controller.

3. Воздушное судно – перс. *havāgard* – англ. aircraft. АТС, веб-сайты Организации гражданской авиации Ирана и Iran Air дают *vasile-ye parvāz* (буквально – *средство полёта*).

4. Самолёт – перс. *havāpeymā* – англ. airplane. Термин общеупотребительный в персидском языке, имеется абсолютно во всех словарях, любой литературе, применяется в разговорной речи.

5. Заход (на посадку) – перс. *tagharrob* (буквально – *сближение, приближение*) – англ. approach. Этот калькированный термин вошёл в специальную литературу, словари, употребляется авиационными специалистами.

6. Аэростат, воздушный шар – перс. *balon* (заимствование из английского) – англ. balloon. Термин общеупотребительный

в персидском языке, имеется абсолютно во всех словарях, любой литературе, применяется в разговорной речи.

7. Посадочный талон – перс. *barge-ye parvāz* (калька с английского) – англ. flight coupon. Термин общеупотребительный в персидском языке, имеется абсолютно во всех словарях, любой литературе, применяется в разговорной речи.

8. Планер – перс. *bādpar* – англ. glider. Русско-персидские словари Восканяна Г. А. и Овчинникова И. К. предлагают *havāpeymā-ye bimotor* (буквально – *безмоторный самолёт*). АТС даёт заимствование *gelāyder*, этот термин в основном и употребляется иранскими авиационными специалистами.

9. Ангар – перс. *āshyāne* (расширение семантического значения слова, изначально *гнездо, очаг, кров, жилище*) – англ. hangar. Термин прочно вошёл в специальную техническую литературу, словари, употребляется авиационными специалистами.

10. Вертолёт – перс. *helicopter* или *bālgard* (второе буквально – *вращающееся крыло*) – англ. helicopter. Иранские авиационные специалисты гораздо охотнее используют заимствованный *helicopter*, хотя и *bālgard* не вызывает трудностей в понимании. На официальных веб-сайтах Организации гражданской авиации Ирана и национальной авиакомпании Iran Air употребляется только *helicopter*.

11. Посадка – перс. *forud* или *neshast* – англ. landing. Термин общеупотребительный в персидском языке, имеется абсолютно во всех словарях, любой литературе, применяется в разговорной речи.

Следующие ниже 8 терминов (с 12 по 19) являются производными от вышеуказанного, они прочно вошли в специальную техническую литературу, словари, употребляются авиационными специалистами.

12. Посадочный угол – перс. *zāvye-ye forud* или *zāvye-ye neshast* – англ. landing angle.

13. Посадочная площадка – перс. *mantaghe-ye forud* или *mahal-e forud* – англ. landing area.

14. Посадочная дистанция – перс. *masāfat-e neshast* – англ. landing distance.

15. Прогноз (погоды) на посадку – перс. *pishbini-ye forud* – англ. landing forecast.

16. Шасси – перс. *arābe-ye forud* (буквально – *посадочная тележка*) или *forudafzār* (буквально – *приспособление для*

посадки) – англ. landing gear. Иранские авиационные специалисты гораздо охотнее употребляют термин **charkh-e forud** (буквально – посадочное колесо), хотя и эти термины не вызывают проблем в понимании. Термин **arābe-ye forud** даёт и АТС.

17. Посадочный огонь – перс. **cherāgh-e forud** – англ. landing light.

18. Посадочная нагрузка – перс. **bār-e forud** – англ. landing load.

19. Посадочный вес – перс. **vazn-e forud** – англ. landing weight.

20. Подъёмная сила – перс. **barār** (по-видимому, опечатка на сайте Академии, скорее всего, здесь имеется ввиду термин **barāy** – основа настоящего времени глагола **barāmadan** – подниматься, всходить) – англ. lift. АТС предлагает **lift** (заимствование), **khizesh** (скачок, прыжок), **niru-ye barāy**, **niru-ye bālābar** (два последних термина буквально означают подъёмная сила). Все термины употребляются иранскими авиационными специалистами.

21. Узкофюзеляжный (самолет) – перс. **bārikpeykar** (буквально – узкий корпус) – англ. narrow body. Сайт авиакомпании Iran Air даёт термин **badane-ye bārik** (буквально – узкий фюзеляж), который также используется авиационными специалистами.

22. Парашют – перс. **chatr** (буквально – зонт, словарь Рубинчика Ю. А. даёт парашют как второе значение), **chatr-e nejāt** (буквально – спасательный зонт, тоже зафиксирован в словаре Рубинчика и АТС) – англ. parachute. Термин общеупотребительный.

23. (Воздушное судно) короткого взлёта и посадки – перс. **(havāpeymā-ye) noubek (neshast va barkhāst-e kutāh)** (термин **noubek** является сокращением от **neshast va barkhāst-e kutāh**) – англ. STOL (short take-off and landing). Сокращение **noubek** широко не употребляется, АТС даёт **kutāh-e parvāzi**.

24. Взлёт – перс. **barkhāst** – англ. take-off. Термин общеупотребительный.

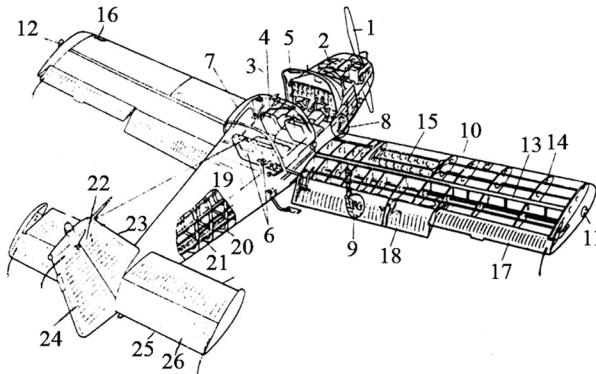
25. Рулёжка – перс. **khazeshrāh** (буквально – дорожка для ползания) – англ. taxiway. Oxford-Duden даёт два варианта: (1) **khatt-e dour zadan** (буквально – линия для объезда) и **tāksivey**. Иранские специалисты употребляют заимствование **tāksivey**.

26. (Воздушное судно) короткого взлёта и посадки – перс. **amud-e parvāz** (буквально – вертикальный полёт) – англ. VTOL (vertical take-off and landing). АТС и Oxford-Duden (здесь и далее OD) дают тот же термин.

27. Лист ожидания (брони на рейс) – перс. **fehrest-e entezār** – англ. waiting list. Термин общеупотребительный.

28. Широкофюзеляжный (самолёт) – перс. *pahnpeykar* (буквально – *широкий корпус*) – англ. *wide body*. Сайт авиакомпании IranAir даёт термин *badane-yevasi* (буквально – *широкий фюзеляж*), который также используется авиационными специалистами.

Из приведённых выше примеров видно, что термины, предлагаемые Академией, соответствуют основным критериям термина, то есть им присуща однозначность, точность, краткость, системность, эмоционально-экспрессивная нейтральность, отсутствие модальной и стилистической функций, безразличие к контексту и конвенциональность. Однако, как ни хороши предлагаемые Академией термины, во-первых, их число ничтожно мало по сравнению с существующей потребностью, и во-вторых, не все эти утверждённые Академией термины находят практическое применение в области авиации (см. выше термины 3, 8, 25). Для того чтобы показать, насколько персидские авиационные термины отвечают вышеуказанным требованиям, возьмём термины, относящиеся к основным элементам конструкции самолёта.

1. Пропеллер – англ. *propeller*. Перс. OD *parvāneh* (изначальное значение – *бабочка*), АТС в дополнение к этому термину даёт *malakh* (изначальное значение – *саранча*), словарь Рубинчика также фиксирует оба этих термина. Наиболее употребительный в речи специалистов – термин *parvāneh*, хотя интересно отметить, что на авиационной базе Шираза на мастерской написано *motor-e malakh*.

2. Двигатель – англ. *engine*. Перс. OD, АТС и словарь Рубинчика дают *motor*. Термин общеупотребительный.

3. Кабина экипажа – англ. *cockpit*. Перс. OD и АТС дают *kābin-e khalabān*. Термин общеупотребительный.

4. Сиденье пилота – англ. *pilot's seat*. Перс. OD *sandali-ye khalabān*. АТС и словарь Рубинчика этот термин как отдельный не выделяют. Термин общеупотребительный.

5. Сиденье второго пилота – англ. *co-pilot's seat*. Перс. OD *sandali-ye komak-e khalabān*. АТС и словарь Рубинчика этот термин как отдельный не выделяют. Термин общеупотребительный.

6. Пассажирские кресла – англ. *passenger seats*. Перс. OD *sandalihā-ye mosāferān*. АТС и словарь Рубинчика этот термин как отдельный не выделяют. Термин общеупотребительный.

7. Остекление (кабины) – англ. *(cockpit) canopy*. Перс. OD *sarpush-e shishe-ye otāghak-e khalabān*. АТС даёт три варианта: *kanopi* (заимствование), *sāyebān* (буквально – навес, козырек – калька с английского *canopy*), *pushesh-e pelāstiki ruyē kābin-e khalabān*.

8. Управляемое переднее колесо – англ. *steerable nose wheel*. Перс. OD *charkh-e jolov-e ghābel-e mānover (ghābeliyyat-e pichidan be chap va rāst)*. АТС даёт несколько другой, но похожий термин – передняя опора шасси (англ. *nose landing gear*) – *charkh-e jolov-e havāpeyma*. Оба термина употребляются иранскими авиационными специалистами.

9. Основная опора шасси – англ. *main landing gear*. Перс. OD *dastgāh-e asli-ye charkh-e forud*. АТС даёт похожий вариант этого термина – *charkh-e forud-e asli-ye havāpeyma*. Термин широко употребляется иранскими авиационными специалистами.

10. Крыло – англ. *wing*. Перс. OD, АТС и словарь Рубинчика дают *bāl*. Термин общеупотребительный.

11, 12. Правый/левый аэронавигационный огонь – англ. *right/left navigation light*. Перс. OD *cherāgh-e samt-e rāst-e/chap-e havāpeyma (cherāgh-e nāvbari-ye samt-e rāst/chap)*. АТС даёт такой же термин: аэронавигационные огни (англ. *navigation lights*) – *cherāghhā-ye nāvbari-ye havāpeyma*. Термин общеупотребительный.

13. Лонжерон – англ. *spar*. Перс. OD *tir-e estehkām-e bakhsh-e tuli-ye bal* (буквально – прочностная балка продольной части крыла). АТС даёт *espār* (заимствование из английского) и *tir-e hāmel* (буквально – несущая балка).

14. Нервюра – англ. *rib*. Перс. *tighe-ye eskeletbandi (dande-ye bāl)* (буквально – тонкая перегородка, связывающая скелет или английская калька ребро крыла). АТС предлагает *rib* (заимствование), *khatt* (буквально – линия) и *dande-ye 'arzi-ye bāl* (буквально – поперечное ребро крыла).

15. Топливный бак – англ. *fuel tank*. Перс. OD, АТС и словарь Рубинчика дают ***makhzan-e sukht***. Термин общеупотребительный. АТС как вариант предлагает ***tānk-e sukht***.

16. Посадочный огонь – англ. *landing light*. Перс. OD и АТС дают ***cheragh-e forud***. Термин общеупотребительный.

17. Элерон – англ. *aileron*. Перс. ***bāle (tighe-ye motaharrek-e bāl)*** (буквально – *плавник* или *движущееся лезвие крыла*). АТС предлагает ***elerān*** (заимствование) и ***shahpar*** (буквально – *маховое перо* птицы). Словарь Рубинчика даёт второе значение термина ***shahpar*** как *элерон*. Иранские авиационные специалисты употребляют как ***elerān***, так и ***shahpar***.

18. Закрылок – англ. *flap*. Перс. ***bāle-ye forud (felāp-e forud)*** (буквально – *посадочный плавник*). АТС даёт заимствование ***felap*** или ***felāp*** (в двух вариантах написания).

19. Фюзеляж – англ. *fuselage*. Перс. OD, АТС и словарь Рубинчика дают ***badane***. Термин общеупотребительный.

20. Шпангоут – англ. *frame*. Перс. OD ***eskeletbandi va chahārchub-e badane*** (буквально – *связывающая скелет рамка фюзеляжа*). АТС предлагает ***chahārchub*** (буквально – *рамка из четырех деревянных палочек*).

21. Стрингер – англ. *stringer*. Перс. OD ***tir-e estehkām-e tul-e badane*** (буквально – *прочностная продольная балка фюзеляжа*). АТС даёт ***terāvers-e tuli*** (буквально – *продольная ипала/траверса*) или ***navār-e taghviyyati*** (буквально – *лента усиления*).

22. Вертикальное хвостовое оперение – англ. *vertical tail (unit)*. Перс. OD ***bāl-e amudi-ye domi*** (буквально – *вертикальное хвостовое крыло*).

23. Вертикальный стабилизатор – англ. *vertical stabilizer*. Перс. OD ***tighe-ye sābet-e bāl-e domi (tighe-ye amudi)*** (буквально – *постоянное лезвие/пластина хвостового крыла*). АТС даёт два варианта ***taādoldehande-ye ghā'em*** (буквально – *вертикальный/отвесный балансировщик*) и ***sokkān-e amudi-ye sābet ruye dome havāpeymā*** (буквально – *постоянный вертикальный руль на хвосте самолёта*).

24. Руль направления – англ. *rudder*. Перс. OD ***tighe-ye motaharrek-e farmān-e masir (felāp-e masir)*** (буквально – *движущееся лезвие путевого управления* или *путевой закрывок*). АТС предлагает заимствованный термин ***rāder*** и ***sokkān-e amudi-ye motaharrek*** (буквально – *вертикальный движущийся руль*).

Интересно, что и словарь Рубинчика последний термин определяет как *вертикальный руль, руль поворота* с пометкой «ав.».

25. Горизонтальное хвостовое оперение – англ. *horizontal tail (unit)*. Перс. OD *bāl-e ofoghi-ye domi* (буквально – *горизонтальное хвостовое крыло*).

26. Руль высоты – англ. *elevator*. Перс. OD *tighe-ye motaharrek-e farmān-e bāl-e ofoghi-ye domi (felāp-e oujgiri va forud)* (буквально – *движущееся лезвие управления горизонтального хвостового крыла или закрылок набора высоты и посадки*). АТС предлагает английскую кальку *bālābar* и *sokkān-e ofoghi-ye motaharrek* (буквально – *горизонтальный движущийся руль*).

Русские и английские авиационные термины целиком и полностью соответствуют требованиям, предъявляемым к лексическому составу терминологии. Из приведённых ниже 26, можно сказать, «родовых» авиационных терминов термины номер 2 (Двигатель), 6 (Пассажирские кресла), 15 (Топливный бак) могут с полным правом употребляться также и в других терминсистемах, оставшиеся же 23 термина являются чисто авиационными.

Анализ этого списка показывает, что термины под номерами 1, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 19, 22, 25, т. е. всего тринадцать терминов (56,5 %), полностью соответствуют всем требованиям, предъявляемым к лексическому составу терминсистемы. В оставшихся же десяти случаях (43,5 %), это термины под номерами 7, 13, 14, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 26, мы видим, что разные специальные словари дают разные варианты названий одного и того же предмета. Если это чисто персидский (не заимствованный) термин, то, как правило, это описательный термин, состоящий из двух и более слов, в то время как английский (русский) язык выражает этот же предмет (понятие) одним-двумя словами. Параллельно персидскому описательному термину предлагается и синонимичное заимствование из английского языка.

Как видно из приведённого выше анализа, количество персидских терминов, не удовлетворяющих основные требования, предъявляемые к лексическому составу терминсистемы, очень велико (43,5 %). Безусловно, это вносит большие неудобства в работу иранских авиационных специалистов, которые вынуждены употреблять в своей речи иноязычные, в основном англоязычные вкрапления, для того чтобы избежать возможного двойного толкования сказанного, а также для более точного и оперативного

выражения своих мыслей. В этой связи интересно отметить, что англоязычные вкрапления именно латинской графикой в своём английском написании очень часто встречаются в официальных документах и веб-сайтах Организации гражданской авиации Ирана и иранских авиакомпаний.

ЛИТЕРАТУРА

Кулебакин В. С., Климовицкий Я. А. Работы по построению научно-технической терминологии в СССР и советская терминологическая школа // Сб. «ЛПНТТ». – М., 1970.

Кунин А. К. Английская фразеология. – М., 1970.

Наджафов Г. Г. Проблемы терминологии современного персидского языка. – М., 1976.

Персидско-русский словарь. Под ред. Ю. А. Рубинчика. – М., 1985.

Русско-персидский словарь. Под ред. Г. А. Восканяна. – Тегеран, 1374 Х.

Русско-персидский словарь. Сост. И. К. Овчинникова и др. – М., 1965.

The Oxford-Duden Pictorial English-Persian Dictionary. – Tehran, 1376 H.

Kārimi Z. Farhang-e loghāt-e fa'ni-ye havāpeymāyi. – Tehrān, 1369 H.

Вимоги
до структури наукової публікації
відповідно до Постанови ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1

Наукові статті повинні мати такі необхідні елементи:

1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
3. Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
4. Формулювання цілей статті (постановка завдання);
5. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
6. Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

У разі невиконання цих умов статті не будуть прийняті до публікації.

Посилання в тексті статті і список використаної літератури оформлюються відповідно до вимог журналу «Східний світ».

ЗМІСТ

Ботвінкін Ю. В.

Вплив ісламу на розвиток релігійно-філософських течій ніргун
бгакті і сагун бгакті в середньовічній Північній Індії 5

Василюк О. Д.

Дотики Івана Франка та Агатангела Кримського в царині
орієнталістики 14

Галушка-Адайкін А. Р.

Студентські заворушення як прояв громадянського конфлікту в
республіці Індонезія (друга половина 90-х рр. XX ст.) 24

Городній С. М.

Лайливі слова на позначення нерозумності в сучасній японській
мові 33

Заплотинський Г. С.

Статус етнічних іргенних елементів в системі організації
монголо-татарської феодально-кочової держави 44

Кіпцар І. А.

Система соціального забезпечення населення Китаю в умовах
економічних реформ та глобальних інтеграційних процесів:
проблема запозичення досвіду Україною 61

Кобзаренко А. М.

Зростання морської могутності Індії: безпекові та геополітичні
виміри 67

Колода С. А.

Особенности текстовой структуры романа Амоса Оза «Черный
ящик» (в оригинале и переводе) 81

Лучко І. М.

Перський іменниковий словотвір у світлі вітчизняної
граматики 95

Мавріна О. С.

Від улусу Золотої Орди до Кримського ханства: особливості
політичної еволюції 108

Отрощенко І. В.

Позиції Монголії та СРСР в урянхайському питанні: до
проблеми самовизначення Туви (1921 р.) 120

Петрова Ю. І.

Консонантні фонетичні альтернації в єгипетському діалекті
арабської мови 135

<i>Приймаченко В. В.</i>	
Текстологічне зауваження до Пісні над Піснями 7,6 (5).....	148
<i>Романченко А. А.</i>	
Терминосистема современного персидского языка: авиационная лексика	157

Підписано до друку 22.06.2006. Формат 84х108/32. Папір офсетний.
Трафаретний друк. Умов. друк. арк. 8,82. Наклад 200 прим. Зам. 57.
Видавництво Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.
01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, к. 215, тел. 279-99-71